

Kulturmiljöprogram

Vadstena kommun

VADSTENA
KOMMUN

Kulturmiljöprogram

Vadstena kommun

BESTÄLLARE

Vadstena kommun

Projektledare: Petter Frid, stadsarkitekt

Datum

Antaget av kommunfullmäktige 2025-04-29

KONSULTER

© WSP Samhällsbyggnad

WSP Sverige AB
121 88 Stockholm-Globen
Org.nr: 556057-4880
www.wsp.com

Projektgrupp

Johanna Bergmark, bebyggelseantikvarie (uppdragsansvarig)
Hugo Nyman, bebyggelseantikvarie
Emil Bergstén-Lilja, bebyggelseantikvarie
Helena Wärnhjelm, bebyggelseantikvarie
Ezequiel Pinto-Guillaume, arkeolog
Cecilia Lindblom, arkeolog

Kontakt: johanna.bergmark@wsp.com

Fotografier: WSP om inte annat anges
Ortofoton: © Lantmäteriet Geodatasamverkan

VADSTENA
KOMMUN

Innehåll

Förord	5
Inledning	6

1. Kulturmiljö i samhällsplaneringen

Nationella mål och riktlinjer	10
Lagstiftning om kulturmiljö	12
Nationellt skyddade miljöer och byggnade	16
Uppfylla lagstiftningens krav	20
Till fastighetsägare	22

2. Staden

Kulturhistorisk översikt	24
Vadstena i förhistorisk tid	25
Den medeltida staden	25
Vadstena under vasatid	26
Vadstena under 1600- och 1700-tal	30
Vadstena under 1800-tal et	31
Vadstena under 1900-tal et	33

Värdefulla kulturmiljöer	35
Översikt	36
1. Stadskärnan	37
2. Birgittaområdet	51
3. Trädgårdsstaden	57
4. Modernismen	63
5. Folkets park	67

3. Landsbygden

Kulturhistorisk översikt	71
Vadstena i förhistorisk tid	73
Medeltida socknar och kyrkor	75
Landsbygden efter skiftena	76
Stenindustri och turism	79

Vadstenas kulturlandskap	81
Kulturlandskapets framväxt	81
Landskapets förutsättningar	82
Kulturlandskapets bebyggelsemönster	85

Värdefulla kulturmiljöer	91
Översikt	92
6. Borghamn och Hovanäs m.fl.	93
7. Skedet	99
8. Djurkälla	103
9. Väversunda	107
10. Häckenäs	113
11. Olstorp och Baggelycke	117
12. Rogslösa	121
13. Källstad	125
14. Stora Vilseberga	129
15. Herrestad	133
16. Örberga	137
17. Nässja	143
18. Naddö och Lilla Ullevi	149
19. Kedevad och Mjölina	153
20. Strå och Broby m.fl.	157
21. Hov och Bondorlunda m.fl.	163
22. Furåsa	169
23. Stavlösa	173
24. Piltorp och Altorp	177
25. Orlunda kyrkby	181
26. Orlunda radiostation	185
27. Hagebyhöga	189
28. Medhamra	193
29. Kungs Starby	197
30. Kvissberg	201

Källförteckning	206
------------------------	------------

Förord

Det är med glädje och stolthet som vi presenterar Vadstena kommuns kulturmiljöprogram. I programmet har vi försökt famna en liten del av de avtryck som människor över tid satt på vår gemensamma kulturmiljö och omfattar allt från enskilda byggnader till kulturlandskapet i sin helhet. Genom programmet ges möjlighet att upptäcka och fördjupa kunskapen om våra gemensamma miljöer och därmed även synliggöra sådant som inte syns vid en första anblick.

Programmet är en viktig del i vår strävan att bevara och främja våra kulturmiljöer och vårt kulturarv samt skapa en hållbar framtid för invånare, besökare och fastighetsägare. Genom programmets vägledande delar är vår förhoppning att så ska ske och att det kommer att användas och vara till gagn för många.

Länsstyrelsen i Östergötland har deltagit och medfinansierat programmet och vi är tacksamma för deras engagemang och stöd. Arbetet har utförts av en bred kompetens från WSP kulturmiljö.

Med dessa ord överlämnar vi kulturmiljöprogrammet till alla invånare i vår kommun, med förhoppningen att det ska inspirera till engagemang och omsorg för vårt gemensamma kulturarv.

Petter Frid

Stadsarkitekt, Vadstena kommun

Inledning

Bakgrund

Kulturmiljöprogrammet för Vadstena kommun är framtaget parallellt med kommunens arbete att ta fram en ny översiktsplan. Länsstyrelsen i Östergötland har medverkat och finansierat programmet. Utgångspunkten för arbetet är de nationella kulturmiljömålen och det statliga miljö kvalitetsmålet för en god bebyggd miljö. Programmet ska bidra till att uppnå en hållbar samhällsutveckling genom att verka för att en mångfald av kulturmiljöer kan bevaras, användas och utvecklas.

Syfte

Kulturmiljöprogrammet omfattar hela Vadstena kommun och ska ge en övergripande bild av kommunens värdefulla kulturmiljöer. Programmet ska utgöra ett underlag i kommunens pågående översiktsplanarbete och fungera som ett stöd i den fortsatta planeringen av plan-, bygglovs- och markfrågor så att kulturmiljöerna kan fortsätta vara en resurs för kommunen. Programmet ska därutöver fungera som ett kommunikativt och intresseväckande material mot kommuninvånare och andra som vistas i Vadstenas kulturhistoriska miljöer. Därigenom ska kulturmiljöprogrammet bidra till att uppnå en hållbar samhällsutveckling.

Metod och genomförande

Kulturmiljöprogrammet har tagits fram av en konsultgrupp bestående av bebyggelseantikvarier och arkeologer från WSP på uppdrag av Vadstena kommun. Arbetet har utförts under 2023–2024. Kommuntäckande inventeringsarbeten i syfte att identifiera Vadstenas värdefulla kulturmiljöer har utförts i flera

etapper. Arbetet har omfattat genomgång av befintliga kunskapsunderlag och kompletterande litteratur- och arkivstudier. Inventeringen av värdefulla områden tar utgångspunkt i *Natur- och kulturmiljöer i Östergötland*, framtagen av Länsstyrelsen Östergötland (1983). I Vadstenas kulturmiljöprogram har avgränsningen av de äldre utpekade miljöerna delvis reviderats och nya områden tillkommit. Programmet tar även utgångspunkt i Vadstenas två riksintressen för kulturmiljövården: *Omberg–Tåkernområdet* [E1-7] och *Vadstena* [E8].

Värdering och urval

Metoden för värdering och urval utgår från Riksantikvarieämbetets *Plattform för kulturhistorisk värdering och urval* (2015). Som en del i värderingen ingår att avgränsa vilka kulturhistoriska sammanhang och berättelser en miljö representerar, hur väl det går att utläsa berättelsen samt hur väl miljön ger en hel och fullständig bild av berättelsen. Värderingen visar på vilka karaktärsdrag, egenskaper, uttryck och särarter som är nödvändiga för landskapets läsbarhet och möjlighet att föremöda berättelsen. Bedömningen utgår även från aspekter som helhet, relevans, bevarandegrad och sällsynthet.

Programmets disposition

Kulturmiljöprogrammet består av tre delar. Det inledande kapitlet är kommunövergripande och handlar om kulturmiljö i samhällsplaneringen. Därefter följer kapitlen *Staden* och *Landsbygden* som utgår från en tematisk indelning av kommunen. Indelningen har gjorts utifrån Vadstena kommuns specifika förutsättningar, där de kulturhistoriska berättelserna och företeelserna

har legat till grund. I verkligheten har staden och landsbygdens utveckling skett parallellt och det finns många beröringspunkter mellan dem.

Del 1. Kulturmiljö i samhällsplaneringen

Kapitlet redogör för vilka lagstiftningar som gäller för olika typer av kulturmiljöer, hur lagstiftningens krav kan uppfyllas och vem som ansvarar för kulturmiljöerna. Kapitlet innehåller även ett avsnitt med råd till fastighetsägare som riktar sig till såväl privatpersoner som företag och kommunala fastighetsbolag.

Del 2. Staden

Kapitlet inleds med en historisk översikt av stadens historiska framväxt och utveckling. Därefter redovisas de värdefulla kulturmiljöerna som ingår i tema *Staden*.

Del 3. Landsbygden

Kapitlet inleds med en historisk översikt av landsbygdens historiska framväxt och utveckling. Därefter följer en övergripande introduktion till kulturlandskapet och landsbygdens bebyggelsemönster. Slutligen redovisas de värdefulla kulturmiljöerna som ingår i tema *Landsbygden*.

Vad innebär ett utpekande?

Kulturmiljöprogrammet är ett kunskapsunderlag som identifierar och pekar ut kommunens värdefulla kulturmiljöer utan att dessa har vägts mot andra intressen eller värden. Utpekandet är inte juridiskt bindande. Kulturmiljöprogrammet utgör dock ett stöd vid beslutsärenden i bygglovs- och planeringssammanhang.

Kulturmiljöer att vårda och utveckla

Vad är kulturmiljö?

Begreppet kulturmiljö används om all den miljö som genom tiderna har formats av människor och kan omfatta allt från enskilda platser och byggnader till större landskapsutsnitt. Kulturmiljöerna berättar samhällets historia, ger en kontinuitet i vardagen och en djupare förståelse för människors sätt att leva och verka under olika tider. Kulturmiljön omfattar inte bara fysiska miljöer utan även immateriella företeelser så som exempelvis traditioner, seder och bruk.

Kulturmiljö – en resurs för kommunen

Vadstena har en av landets bäst bevarade medeltida stadskärnor och är ett populärt besöksmål för såväl kommunens invånare som turister. Kommunens många medeltida kyrkor och det värdefulla kulturlandskapet Tåkern–Omberg erbjuder goda möjligheter till kultur- och naturupplevelser. Kulturmiljöerna bidrar till att stärka kommunens attraktivitet som både boendemiljö och besöksmål. De är också en förutsättning för de företag som har sin försörjning inom besöksnäringen.

Vår gemensamma kulturmiljö är en ändlig resurs som behöver bevaras för framtiden. Med kulturmiljön som grund kan goda förutsättningar för kommunens fortsatta utveckling och attraktivitet skapas. Kulturmiljövård handlar om respekt för det som varit, men också om möjligheten för kommande generationer att förstå sin samtid genom att kunna göra kopplingar bakåt i tiden.

Kulturmiljö och hållbar utveckling

Hållbar utveckling handlar bland annat om att förvalta befintliga resurser. Att ta hand om kulturmiljön och de värden som finns i de redan byggda miljöerna runtomkring oss är att ägna sig åt resurshushållning. Kulturmiljöer kan tillföra både miljömässiga, ekonomiska, sociala och kulturella värden till en plats och bidrar därigenom till en hållbar samhällsutveckling. Kulturmiljöarbetet handlar både om att bevara, förvalta, vårda och utveckla.

Särskilt värdefulla kulturmiljöer

Totalt har 29 miljöer inom Vadstena kommun pekats ut som särskilt kulturhistoriskt värdefulla, varav fem ingår i tema *Staden* och 24 i tema *Landsbygden*.

Landskap, bebyggd miljö och fornlämningar samverkar i olika utsträckning i de olika miljöerna. Kulturmiljöprogrammet pekar ut bebyggelse när den utgörs av en samlad miljö eller inom området samlar flera delar som tillsammans formar en berättelse. Programmet ska inte betraktas som en totalinventering av bebyggelsen i kommunen, utan som exempel på bebyggelse som särskilt väl speglar kommunens bärande berättelser.

En viktig del av kulturmiljöprogrammets användbarhet är råd och riktlinjerna som tagits fram för varje utpekad område. Dessa innehåller förslag till förhållningssätt för hur miljöns värden kan förvaltas, vårdas och utvecklas utan att dess kulturhistoriska värden minskar eller försvinner vid exempelvis underhåll, renovering, om- och tillbyggnad eller nyexploatering inom området.

Sammanfattningsvis ska kulturmiljöprogrammet:

- Utgöra ett kunskapsunderlag för beslut i frågor som berör kommunens värdefulla kulturmiljöer.
- Fungera som stöd i kommunens arbete med planering i fråga om plan-, bygglovs- och markfrågor för att säkerställa att kulturmiljöerna kan fortsätta vara en resurs för kommunen.
- Synliggöra och berätta om kommunens kulturmiljöer för invånare, besökare och fastighetsägare och lyfta fram kulturmiljön som allmänt intresse.
- Vara ett stöd till fastighetsägare genom att tydliggöra vilka lagar som gäller för den värdefulla bebyggelsen, samt tillhandahålla råd och riktlinjer för hur bebyggelsen kan underhållas på ett varsamt och ansvarsfullt sätt för kommande generationer.
- Bidra till att uppnå en hållbar samhällsutveckling genom att verka för att en mångfald av kulturmiljöer kan bevaras, användas och utvecklas.

Del 1. Kulturmiljö i samhällsplaneringen

Nationella mål och riktlinjer

Sveriges miljömål

Det finns 16 miljömål i Sverige beslutade av riksdagen, vilka utgör den gemensamma plattformen för arbetet med vår miljö. Flera av dessa miljömål berör Vadstena kommun. I det här avsnittet presenteras de fyra mål som har bäring på kulturmiljön. Följande beskrivningar är riksdagens definition av miljömålen.

Källa: Sverigesmiljömål.se

God bebyggd miljö

Städer, tätorter och annan bebyggd miljö ska utgöra en god och hälsosam livsmiljö samt medverka till en god regional och global miljö. Natur- och kulturvärden ska tas till vara och utvecklas. Byggnader och anläggningar ska lokaliseras och utformas på ett miljöanpassat sätt och så att en långsiktigt god hushållning med mark, vatten och andra resurser främjas.

Ett rikt odlingslandskap

Odlingslandskapets och jordbruksmarkens värde för biologisk produktion och livsmedelsproduktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden och kulturmiljövärdena bevaras och stärks.

Levande sjöar och vattendrag

Sjöar och vattendrag ska vara ekologiskt hållbara och deras variationsrika livsmiljöer ska bevaras. Naturlig produktionsförmåga, biologisk mångfald, kulturmiljövärden samt landskapets ekologiska och vattenhushållande funktion ska bevaras, samtidigt som förutsättningarna för friluftsliv värnas.

Levande skogar

Skogens och skogsmarkens värde för biologisk produktion ska skyddas samtidigt som den biologiska mångfalden bevaras samt kulturmiljövärden och sociala värden värnas.

Nationella kulturmiljömålen

I propositionen "Kulturmiljöns mångfald" (prop. 2012/13:96) presenteras bland annat de nationella mål som tagits fram för arbetet med kulturmiljön i Sverige. Målen är framtagna för att styra arbetet för statliga aktörer samt inspirera och vägleda kommuner och regioner. Enligt de nationella kulturmiljömålen ska det statliga kulturmiljöarbetet främja:

- Ett hållbart samhälle med en mångfald av kulturmiljöer som bevaras, används och utvecklas.
- Människors delaktighet i kulturmiljöarbetet och möjlighet att förstå och ta ansvar för kulturmiljön.
- Ett inkluderande samhälle med kulturmiljön som gemensam källa till kunskap, bildning och upplevelser.
- En helhetssyn på förvaltningen av landskapet som innebär att kulturmiljön tas till vara i samhällsutvecklingen.

Nationellt mål för arkitektur, form och design

Arkitektur-, form- och designpolitiken baseras på begreppet *gestaltad livsmiljö*, vilket omfattar bland annat arkitektur, form, design, konst och kulturarv. Riksdagen antog 2018 följande mål och delpreciseringar för politikområdet genom prepositionen ”Politik för gestaltad livsmiljö” (prop. 2017/18:110):

Arkitektur, form och design ska bidra till ett hållbart, jämlikt och mindre segregerat samhälle med omsorgsfullt gestaltade livsmiljöer, där alla ges goda förutsättningar att påverka utvecklingen av den gemensamma miljön.

Det ska uppnås genom att:

- hållbarhet och kvalitet inte underställs kortsiktiga ekonomiska överväganden
- kunskap om arkitektur, form och design utvecklas och sprids
- det offentliga agerar förebildligt
- estetiska, konstnärliga och kulturhistoriska värden tas till vara och utvecklas
- miljöer gestaltas för att vara tillgängliga för alla
- samarbete och samverkan utvecklas, inom landet och internationellt.

Europeiska landskapskonventionen

Den europeiska landskapskonventionen har ratificerats av Sverige och trädde i kraft år 2011. I landskapskonventionen definieras landskap som ”ett område sådant det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspelet mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer.”

Genom att ratificera landskapskonventionen åtar vi oss att skydda, förvalta och planera vårt landskap i enlighet med konventionens intentioner. Detta innebär bland annat att Sverige ska:

- erkänna landskapets betydelse i den egna lagstiftningen
- öka medvetenheten om landskapets värde och betydelse i det civila samhället, i privata organisationer och hos offentliga myndigheter
- främja delaktighet i beslut och processer som rör landskapet lokalt och regionalt
- utveckla en helhetssyn på landskapets värden och hållbar förvaltning av dessa
- utbyta kunskap och delta i europeiska samarbeten om frågor som rör landskapet.

Lagstiftning om kulturmiljö

Kulturmiljön skyddas av flera lagstiftningar. De viktigaste lagskydden är miljöbalken (MB), plan- och bygglagen (PBL) och kulturmiljölagen (KML). Kommunerna har huvudansvar för plan- och bygglagen, medan huvudmannaskapet för de övriga vilar på länsstyrelserna och Riksantikvarieämbetet.

Plan- och bygglagen (PBL)

Plan- och bygglagen reglerar planläggning och frågor gällande bygglov. Lagen ställer krav på fastighetsägaren att underhålla sin fastighet och att visa varsamhet och hänsyn till värdefulla kulturvärden på platsen. Lagen innehåller också förbud mot förvanskning av särskilt värdefulla byggnader och områden. Kommunen är enligt lagen skyldigt att skydda särskilt värdefulla byggnader i planläggning av ett område, exempelvis genom specifika planbestämmelser.

KULTURMILJÖ I PBL KAPITEL 2

Allmänna och enskilda intressen - 2 kap. 6 § 1

Vid planändring, i ärende om bygglov och vid åtgärder avseende byggnader som inte kräver lov enligt denna lag ska bebyggelse och byggnadsverk utformas och placeras på den avsedda marken på ett sätt som är lämpligt med hänsyn till:

1. stads- och landskapsbilden, natur- och kulturvärden på platsen och intresset av en god helhetsverkan.

Vid planläggning och i andra ärenden samt vid åtgärder avseende byggnader som inte ingår i ett ärende enligt denna lag ska bebyggelseområdets särskilda historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden skyddas. Ändringar och tillägg i bebyggelsen ska göras varsamt så att befintliga karaktärsdrag respekteras och tillvaratas. Lag (2014:477).

KULTURMILJÖ I PBL KAPITEL 8

Förvanskningsförbudet – 8 kap. 13 §

En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.

Första stycket ska också tillämpas på:

1. andra anläggningar som är bygglovspliktiga enligt föreskrifter som har meddelats med stöd av 16 kap. 17 §,
2. tomter i de avseenden som omfattas av skyddsbestämmelser i en detaljplan eller i områdesbestämmelser,
4. bebyggelseområden

Underhåll och varsamhet – 8 kap. 14 § och 17 §

14 § Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt.

17 § Ändring av en byggnad och flyttning av en bygg-

nad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.

Särskilt värdefulla byggnader/områden

Enligt Boverkets allmänna råd kan en byggnad eller ett bebyggelseområde vara särskilt värdefullt om den/det:

- tydliggör samhällsförhållanden
- tydliggör samhällsutvecklingen
- i sig utgör en källa till kunskap om äldre material och teknik
- uppvisar särskilda estetiska kvaliteter eller en hög ambitionsnivå för arkitektur/konstnärlig gestaltning
- värderas högt i ett lokalt sammanhang

Anmälningspliktiga åtgärder

Inom en särskilt värdefull kulturmiljö eller särskilt värdefull byggnad är inte anmälningspliktiga åtgärder enligt 9 kap. 4 a-c § tillåtna. Dessa åtgärder behöver prövas enligt gällande detaljplan i en bygglovsprövning.

Kulturmiljö i detaljplanering

För att skydda kommunens värdefulla kulturmiljöer i detaljplan eller områdesbestämmelser kan olika typer av egenskapsbestämmelser användas.

Rivningsförbud

Kan införas som lagskydd vid planläggning för särskilt värdefulla byggnader eller byggnader som ingår i ett område som är utpekad som särskilt värdefullt. Förbudet skyddar endast byggnaden eller byggnadsdelens stomme och kan kompletteras med varsamhet- och/eller skyddsbestämmelser. Rivningsförbudet betecknas (r) i detaljplan.

Varsamhetsbestämmelser

Kan införas för att värna värden och karaktärsdrag vid planläggning för kulturhistoriskt värdefulla byggnader eller delar av byggnader där de värdebärande egenskaperna ska hanteras varsamt. Material och byggnadsdelar kan bytas ut vid behov, men byggnaden ska hanteras på ett sådant vis att dess karaktär bevaras. Bestämmelserna preciserar vilka karaktärsdrag och egenskaper hos en byggnad som särskilt ska tillvaratas vid ändring. Varsamhetsbestämmelser betecknas (k) i detaljplan.

Skyddsbestämmelser

Kan införas som lagskydd vid planläggning för särskilt värdefulla byggnader där de värdebärande egenskaperna inte får förändras, tas bort eller bytas ut och där det kan krävas särskilt underhåll och utförande. Byggnader som bedöms som särskilt kulturhistoriskt värdefulla omfattas av förvanskningsförbudet i plan- och bygglagen (PBL 8:13) och inga åtgärder som förvanskar det kulturhistoriska värdet får utföras. Skyddsbestämmelser betecknas (q) i detaljplan.

Hänsynsbestämmelser

Detaljplanen kan även innehålla bestämmelser som reglerar ny bebyggelse i syfte att säkerställa att hänsyn tas till befintliga värden på platsen. Dessa brukar kallas "hänsynsbestämmelser" men är egentligen en samling av flera olika bestämmelser, exempelvis placering (p), omfattning (e) och utformning (f).

Miljöbalken (MB)

Miljöbalkens syfte är att främja en hållbar utveckling som innebär att nu levande och kommande generationer ska kunna bo och verka i en god och hälsosam miljö. Lagen ska tillämpas så att särskilt värdefulla natur- och kulturmiljöer vårdas och skyddas. Detta kräver ett kommunalt ansvar genom plan- och bygglagen.

MILJÖBALKEN KAP. 3-4

Riksintressen för kulturmiljövården

Riksintressen för kulturmiljövården är sammanhängande kulturmiljöer av stor betydelse ur ett nationellt perspektiv. Det är områden som pekats ut av Länsstyrelsen och Riksantikvarieämbetet gemensamt. För riksintresseområden för kulturmiljövården gäller att de ska skyddas mot åtgärder som kan innebära påtaglig skada på kulturmiljön.

Till varje område (anspråk) som pekats ut som riksintresse för kulturmiljövården finns en riksintressebeskrivning som redogör för anspråket. Det är den delen av anspråken som regleras enligt lag (miljöbalken 3 kap. 6 §).

I Vadstena kommun finns två utpekade riksintressen för kulturmiljövården.

- Omberg – Tåkern [E1-7]
- Vadstena [E8]

MILJÖBALKEN KAP. 7

Natur- och kulturresevat

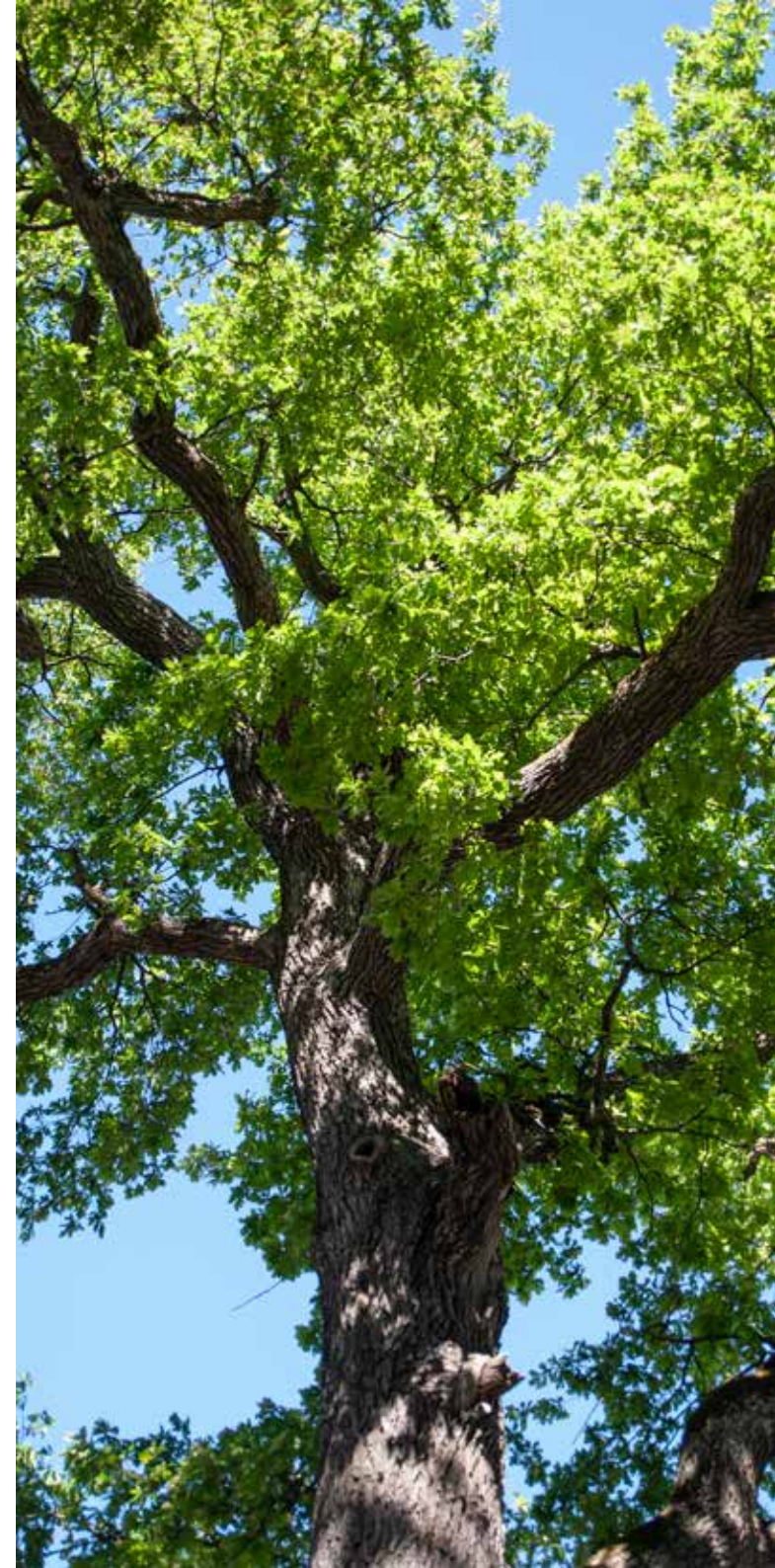
Naturreservaten är områden med höga naturvärden där syftet är att vårda och bevara dessa. Kulturresevatens syfte är att bevara värdefulla kulturpräglade landskap. I Vadstena kommun är Hagebyhöga, Omberg (Hålmossen, Ostmossen, Ombergsliden) och Tåkern utpekade som naturreservat. Det finns även enskilda naturminnen i form av ekar vid Rogslösa prästgård och Herrestads prästgård, samt Qvisbergs allé vid Kvissbergs gård.

Biotopskydd

Biotopskydd finns i två former, vilka båda skyddar biotoper på grund av sina särskilda egenskaper som livsmiljö. Den ena formen omfattar biotoper med ett generellt skydd i hela landet, vilket omfattar biotoperna:

1. Allé, 2. Källa med omgivande våtmark i jordbrukslandskap, 3. Odlingssä i jordbruksmark 4. Pilevall, 5. Småvatten och våtmark i jordbrukslandskap 6. Åkerholme

Den andra formen omfattar enskilda biotoper som särskilt beslutas av länsstyrelsen, kommun eller Skogsstyrelsen, och utgör då ett biotopskyddsområde. Ofta utgör dessa biotoper en del av ett utpräglat kulturlandskap, så som alléer i ett herrgårdslandskap, och åkerholmar och odlingsrösen i ett utpräglat jordbrukslandskap.

Kulturmiljölagen (KML)

Kulturmiljölagen inleder med att klargöra att det är en nationell angelägenhet att vi skyddar och vårdar kulturmiljön och att ansvaret delas av alla. Såväl myndigheter som enskilda personer är skyldiga att visa hänsyn och aktsamhet gentemot kulturmiljön. Lagen innehåller bland annat bestämmelser för skydd av värdefulla byggnader och miljöer liksom fornlämningar, fornfynd, kyrkliga kulturminnen och vissa kulturföremål.

KML KAP. 2

Fornlämningar

En fornlämning är en lämning efter människors verksamhet under forna tider, vilken har tillkommit genom äldre tiders bruk, som är varaktigt övergiven och tillkommen före 1850. Fornlämningar är skyddade enligt kulturmiljölagen och det är därigenom förbjudet att utan tillstånd rubba, ta bort, gräva ut, täcka över eller genom bebyggelse, plantering eller på annat sätt ändra eller skada en fornlämning.

Det är länsstyrelsen som beslutar om krav på arkeologisk undersökning och gör bedömningen hur bevarandet ska avvägas mot samhällsintressen vid en eventuell exploatering. Länsstyrelsen kan även besluta om att en arkeologisk utredning ska utföras i områden som det inte finns kända fornlämningar i, men där det finns anledning att misstänka att det kan finnas.

KML KAP. 3

Byggnadsminnen

Det finns två typer av byggnadsminnen: enskilda och statliga. Enskilda byggnadsminnen omfattar byggnader eller miljöer som ägs av till exempel privatpersoner, kommuner, företag eller föreningar. Statliga byggnadsminnen ägs av staten.

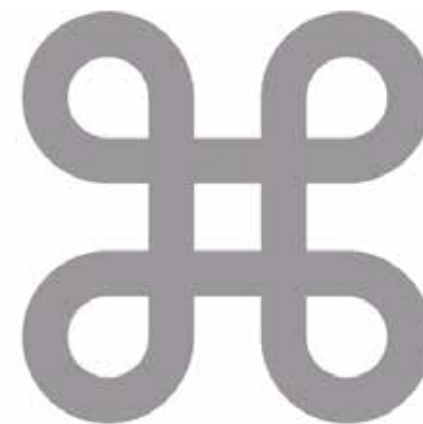
En byggnad som har ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller ingår i ett område med synnerligen högt värde kan förklaras som byggnadsminne av länsstyrelsen. Skyddet kan även gälla trädgårdar, parker och andra anläggningar. Vem som helst kan väcka frågan om att byggnadsminnesförklara en byggnad, och det är länsstyrelsen som fattar beslut. Länsstyrelsen utövar även tillsyn och prövar tillståndsansökningar av enskilda byggnadsminnen i länet. Den som äger ett byggnadsminne har möjlighet att ansöka om bidrag för merkostnader som kan uppkomma vid exempelvis restaurering och renovering. Särskilda skyddsbestämmelser anger på vilket sätt byggnaden eller miljön ska vårdas och underhållas och i vilka hänseenden den inte får ändras.

Statligt ägda byggnader kan förklaras som statliga byggnadsminnen enligt förordning (2013:558) om statliga byggnadsminnen (FSBM). Riksantikvarieämbetet har tillsynsansvar och prövar tillståndsansökningar. Regeringen fattar beslut om nya statliga byggnadsminnen efter förslag från Riksantikvarieämbetet.

KML KAP. 4

Kyrkliga kulturminnen

Svenska kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser har enligt kulturmiljölagen ett automatiskt skydd som kyrkliga kulturminnen om de är uppförda innan år 1940. Dessa får inte ändras utan tillstånd från länsstyrelsen. Även byggnader uppförda efter 1940 kan förklaras som kyrkliga kulturminnen om de till exempel har ett kulturhistoriskt eller arkitektoniskt värde. Detta prövas av länsstyrelsen.

Nationellt skyddade miljöer och byggnader

Riksintressen för kulturmiljövården

Vadstena [E8]

Motivering:

Småstadsmiljö och andligt centrum, framvuxet kring birgittinerordens moderkloster, som visar en betydelsefull senmedeltida stad och vallfartsort samt dess förändringar med Nya tidens starka kungamakt efter reformationen. Klostrets äldsta delar speglar dessutom den svenska kungamaktens ställning under 1200- och 1300-talen. (*Klostermiljö*)

Uttryck för riksintresset:

Birgittaklostret, uppfört med början på 1360-talet, med den till klostret donerade kungsgården från 1200-talet. Den i stadsbilden dominerande slottsmiljön på platsen för den medeltida stadsdelen Sanden, med det 1545 påbörjade slottet samt omgivande parkmark. Stadsplanen, som i allt väsentligt är medeltida, med Stora Torget som enda påtagliga resultat av ett regleringsförslag vid mitten av 1600-talet. Gatornas och torgens karaktär, med sluten bebyggelse i de centrala delarna och mer öppet byggnadssätt och grönskande tomter mot ytterkanterna. Den ålderdomliga tomtstrukturen. De ovanligt många medeltida profanbyggnaderna, bla senmedeltida rådhus samt den äldre, småskaliga stadsbebyggelsen i huvudsakligen trä och puts. Hospitalsanläggning med byggnader från 1500-, 1700- och 1800-talen. Den för den förindustriella staden kännetecknande direkta övergången i obebyggd, öppen mark norr om staden. Siluetten och anblicken från det omgivande slättlandskapet samt kontakten med vattnet.

Omberg – Tåkernområdet [E1-7]

Motivering:

Centralbygd och slättbygd med goda odlingsbetingelser, brukad sedan yngre stenålder och hemvist för kunga- och stormannaätter och till dem relaterade andliga institutioner. Området hade konstituerande betydelse i Sveriges statbildningsprocess under yngre järnålder och tidig medeltid. En utpräglad agrar stordriftsbygd sedan laga skiftet, där de stora gårdarna, som bildats genom arronderings- och sammanläggningsföretag samt sänkningen av Tåkern, tydligare än någon annanstans i landet speglar jordbruksföretagens roll i det framväxande industrisamhällets kapital- och företagsbildning. (*Fornlämningsmiljö, Bymiljö, Kyrkomiljö, Stenbrott*)

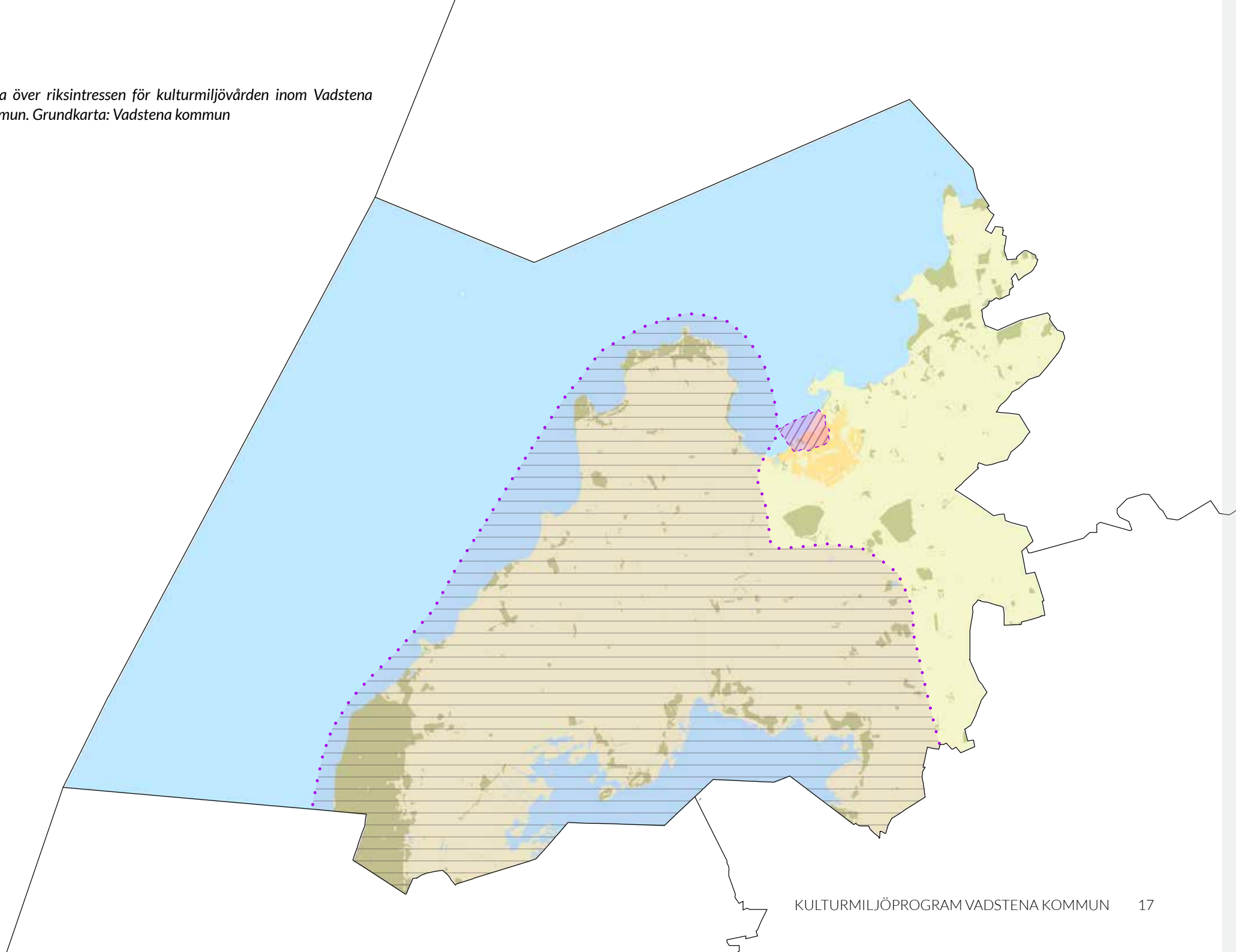
Uttryck för riksintresset:

Slättbygden söder om Vadstena mellan Tåkern och Vättern. Järnålderslämningar, främst den mäktiga ovala domarringen i Nässja, fornborgen Ommaborgen på Omberg och större järnåldersgravfält vid Skäljen och Bondorlunda. I området finns ett antal särskilt intressanta och välbevarade medeltida kalkstenskyrkor. Herrestad, Örberga och Roglösa tillhör landets äldsta kyrkor och är uppförda under tidigt 1100-tal. Kyrkorna Väversunda, Nässja och Strå är också från 1100-talet. Källstad 1800-talskyrka med medeltida torn. Hovs kyrka med många märkliga runristade gravhällar från 1000-talet. Lämningar under mark efter Broby rivna kyrka. Herrestads kyrkby med biskop Kols källare från 1200-talet,

Bondorlunda by och Skedet med småskalig utmarksbebyggelse. De större gårdarna Naddö, Arneberga, Åbylund, Kalvestad, Broby och Palsgård. Hovgården, fd kungsgård och centrum i Hovs län under senmedeltiden. Östnässja Västergård, Bondorlunda Mellangård och Hovs Skräddaregård med välbevarade äldre manbyggnader på mindre gårdar. Borghamns kalkstensbrott har stenbrytningstraditioner sedan tidig medeltid. Där finns också Borghamnsskolan med byggnader från 1800-talet och hamnen med stenpirar från 1870-talet samt Bockakyrkogården som var begravningsplats för kronoarbeitskåren. (Området berör även Ödeshög och Mjölby kn).

Karta över riksintressen för kulturmiljövården inom Vadstena kommun. Grundkarta: Vadstena kommun

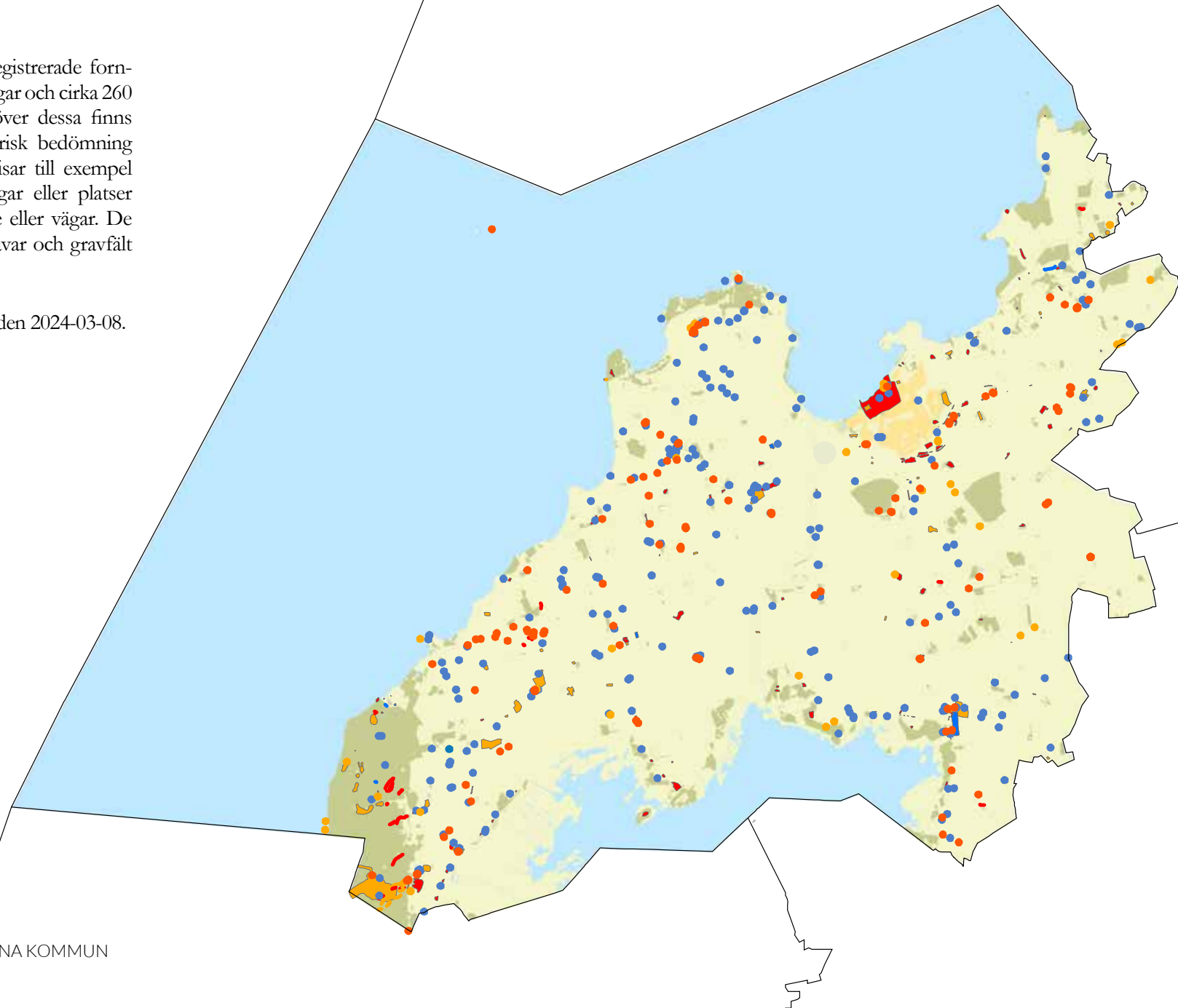

Fornlämningar i Vadstena

I Vadstena kommun finns cirka 280 registrerade fornlämningar, cirka 100 möjliga fornlämningar och cirka 260 övriga kulturhistoriska lämningar¹. Utöver dessa finns cirka 170 registreringar (ingen antikvarisk bedömning och ej kulturhistorisk lämning) som visar till exempel undersökta och borttagna fornlämningar eller platser som enligt äldre kartor haft bebyggelse eller vägar. De flesta av fornlämningarna utgörs av gravar och gravfält från järnåldern.

¹ Avser registrerade lämningar i Forsök den 2024-03-08.

- Fornlämning
- Möjlig kulturhistorisk lämning
- Övrig kulturhistorisk lämning

Byggnadsminnen i Vadstena

Enskilda byggnadsminnen

- Udd Jönssons hus (Knapen 5)
- Acharii-Bergenstrålska huset (Borgmästaren 8 och 11)
- Rådhuset (Slottsfogden 8)
- Apotek och museum (Slottsfogden 9)
- Sjögården (Sjögården 11 och 17)
- Biskop Kols källare (Herrestad 5:3)
- Helgeandsgården (Helgeandsgården 4)
- Gamla Hospitalet (Maria 2, 3, 4 och 8)
- Mårten Ulfssons gård (Nunnan 2 och 3)
- Borghamnsskolan (Västerlösa 1:60)
- Hovs Skräddaregård (Hov 10:5)
- Bondorlunda mellangård (Bondorlunda 2:6)

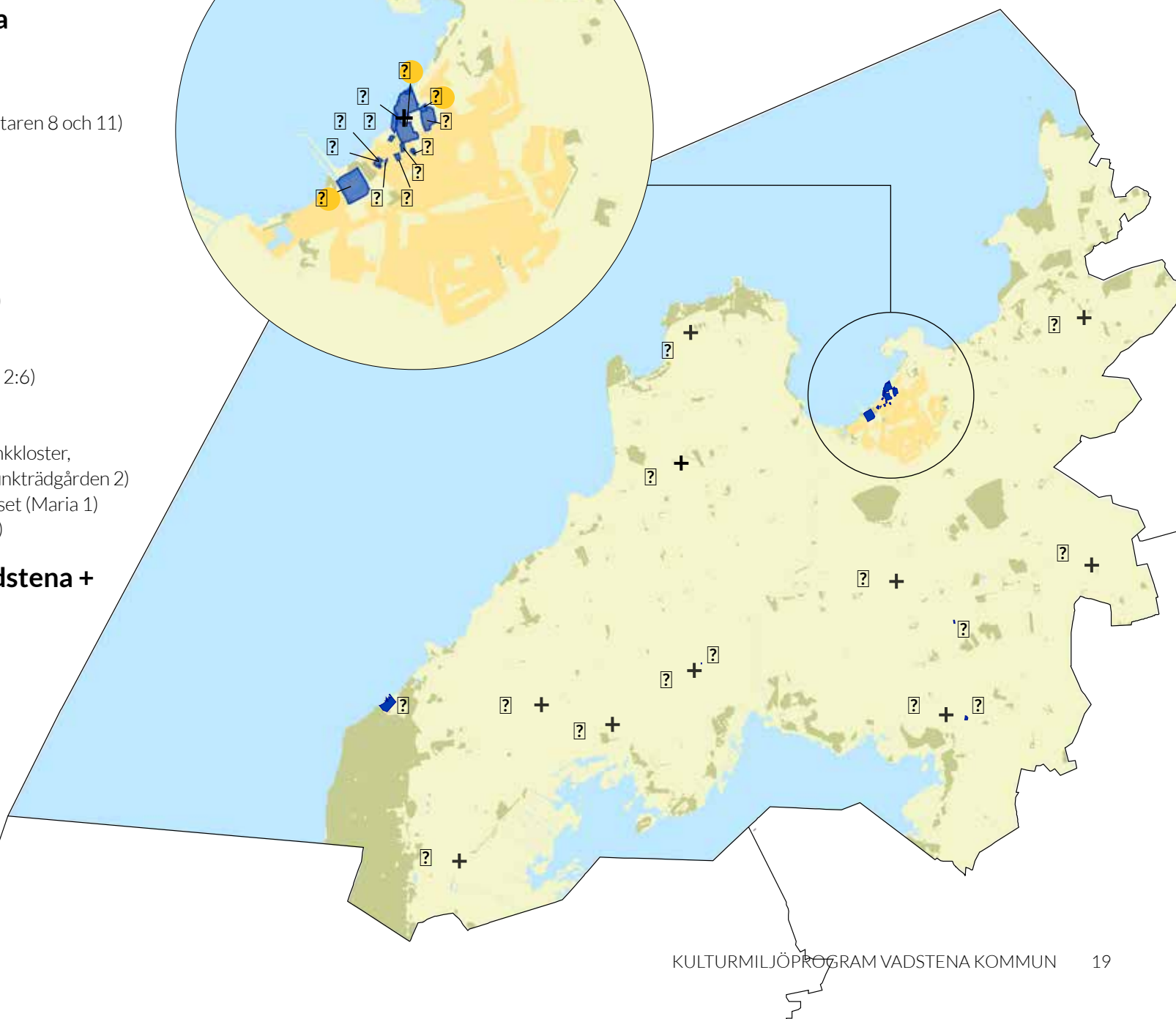
Statliga byggnadsminnen

- Vadstena kloster med nunnekloster, munkkloster, klosterträdgård m.fl. (Örtagården 1, Munkträdgården 2)
- Mårten Skinnares hus och Gamla dårhuset (Maria 1)
- Vadstena slott (Slottet 1, Vadstena 4:73)

Kyrkliga kulturminnen i Vadstena +

- Hagebyhöga kyrka (Hagebyhöga 8:1)
- Herrestads kyrka (Herrestad 16:1)
- Hovs kyrka (Hov 19:1)
- Källstads kyrka (Källstad 14:1)
- Nässja kyrka (Nässja 7:1)
- Orlunda kyrka (Orlunda 17:1)
- Rogslösa kyrka (Rogslösa 4:1)
- Strå kyrka (Strå 4:1)
- Vadstena klosterkyrka (Örtagården 1)
- Väversunda kyrka (Väversunda 27:1)
- Örberga kyrka (Örberga 8:1)

Karta över byggnadsminnen och kyrkliga kulturminnen inom Vadstena kommun. Grundkarta: Vadstena kommun

Uppfylla lagstiftningens krav

Lagen som utgångspunkt

Kulturmiljöprogrammet ska vara till hjälp i arbetet med kommunens kulturmiljöer. Vår gemensamma kulturmiljö är ett betydande allmänintresse och för att tillgodose den behövs kunskap om såväl dess värden samt hur de ska behandlas enligt lagstiftningen.

I kulturmiljöprogrammet är det framför allt miljöer kopplade till plan- och bygglagen som hanteras, men även miljöer och byggnader som skyddas genom andra lagar finns med. Kulturmiljöprogrammet är en grund och övergripande vägledning för hanteringen av kulturmiljön i kommunen och ger en riktning för var värden kan förväntas finnas. Det är dock viktigt att veta att även byggnader och miljöer som inte är specifikt utpekade i kulturmiljöprogrammet kan ha kulturhistoriska värden.

Kommunens ansvar

Enligt plan- och bygglagen har kommunen ett särskilt ansvar vid planläggning och frågor om lov i särskilt värdefulla miljöer. Det är kommunens ansvar att det allmänna intresset bevakas och prioriteras och frågan om kulturmiljö måste testas i alla ärenden enligt plan- och bygglagen. Kommunen har även ett uttalat ansvar att skydda de särskilt värdefulla miljöerna vid planläggning. Detta innebär att kommunen inte kan utarbeta en detaljplan eller lämna ett lov som skadar den särskilt värdefulla kulturmiljön. Kommunen ska i kommande detaljplaner besluta om lämpliga bestämmelser som garanterar ett fullgott skydd för miljön.

Hantering av kulturmiljövårdens riksintressen

Riksintressen ska skyddas mot påtaglig skada. Det är åtgärdens påverkan på områdets riksintressanta värden som ska bedömas och som avgör dess tillåtlighet. Nedan riktlinjer gäller:

- Inom riksintresse får inte åtgärder utföras som påtagligt kan skada riksintressets utpekade värden.
- Vid risk för påtaglig skada kan ett riksintresse bara vägas mot andra riksintressen, inte mot intressen som kommunen bedömer som viktiga i allmänhet.
- Även åtgärder som utförs utanför riksintressets gränser kan påverka riksintressets värden negativt och kan därför vara otillåtna.
- Det är viktigt att veta vilka uttryck för riksintressets värden som finns. Här är eventuella riksintressenfördjupningar ett centralt underlag. Dessa förtydligar vad i den fysiska miljön som skyddas av riksintresset.
- Att bo inom ett riksintresse innebär ett ansvar. Åtgärder som vidtas av enskilda fastighetsägare kan påverka riksintresset på olika sätt. Det är därför viktigt att ta reda på vad som gäller och ta kontakt med kommunen eller länsstyrelsen.

Roller och ansvar i kulturmiljöarbetet

Vem är det som bär ansvaret för att skydda de miljöer som berättar om vår historia och samtid?

Kulturmiljön är vår gemensamma resurs som ska utvecklas och förvaltas på ett långsiktigt och hållbart sätt. Ansvaret för kulturmiljön delas av alla: såväl enskilda som myndigheter ska visa hänsyn till kulturmiljön. Det finns ett antal centrala instanser och myndigheter som har det övergripande ansvaret för skyddet av Sveriges kulturmiljöer.

Det övergripande ansvaret på nationell nivå har myndigheten Riksantikvarieämbetet (RAÄ), som leder och stödjer arbetet med bevara, använda och utveckla vårt gemensamma kulturarv. Länsstyrelsen är statens förlängda arm och ansvarar för kulturmiljöarbetet i länet, dels genom att verka för och bevaka att länets riksintressen för kulturmiljövården tillgodoses i den kommunala planeringen, dels som tillsynsmyndighet för kulturmiljö skyddad enligt kulturmiljölagen som fornlämningar, kyrkliga kulturminnen och byggnadsminnen. Det är även länsstyrelsen som beslutar och förvaltar kulturresevat.

Länsmuseerna har till uppgift att samla, förvalta och förmedla kunskap om kulturmiljön. Vidare kan läns- museer ofta agera expertråd för kommuner och läns- styrelser. Kommunerna i Sverige har ansvar för den fysiska planeringen enligt plan- och bygglagen och har ett stort ansvar i planeringen och förvaltningen av den byggda miljön.

Känslighetsbedömning vid förändring i kulturmiljö

Generell känslighetsbedömning

Olika miljöer är olika känsliga eller mottagliga för nya tillägg/ändringar. Generellt gäller:

- Värden knutna till uttryck för en avgränsad historisk period kan vara känsliga för dominerande nutida tillägg.
- Landskap präglat av och värden knutna till utvecklingen av en viss verksamhet eller aktivitet över tid, kan vara känsliga för tillägg som saknar samband med verksamheten eller aktiviteten.
- Uttryck/karaktärsdrag som återspeglar olika tiders kontinuerliga nyttjande av en viss plats, kan vara känsliga för tillägg som förändrar eller bryter mot platsens specifika förutsättningar och egenskaper.

Stödfrågor för känslighets- och/eller konsekvensbedömning

Vad försvinner och vad tillkommer?

- Kan exploatering på platsen innebära att objekt, karaktärsdrag, strukturer, funktioner och samband (som gör det utpekade värdet och historien läsbar i landskapet) kommer att påverkas?
- Tillkommer nytillskott som påverkar kulturmiljöns skalor, former eller karaktärsdrag på ett sådant vis som negativt inverkar på läsbarheten av kulturmiljön? Innebär ny bebyggelse på platsen att den negativa inverkan kan bli så stor att området i något avseende riskerar att förlora sitt värde?

Är påverkan visuell eller funktionell?

- I hur hög grad kommer platsen fortsatt att karaktäriseras av eller kunna återspegla det kulturhistoriska sammanhang som ligger till grund för utpekandet?
- Kan åtgärden innebära att tillgängligheten till miljön minskar, att området fragmenteras, barriärer skapas eller att möjligheterna att besöka miljön på annat sätt försvåras?

Är påverkan direkt eller indirekt?

- Är det troligt att åtgärden kan komma att följas av andra åtgärder eller särskilda anläggningar vilka i sig kan medföra negativa konsekvenser?
- Finns det risk för att åtgärden på sikt minskar möjligheterna att bruka och förvalta miljön?
- Leder förslaget till en ändrad användning av miljön, så att läsbarheten av det riksintressanta kulturhistoriska sammanhanget påverkas negativt?

Stärker och berikar kulturmiljön projektet?

- Utgör platsens kulturhistoriska innehåll en särskild kvalitet och resurs för boende, verksamhet och besökare?
- Bidrar projektet till att läsbarheten av det kulturhistoriska sammanhang som ligger till grund för utpekandet stärks?
- Bidrar projektet till att tillgängligheten eller möjligheten att använda, bruka, förvalta och röra sig inom miljön förbättras?

Ovan riktlinjer kommer från Riksantikvarieämbetets Handbok för kulturmiljövårdens riksintressen (2017), men kan även appliceras på andra typer av kulturmiljöer.

Till fastighetsägare

Äger du en fastighet i Vadstena?

Grattis! Då äger du en fastighet som utgör en del av Vadstenas historia och bidrar till vår stads speciella karaktär. Genom att ta hand om din fastighet bidrar du till en trivsamt boendemiljö och att skapa en positiv upplevelse av Vadstena samtidigt som fastighetens ekonomiska värde består eller till och med ökar.

Som fastighetsägare har du också ett ansvar att underhålla din fastighet enligt plan- och bygglagen. För alla byggnader gäller varsamhetskravet och att ändringar ska göras med hänsyn till byggnaders karaktär och kulturhistoriska värden. För kulturhistoriskt särskilt värdefulla byggnader gäller också att byggnader inte får förvanskas. Det innebär att dess utseende inte ska förändras på ett sådant sätt att det kulturhistoriska värdet minskar. Exempel på sådana förändringar kan vara fönsterbyten, byte av fasadkulör eller fasadmateriäl. Hör av dig till kommunens bygglovsavdelning för att höra vad som gäller i ditt fall. Läs mer om lagstiftning om kulturmiljö på sida 12.

Att vårda sin fastighet handlar inte bara om bevarande – tillsammans skapar vi trivsamma livsmiljöer och attraktiva boendemiljöer i Vadstena!

Att tänka på som fastighetsägare:

- Ta tidig kontakt med kommunen för rådgivning om du bor inom ett av kommunens särskilt värdefulla miljöer, inom riksintresse för kulturmiljövården eller har en byggnad som är byggnadsminne.
- Lär känna ditt hus! För att underhålla sitt hus på bästa sätt är det bra att känna till dess historia. Hos kommunen kan det finnas äldre ritningar och annan information av intresse.
- Äldre byggnadsdetaljer som fönster och dörrar är viktiga för att bevara byggnadens arkitektoniska uttryck och kulturhistoriska värde. De håller ofta hög kvalitet och kan med fördel renoveras istället för att bytas ut. Byggnader med höga kulturhistoriska värden och välbevarade byggnadsdetaljer kan ofta höja det ekonomiska värdet på en fastighet.
- Trädgårdar är en viktig del av boendemiljön där häckar, uppvuxna lövträd och äldre fruktträd bidrar till att skapa gröna stadsrum.
- Funderar du på åtgärder för att energieffektivera ditt hus? Att göra åtgärder för energieffektivisering och samtidigt bevara kulturhistoriska värden är möjligt. Se goda exempel hos energimyndigheten på www.sparaochbevara.se.
- Om du ska göra ingrepp i marken eller bygga till på din tomt, undersök då om det finns fornlämningar i området. Byggherren är skyldig att ta reda på om det finns fornlämningar. Har du frågor eller om du upptäcker att det finns fornlämningar på platsen, ta då kontakt med länsstyrelsen.

Här kan du hitta mer information:

- Kommunens *Miljöregler för Vadstena innerstad* (2015) tillhandahåller flera värdefulla riktlinjer och förhållningssätt som är bra för dig som bor i Vadstena stad att känna till.
- Länsstyrelsen har tagit fram boken *Hus på landet: Handbok i byggnadsvård för Östergötland* (2022). Här finns mycket matnyttig information kring byggnadsvård och vad som är typiskt för Östergötlands bebyggelse.
- Bor du i villa? Titta gärna i boken *Så byggdes villan* (2015) för att få en överblick över tidstypiska detaljer för villabebyggelse i olika tider.
- Bor du i lägenhet? Titta gärna i boken *Byggnadsvård för lägenheter* (2018) för tips och inspiration.
- Det finns flera bra böcker som kan ge information kring ditt hus. På ditt lokala bibliotek kan du få vägledning till mer litteratur i ämnet.
- Östergötlands museum har ett rikt bildarkiv som du hittar på digitaltmuseum.se. Kanske finns det en bild på ditt hus där? Du kan också ta kontakt med föreningen Gamla Vadstena eller någon av hembygdsföreningarna i kommunen.
- Önskar du rådgivning kring ditt specifika hus? Kontakta byggnadsantikvarierna på Östergötlands museum. Östergötlands museum har också ett rikt arkiv där det kan finnas mer information om din fastighet. Kontakta deras arkiv och bibliotek.

Bidrag till kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer

Länsstyrelsen kan bevilja bidrag till vård och bevarandeinsatser samt kunskapsunderlag som omfattar kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i länet. Både du som äger och/eller förvaltar en kulturhistoriskt värdefull byggnad eller miljö kan ansöka om bidrag, exempelvis för projekt som sprider kunskap om värdefulla kulturmiljöer, som bidrar till att kulturmiljöer blir mer tillgängliga eller till vård- av byggnader och kulturlandskap. Besök länsstyrelsens hemsida för mer information.

Del 2. Staden

Kulturhistorisk översikt: Vadstena

Vadstena bär på många minnen. Staden har en lång och rik historia som bland annat speglar den svenska kungamaktens ställning under 1200- och 1300-talet, utvecklingen till andligt centrum under senmedeltiden och senare som riksstad för den nya tidens kungamakt. Utvecklingen manifesteras genom klosterområdet och klosterkyrkan, renässansslottet och den medeltida stadskärnan. Vadstena har även varit en stad för samhällets utsatta genom sin månghundraåriga tradition av vårdinrättning för bland annat mentalt sjuka, en tradition som sträcker sig ända in i modern tid.

Vadstena i förhistorisk tid

Vadstenas läge invid Vättern, med bra kommunikationsmöjligheter och goda jordar, har varit attraktivt under alla tider. Arkeologiska fynd i och runt Vadstena stad visar att området togs i bruk redan under förhistorisk tid, även om berättelsen bitvis är något svårtolkad och fragmentarisk. Mycket är ännu dolt och nya förhistoriska spår kan förändra den bild vi har idag.

Stenåldern (ca 10 000 – 1800 f. Kr.)

Under den äldre stenåldern levde människorna en nomadiserande tillvaro baserat på jakt, fiske och insamling. Inom det som idag är Vadstena stad saknas lämningar från denna period, men det behöver inte betyda att människorna inte varit där. Strandområdet utmed Vättern var med säkerhet ett område man rörde sig mycket i.

Under den yngre stenåldern blev allt fler människor bofasta och började bruka jorden. Flera föremålsfynd av redskap och vapen som stenyxor och flintspån har gjorts i olika delar av staden och i S:t Pers socken. Fynden visar att området nyttjades under den yngre stenåldern. Man har även hittat några härdar (eldstäder) från övergången mellan sten- och bronsålder inom Vadstenas medeltida stadskärna. Om fynden representerar fasta eller tillfälliga boplatser är oklart.

Bronsåldern (ca 1800 – 500 f. Kr.)

Det finns mycket få fynd från bronsåldern i det arkeologiska materialet från Vadstena stad. Även på landsbygden utanför är fynden få. Ett närliggande exempel finns strax norr om staden där arkeologer år 2009 undersökte två ytor med boplatslämningar som kunde dateras till övergången mellan yngre stenålder och äldre bronsålder. Anledningen till att bronsåldern generellt sett är så dåligt representerad är oklar. Kanske bodde man inte i detta landskap i samma utsträckning som tidigare under stenålder och senare under järnålder? Det skulle också kunna vara så att bronsåldersspåren försvunnit i samband med uppodlingen.

Äldre järnålder (ca 500 f. Kr. – 400 e. Kr.)

Det finns få fynd från äldre järnålder inom stadsområdet. För att få en idé om hur bebyggelsestrukturen kan ha sett ut får man i stället söka sig ut från staden och titta på de mångtaliga boplatser- och gravlämningar som finns i landskapet runt om. Bebyggelsen i området verkar mest ha utgjorts av ensamliggande gårdar, med

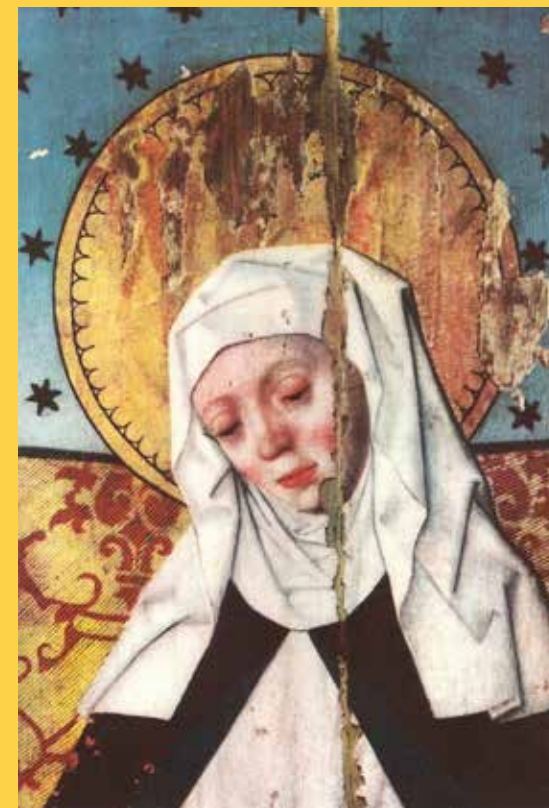
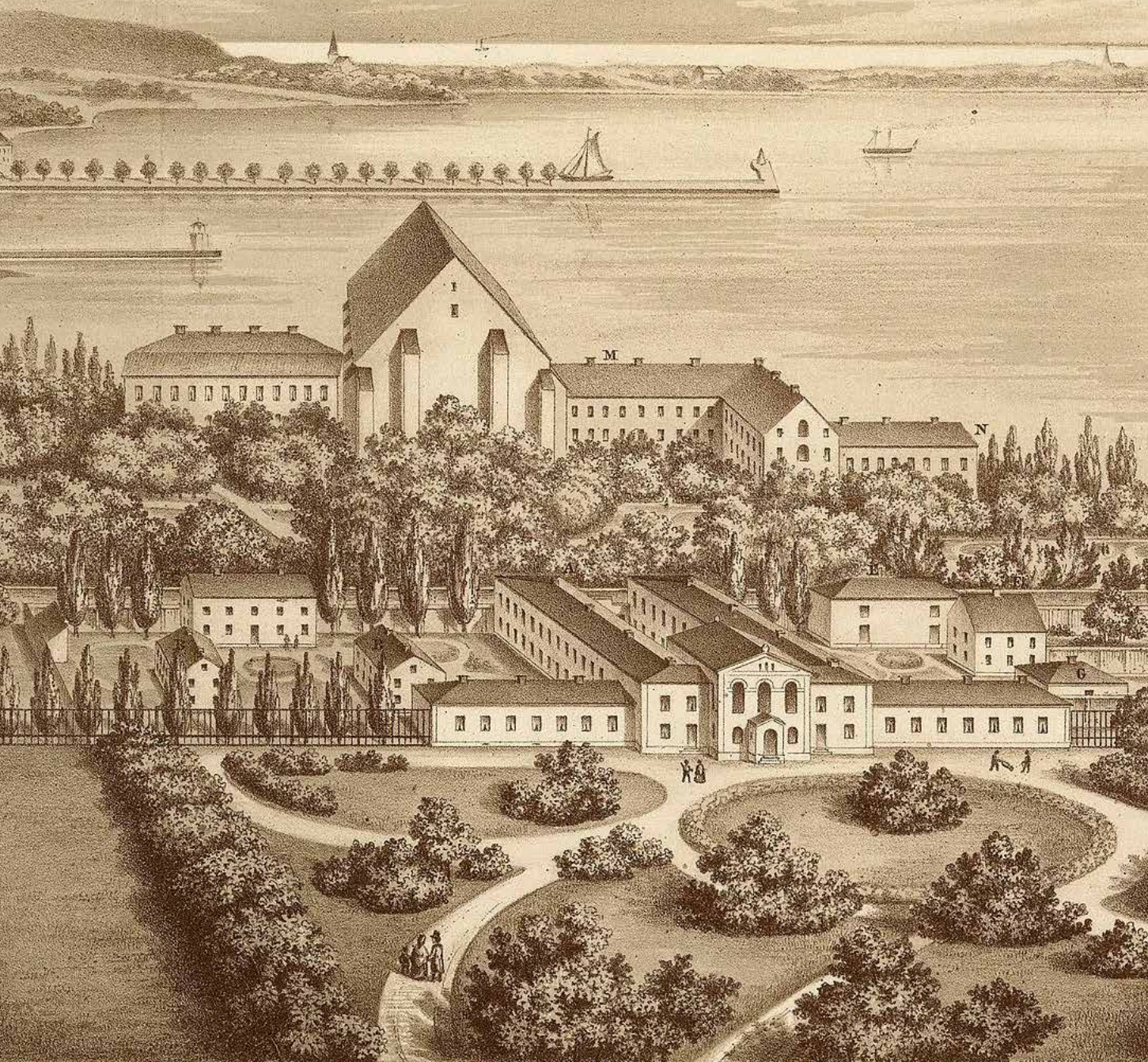
jordbruksmarker, gravar och gravfält anlagda i gårdarnas närhet. I samband med byggandet av förbifarten söder om staden undersöktes flera boplatslämningar från äldre järnålder som berättar om denna tid. Utanför Vadstena stadsområde finns även ett antal kända gravplatser med koppling till äldre järnålder. Troligtvis har flera av dem hört samman och utgjort sammanhängande, större gravfält.

Yngre järnålder (ca 400 – 1050 e. Kr.)

Många av de ortnamn som finns i och runt Vadstena stad har etablerats under yngre järnålder. Under loppet av denna period verkar det ha skett en förtätning av bebyggelsen i området och byar har bildats. På en del platser kan detta vara grunden till de historiskt kända byarna. Man ska dock komma ihåg att både platsnamn och bebyggelseenheter kan ha flyttat på sig sedan järnålder och att det är svårt att med säkerhet hävda bebyggelsekontinuitet från järnålder fram till idag.

Inom Vadstenas stad finns inga kända gravar från yngre järnålder. Med tanke på läget invid Vättern är det trots det mycket troligt att människor utnyttjat området. Avsaknaden av gravar beror sannolikt på den höga uppodlings- och exploateringsgraden. Närmaste, kända gravfält från yngre järnålder finns kring Kvarnbacken, strax sydost om Vadstenas stadsområde. När Vadstena för första gången omnämns i källorna finns det redan en kungsgård på denna plats. Det är möjligt att den föregåtts av en gård etablerad under yngre järnålder till vilken järnåldersgravarna tillhört.

Litografi av Vadstena hospital, avbildat år 1861 i "Beskrifning öfver Wadstena Hospitalsbyggnader".
Källa: WikipediaCommons

Heliga Birgitta avbildad av Hermann Rode på ett altarskåp i Salems kyrka i Södermanland, 1480-tal.
Källa: WikipediaCommons

Den medeltida staden

Under medeltiden växte ett nytt samhälle fram där den kristna kyrkan till stor del stod i centrum för utvecklingen och makten. De äldsta skriftliga beläggen för Vadstena är från medeltiden, då Vadstena utgjorde en kungsgård. Med tiden etablerades Vadstena som en av Sveriges nya städer, med starka band till både kungamakt och kyrka.

Vadstena under tidig medeltid

I början av medeltiden hade kristendomen etablerat sig som den dominerande religionen i landet. Det finns belägg för att en romansk stenkyrka, S:t Pers kyrka, sannolikt uppfördes på 1100-talet och förstördes i en stadsbrand 1423. Den romanska kyrkan föregicks förmodligen av en träkyrka från 1000-talet. Efter branden uppfördes en ny kyrka i gotisk stil på samma plats. Delar av grunden till den romanska kyrkan finns kvar, liksom det gotiska kyrktornet, kallat Rödortnet, som inkorporerades i Samrealskolan på 1830-talet.

Ett kungligt palats

I mitten av 1200-talet skedde stora förändringar. Kungamakten började bygga stora borgar på militärt strategiska platser i landet. Samtidigt uppförde kungamakten ett antal borgar och obefästa praktfulla palats i andra städer, varav Vadstena var en av dessa. Vadstena omnämns första gången i skrift 1268 i ett brev som en Elof, "bror till jarlen", signerat och avsänt från platsen där Vadstena kungsgård låg. Kungsgården uppfördes runt 1200-talets mitt och skulle senare komma att utgöra grunden för Vadstena kloster. Det fanns på samma

plats en äldre stormannagård under tidig medeltid. På landsbygden närmast kungsgården fanns byar som senare inkorporerats i staden så som Starby, Östra Starby, Vännesta, Marstad och Kvissberg. Flera av dem kom redan under medeltiden att bli en del av klostrets, slottets eller stadens marker.

Vadstena kloster etableras

Vadstena kungsgård med tillhörande mark donerades av kung Magnus Eriksson och drottning Blanka till Heliga Birgitta vid 1300-talets mitt i syfte att ett kloster skulle grundas. Ordensplanerna för klostret godkändes av påven 1370. Klostret, som enligt Birgittas instruktioner skulle ha plats för 60 systrar och 25 bröder, invigdes år 1384. Klostret var avgörande för Vadstenas tillblivelse som stad. Birgittinerordens framväxt innebar att Vadstena utvecklades till en religiös vallfartsort och köpstad vilket förde med sig hantverkare, handelsmän och pilgrimer som bidrog till stadens uppbyggnad. Redan på 1370-talet hade en stadsliknande bebyggelse börjat växa fram och 1382 omtalades en av stadens invånare som borgare.

Vadstena får stadsprivilegier

I Östergötland finns det sex medeltida städer varav Vadstena är den yngsta. I början av 1400-talet erhöll Vadstena stadsprivilegier efter ett besök av Drottning Margareta. Privilegierna innebar att staden nu kunde bedriva handel och hantverk. Dessförinnan hade man endast haft tillstånd att sälja öl, bröd och foder samt att sko hästar. Vid den här tiden riktade sig handeln framför allt mot den stora tillströmningen av pilgrimer och andra besökare till Vadstena kloster. Stadens läge invid Vät-

tern och de många landsvägarna gjorde Vadstena till ett viktigt handelscentrum. Staden hade en viktig handelsposition inom rikets gränser och här bedrevs även handel mot utlandet.

Den medeltida staden växte snabbt. Staden täckte vid 1400-talets slut en yta större än dagens stadskärna och bredde ut sig västerut på den mark som nu upptas av Vadstena slott och slottsparken. Vadstena hade vid den här tiden både ett rådhus för stadens styrande rådsförsamling och ett helgeandshus för sjuka, åldriga och fattiga. Rådhuset, där rådhuset låg, var då placerat centralt i staden och det var här stadens marknader hölls varje lördag. Staden var omgärdad av palissadförsedda jordvallar som avskärmade stad från landsbygd. Detta återspeglas i dagens gatunamn som Östra och Södra Rännevalen och Gropgatan.

Livet i staden

Under medeltiden och närmast efterföljande sekel ledde sig livet i Vadstena stad ungefär detsamma. Intill bostadshusen låg ladugårdar, stall, bodar, uthus och utedass. Bebyggelsestrukturen i den medeltida stadskärnan var vid den här tiden ganska luftig och liknade mer ett villaområde än en regelrätt stad med en stor del grönska mellan gårdarna. Utmed de slingrande och livliga gatorna samsades köpmän, hantverkare, pigor och drängar. Här fanns även höns, kor, grisar och hästar. I bodarna runt om i staden såldes olika livsmedel och hantverksprodukter. Bland Vadstenas många hantverkare kan nämnas guldsmeder, skräddare, hovslagare, skomakare och tegelslagare.

Vadstena slott avbildat omkring år 1700 i bildverket *Suecia antiqua et hodierna* av Erik Dahlberg.
Källa: Kungliga biblioteket

Vadstena under vasatid

Klostret hade under medeltiden cementerat Vadstenas position som en viktig stad i ett av landets mest fruktbara landskap. Under vasatiden skiftade maktstrukturerna då klostret lades ned och Vadstena slott började byggas. Denna tid innebar omvälvande förändringar för stadens ekonomi, bebyggelsestruktur och ställning i landet.

Vadstena hospital

Vadstena har en lång tradition av vårdinrättningar. Redan under 1400-talet hade viss vård bedrivits i stadens helgeandshus, främst genom försörjning av utfattiga, handikappade och sjuka. Vadstena hospital grundades 1519 av Mårten Skinnare, en borgare som blivit förmögen på handel med skinn och koppar. Till en början var vården ämnad för pilgrimer men övergick senare till vård av bland annat mentalt sjuka. Inrättningen slogs på 1530-ta-

let ihop med helgeandshuset vartefter sjukvården skildes från kyrkoväsendet för att i stället läggas under staten.

Kungamaktens närvaro stärks

Efter reformationen 1527 minskade klostrets betydelse i Vadstena och en avveckling av klostret inleddes. Nunorna var dock aktiva fram till 1595, sannolikt de sista i Sverige. Med kyrkans minskade inflytande blev den nya starka kungamakten in, med Gustav Vasa i spetsen. År 1544 påbörjades bygget av Vadstena slott i dess första tappning. Slottet uppfördes som en försvarsanläggning till följd av Dackefejdens oroligheter, i syfte att stärka landets försvar och statens makt. Slottet anlades i den västra delen av staden, i ett område som kallades för Sanden. Den befintliga stadsbebyggelsen på platsen revs och de boende i området fick helt enkelt flytta på sig till förmån för den nya rikspolitiken. I samband med att slottet anlades beordrade även Gustav Vasa ett

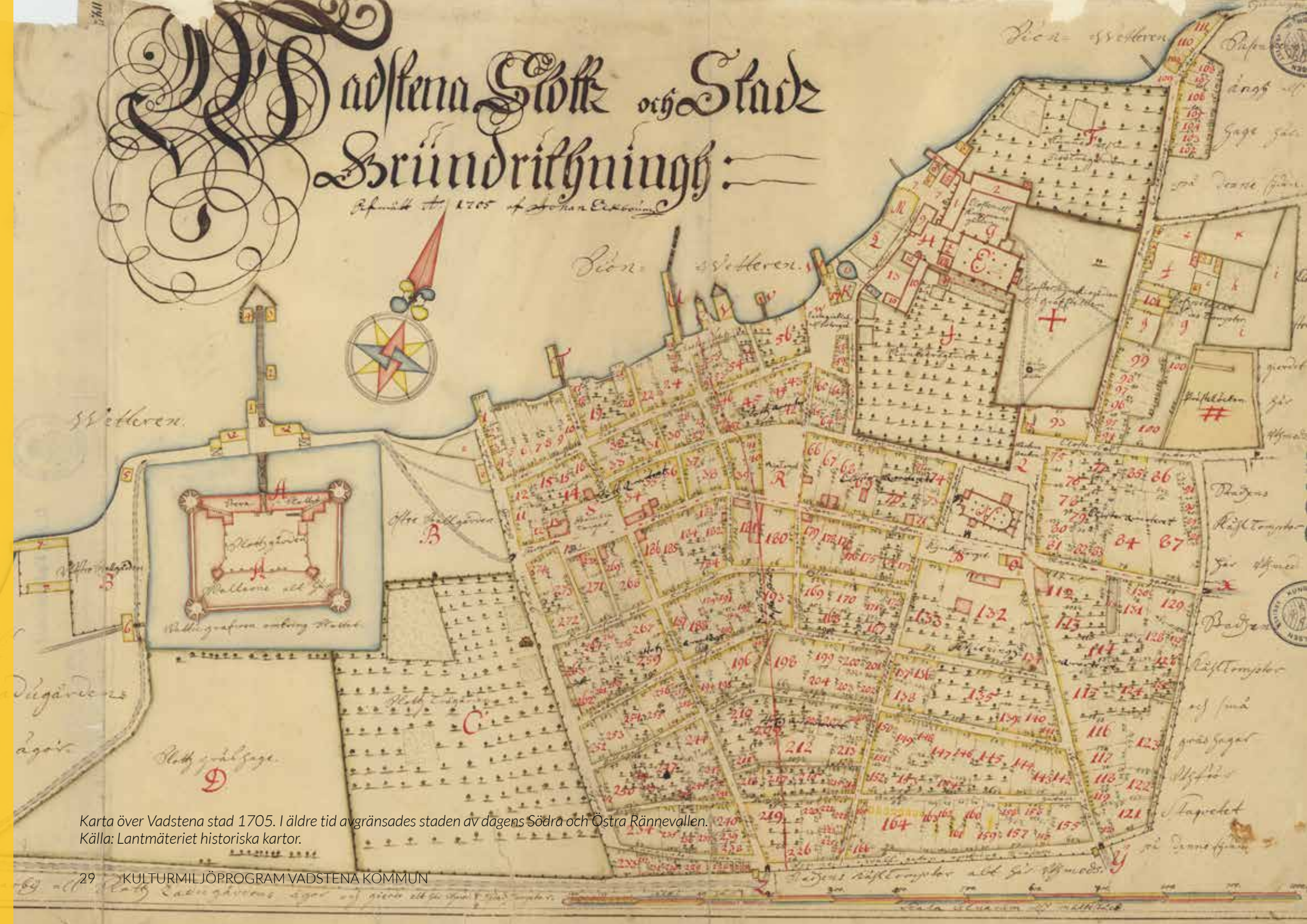
upprustande av stadens vallar och staket. Detta ledde till att stadens gränser och struktur kraftigt förändrades. Staden, som tidigare varit centrerad runt Rådhusorget, halverades och torget fick därigenom en mer perifer placering i förhållande till stadsbebyggelsen.

Krig och ödeläggelse

Mellan 1567–1568 var Vadstena belägrat av danska trupper under generalen Daniel Rantzaus befäl. Konflikten var en del av det nordiska sjuårskriget. Staden drabbades hårt av den danska skövlingen: Klosterkyrkan brändes, staden plundrades och en stor del av träbebyggelsen ödelades. För att främja byggandet belönades den som byggde ett tre våningar högt stenhus med tolv års skattefrihet och den som byggde sig ett trähus med ett års skattefrihet. Återhämtningen gick dock långsamt och inte förrän i början av 1600-talet hade befolkningen återhämtat sig till den nivå som den hade innan danskarnas framfart.

Vadstena Stok och Stadz Bründritningh:

Revideradt år 1705 af Johan Eriksson

Karta över Vadstena stad 1705. I äldre tid avgränsades staden av dagens Södra och Östra RännevalLEN.
Källa: Lantmäteriet historiska kartor.

Vadstena under 1600- och 1700-tal

De två efterföljande århundradena var en förhållandevis turbulent tid i Vadstenas, och särskilt Vadstena slotts, historia. Många stora förändringar skedde under den här perioden såväl i landet som stort och i Vadstena. Den militära närvaron i staden stärktes och flera av stadens byggnadsverk kom att få nya funktioner. Staden fick också sin första stadsplan och byggnadsordning.

Kungligheter och handelsprivilegier försvinner

Under 1620-talet färdigställdes slottet och fick sin nuvarande omfattning. Det kom därefter att fungera som residens för en rad kungligheter, däribland hertig Magnus Vasa och drottning Hedvig Eleonora. År 1643 förlorade Vadstena sina stadsprivilegier till förmån för Åskersund. Förlusten medförde att vadstenaborgarna blev av med en stor del av sina tidigare handelsprivilegier, bland annat ensamrätt av försäljning på olika marknader liksom handel mot utlandet. Tidigare hade stadens borgare haft handelsförbindelser med bland annat Lübeck, Rostock och Köpenhamn. På grund av den minskade handeln avstannade stadens tillväxt och utveckling och Vadstena gick därefter in i en svacka som kom att vara ända fram till 1800-talets mitt.

Klostret och slottet får nya funktioner

Klosterbyggnaderna fick under 1600-talet en ny användning. På 1620-talet beslutades att man skulle inrätta ett krigsmannahus för invaliderade soldater i

nunneklostrets tomma lokaler. Verksamheten startade 1643 efter att reparations- och ombyggnadsarbeten genomförts för att göra byggnaderna funktionsdugliga. Försörjningen skedde i huvudsak genom donationer fram till 1646 då drottning Kristina skänkte ett stort antal gårdar till förmån för krigsmannahuset. Under 1600-talets senare hälft utökades anläggningen med bland annat skola och kyrkolokaler. Krigsmannahusets verksamhet lades ned 1783 i samband med att den sista inhysta soldaten dog.

Slottet hade fört en tynande tillvaro sedan dess sista kungliga resident flyttat ut i slutet av 1600-talet och under 1700-talet fick byggnaderna en ny användning, däribland som kammarduksfabrik (ett slags tyg) och spannmålslager. Den kammarduksfabrik som inrättades i slottet 1753 kom att bli Vadstenas enda större "industriella" satsning på 1700-talet. Därutöver fanns ett antal mindre manufakturer som tapetfabrik, tobaksspinneri och snusfabrik, lädergarveri liksom tillverkning av tryckta tyger och spetstyger.

Vadstenas första stadsplan

På 1650-talet fick Vadstena sin första stadsplan på initiativ av staten. Det fanns vid den här tiden en nationell strävan efter att reglera landets städer enligt moderna principer. En reglering av Vadstena planerades där fyra stora gator symmetriskt skulle leda fram till stadens nya och centralt placerade torg: Stora torget. I realiteten anlades endast torget varför staden i stort behöll sitt

medeltida gatunät, med undantag för ett antal gaturegleringar som tillkom runt sekelskiftet 1700.

Stadens tillbakagång och hospitalutbyggnad

Vid 1700-talets början var knappt hälften av stadens tomter bebyggda, vilket är ett tydligt exempel på den tillbakagång som staden upplevde efter att stadsrättigheterna dragits in. Trots den avstannade stadsutvecklingen fick Vadstena sin första byggnadsordning 1758 vilken kom att präglade bostadsbyggandet fram till 1830-talet.

Vadstena hospital byggdes ut i början av 1700-talet och vid seklets mitt påbörjades en omvandling till sjuksjukhus. År 1757 togs det så kallade Stora dårhuset i bruk. Från och med 1763 deklarerades att hospitalinrättningar inte längre skulle utgöra försörjningsinrättningar utan enbart ta hand om sinnessjuka.

Vadstenas knypplingstradition

Spetsknypplingen i Vadstena har mycket gamla anor som och finns kvar än idag. Under 1700-talet knypplade nästan alla kvinnor och barn och en del män i Vadstena och trakten däromkring. Spetsarna såldes inte bara i Vadstena med omnejd utan runt om i landet av kringvandrande knallar. Spetsaffärer, spetsförläggare och andra verksamheter kopplade till knyppling kan kostaterats satt sin prägel på Vadstena och dess handels- och stadsliv över en lång tid.

Vy från slottet kring 1880-talet, med sockerbruket i bild.
Källa: Föreningen Gamla Vadstena

Vadstena under 1800-talet

Vadstena präglades under 1800-talet i stort av samhällelig och industriell utveckling. Under seklet fick staden två nya byggnadsordningar som i hög grad kommit att påverka stadens utveckling och utformning. I byggnadsordningarna fanns bland annat direktiv om vilka material som var lämpliga att bygga med, vilken färgsättning husen skulle ha och hur de skulle placeras på tomt. Flera av stadens yngre märkesbyggnader uppfördes även under den här tiden, till exempel Asylen, bankhuset och Trefaldighetsgården.

Samhällelig utveckling och ekonomisk kris

En av de förändringar som skedde under 1800-talet var den stora satsning på sockerbetsodling och sockerframställning som staden, tillsammans med ett flertal bönder på landsbygden kring Vadstena, initierade på 1870-talet. Ett stort sockerbruk uppfördes 1872 på platsen för nuvarande Asylen. Dessvärre gick sockerbruket i konkurs bara sju år senare. Konkursen på-

drevs bland annat av ett allmänt dåligt konjunkturläge samt dåligt skötta affärer. Sockerbrukets konkurs var en del i en större allmän nedgång under 1870-talet som drabbade flera av stadens verksamheter. Bland annat gick Vadstena Enskilda Bank i konkurs. Banken, som sedan öppnandet 1856 haft rättighet att tillverka och ge ut egna sedlar, blev föremål för en stor förskingringsskandal i samband med sockerbrukets konkurs och drog med sig stora delar av stadens ekonomi i sitt fall. Vadstenas ekonomi återhämtade sig inte förän mot slutet av seklet.

Nya kommunikationer

Öppnandet av Göta kanal 1822 var av stor betydelse för trafiken i Vadstenas hamn och ledde till ökade möjligheter för till- och utförsel av varor och ångbåtstrafik. Bland varor som skeppades kan nämnas spannmål, brännvin och oxar. Magasinsutrymmena vid Vadstena slott anslöts till kanalen vilket underlättade för transporter. Under 1800-talets andra hälft kom järnvägen till Vadstena. Den första riktiga järnvägsförbindelsen var

Wadstena–Fogelsta 1874, en smalspårig järnväg som öppnade för kommunikationer österut mot Linköping. Järnvägen användes till största del för transporter till och från Fågelsta varifrån lasten gick vidare mot Linköping. Den enskilt största fraktvaran var under lång tid sockerbetor som transporterades till sockerbruket i Linköping, efter Vadstena sockerbruks nedläggning. I och med järnvägens anläggande minskade hamnen i betydelse då en allt större del av handeln och resandet gick över till rälsbunden trafik.

Sjukvård och skola

Under 1800-talet skedde flera samhällsreformer inom både vård och skola. Trots Vadstenas ekonomiska kriser ökade befolkningen kontinuerligt under hela århundradet. Tre nya skolor uppfördes i staden på 1860- och 1870-talen: Dicksonska skolan, folkskolan (en del av nuvarande S:t Persskolan) och Vadstena elementarläroverk. Den sistnämnda utgjorde en ombyggnad av en sedan 1831 etablerad skolbyggnad intill S:t Per, den gamla stadskyrkans kyrktorn.

Vadstenas byggnadsordningar

1758

Vadstena var den tredje staden i Sverige att få en byggnadsordning. I denna ställdes bland annat krav på färgsättning och att hus inte längre fick byggas med gavel mot gatan. En intressant bestämmelse som infördes var ett strikt förbud mot att riva "de stenhus som förfäderna fordom byggt".

1830

I stadens nästa byggnadsordning slogs bland annat fast att uthus eller boningshus inte fick uppföras inom staden utan anmälan till magistraten. I direktiven fanns även långtgående regler om byggnadsverkens utförande. Om de uppfördes i trä fick de inte vara mer än två våningar höga och byggnaderna skulle reveteras, rappas eller kläs in med tegel för att motverka brandrisk. Brandfarliga taktäckningsmaterial som näver, torv, spån eller bräddor förbjöds. Även tjärstrykning av staket och plank förbjöds med hänseende till stadens estetiska kvaliteter, i stället ordinerades rödfärg med vitriol eller andra ljusa färger.

1874

Vadstena fick ytterligare en moderniserad byggnadsordning cirka femtio år senare. En skillnad gentemot 1830 års byggnadsordning var att kravet på revetering upphörde och att stenhus nu fick byggas i högst fyra våningar och trähus i tre våningar.

I klostrets gamla byggnader inhystes på 1820-talet ett mentalsjukhus, som senare utökades med ytterligare byggnader i form Trefaldighetsgården. År 1895 byggdes det gamla sockerbrukets lokaler om till nuvarande Asylen för att fungera som herravdelning till mentalsjukhuset. I slutet av 1890-talet var Vadstena hospital och Asyl en av stadens största arbetsgivare med omkring 100 anställda, vilket var en bidragande faktor till stadens förbättrade ekonomi.

Vadstena under 1900-talet

Sjukvården bygger ut

Vårdstaden Vadstena fick i början av 1900-talet ytterligare ett tillskott i form Vadstena lasarett som invigdes 1909. Ytterligare utökning tillkom under 1940- och 1950-talen då man lade stora resurser på hospitalet, efter 1931 kallat Birgittas sjukhus. En ny modern sjukhusanläggning anlades strax nordost om det gamla hospitalet och invigdes 1964. Det nya sjukhuset hade kapacitet att ta in många fler patienter och ledde till att fler arbetstillfällen skapades. Under 1900-talet blev sjukhuset en av de största arbetsgivarna på orten med som mest cirka 1500 anställda.

Befolkningsökning

Mellan 1910 och 1973 upplevde Vadstena en för staden drastisk befolkningsutveckling då befolkningssunderlaget mer än fördubblades från 2 548 till 5 553 invånare. En avgörande anledning till detta var omfattande kommunsammanslagningar då en stor del av landsbygdens småkommuner knöts till Vadstena liksom den kraftiga utbyggnaden av Birgittas sjukhus. Under 1900-talets första hälft byggdes fle-

Stadsliv på Storgatan, sannolikt kring sekeshiftet 1900.
Källa: Föreningen Gamla Vadstena.

ra villaområden av egnahemskaraktär i utkanten av stadskärnan för att inhysa den växande befolkningen. Bostadsbeståndet kompletterades med ett antal områden med flerfamiljshus under 1900-talets andra hälft. Vid 1900-talets mitt hade befolkningen ökat så pass mycket att de skolor som uppfördes under 1800-talet inte längre rymde stadens elever. Under 1950-talet byggdes därför S:t Persskolan ut och 1968 invigdes den nya Petrus Magni-skolan.

Bevaringsplan 1968

En avgörande anledning till att Vadstena stadskärna är så välbevarad idag, förutom den hänsyn som visats i äldre stadsplaner och byggnadsordningar, är den bevaringsplan för Vadstena stad från 1968 som initierades av Riksantikvarieämbetet. Planen kom till stånd i samband

Utmed Storgatan på 1950-talet.
Källa: Andreas Lindholm, Östergötlands museum.

med de i landet så vanliga stadssaneringarna och syftade till att bevara stadens äldre byggnadsbestånd. Mellan 1968 och 2024 revs i princip inte ett enda hus i innerstaden även om en del nybyggnation tillkommit.

Kommunal organisation

Vadstena stad blev en kommun i och med Sveriges kommunreform 1863. Sedan dess har flera sammanslagningar skett. S:t Pers landskommun och Östgöta-Dals landskommun inkorporerades 1952 respektive 1967. År 1971 slogs Vadstena kommun ihop med Hovs landskommun för att bilda Vadstena landskommun, som i sin tur anslöts till Motala kommun 1974. Denna sammanslagning med Motala skulle dock inte hålla mer än sex år och 1980 bildades Vadstena kommun som fristående enhet med sin nuvarande geografiska omfattning.

Flygfoto över ett av Vadstenas nya bostadsområden år 1959. Till höger i bild syns Nådendalsvägen.
Källa: Östergötlands museum

Värdefulla kulturmiljöer: Staden

Följande avsnitt beskriver Vadstenas värdefulla kulturmiljöer inom tema Staden. Fem värdefulla kulturmiljöer som speglar Vadstena utveckling från medeltid fram till 1900-talets andra hälft har pekats ut för deras höga kulturhistoriska värden.

De utpekade områdena bedöms i stora delar ha sådana höga kulturhistoriska värden att de motsvarar plan- och bygglagens begrepp *särskilt värdefullt bebyggelseområde* (PBL 8 kap §13).

Urvalet av värdefulla områden utgår från vilka miljöer som på ett särskilt tydligt sätt belyser Vadstenas kulturhistoriska sammanhang och utveckling. Några utpekade områden består av delmiljöer som tillhör samma berättelse, men är geografiskt uppdelade. Till varje område finns en beskrivning av områdets nuläge och historik, motiv till bevarande, värdebärande karaktärsdrag samt råd och riktlinjer att förhålla sig till vid ändring.

Områdenas geografiska avgränsning har gjorts med hänsyn till landskapets bärande strukturer, markanvändning och bebyggelsens karaktär. Inom en utpekad miljö kan det finnas inslag som inte besitter höga kulturhistoriska värden. På samma sätt kan det finnas byggnader eller anläggningar med höga kulturhistoriska värden utanför ett utpekad område.

Äger du en fastighet i ett utpekad område?

Grattis! Då äger du en fastighet som utgör en del av Vadstenas historia och bidrar till vår kommuns speciella karaktär. Genom att ta hand om din fastighet bidrar du till att skapa en trivsamt boendemiljö och en positiv upplevelse av Vadstena. Därför kan det vara bra att läsa på om hur underhåll och åtgärder av din fastighet kan anpassas till miljöns karaktär. Läs mer under rubrikerna *Karaktärsdrag att värna* och *Råd och riktlinjer* i respektive område.

För fler tips på hur du tar hand om din fastighets kulturhistoriska värden se avsnittet Till fastighetsägare på sida 22.

Vadstenas värdefulla kulturmiljöer inom tema Staden.
Ortofoto: © Lantmäteriet

Vättern

1. Stadskärnan
2. Birgittaområdet
3. Trädgårdsstaden
4. Modernismen
5. Folkets park

Område 1. Stadskärnan

STADSMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Vadstena har en av landets bäst bevarade medeltida stadskärnor. Den ålderdomliga planstrukturen med små tomter, trånga gaturum och en småskalig och brokig bebyggelse speglar stadens månghundraåriga historia. Ovanför taklandskapet tornar klosterkyrkans spira upp sig i flera av stadens vyer. I stadens siluett mot vattnet framträder monumentala byggnadsverk som slottet.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området omfattar Vadstenas äldsta stadskärna och delar av industriområdet Kronoängen och järnvägsmiljön väster respektive söder om slottet. Miljön avgränsas söderut av Södra Rännevalen och österut av Östra Rännevalen och Birgittas sjukhusområde. Läget intill Vätterns östra strand och det flacka landskapet har varit en förutsättning för stadens framväxt. Stadskärnan präglas idag av en blandning av bostäder, handel och verksamheter. Handeln är i huvudsak koncentrerad kring stadskärnans två torg: Rådhusorget och Stortorget.

Stadens historiska betydelse manifesteras i monumentala anläggningar som Vadstena klosterkyrka och Vadstena slott, lokaliserade i varsin ände av stadskärnan. I stadskärnan finns även de vardagliga bebyggelsemiljöerna som skildrar människornas liv i staden genom århundradena i form av bostäder, verksamheter, handel och gårdshus. Här finns också institutionerna, hamnen, järnvägen och industrin, vilka speglar andra berättelser och skeden i Vadstenas historia.

De bebyggelsemönster som bildas genom gatornas sträckning, kvarterens indelning och tomternas storlek utgör grunden för upplevelsen av stadsrummet. Stadskärnans säregna och ålderdomliga karaktär är ett resultat av en i grunden medeltida stadsplan, där fastighetsgränser från 1705 har präglat miljöns utformning vad gäller småskalighet och uppdelning mellan gata och gård. Även byggnadsordningar som fastslagit husens utformning har starkt påverkat dagens gatumiljöer.

Stadskärnan kännetecknas av 1700- och 1800-talens låga bebyggelse med fasader i puts eller trä. Även 1600-talets borgarbebyggelse finns representerad. Det sena 1800-talet och 1900-talets bebyggelse skiljer sig i karaktär från den äldre bebyggelsen genom volym och placering. I stadskärnan finns även enstaka inslag av modernistisk bebyggelse från 1900-talets andra hälft.

Den varierade bebyggelsen bidrar till stadskärnans brokiga karaktär. Gatumiljöerna binds samman av de övergripande bebyggelsestrukturerna såväl som gemensamma material och hantverksmässiga byggnadsmetoder. Grönskan och de offentliga rummen är också viktiga inslag i stadsbilden. Tillsammans bidrar alla dessa beståndsdelar till stadskärnans säregna uttryck.

Stadskärnan är utpekad som riksintresse för kulturmiljö- värden, vilket innebär att det finns höga värden här på nationell nivå. Det värdefulla området som pekats ut här i kulturmiljöprogrammet utgår från riksintresseområdet, men har utvidgats och avgränsats enligt kartan på nästa sida.

MOTIV TILL BEVARANDE

Inom Vadstena stadskärna finns höga kulturhistoriska värden. Hela stadskärnan är utpekad som riksintresse för kulturmiljövården. Förutom de uttryck som ingår i riksintressebeskrivningen finns flera värdebärande delar, karaktärsdrag och strukturer som berättar om andra skeden i och delar av stadens historia.

Hamnen, järnvägsområdet och industrin berättar om handelns utveckling och den ökade rörligheten under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. Den stadsmässiga bebyggelsen i form av flerbostadshus och villor från samma tid står i stark kontrast till den äldre stadsbebyggelse och berättar om förändrade boendeförhållanden och urbanisering. Gårds- och uthusbebyggelse tillsammans med bodar speglar de vardagliga miljöerna. Institutionsbyggnader som Asylen och S:t Pers skola berättar om utbyggnaden av offentlig sektor och det framväxande välfärdssamhället på ett lokalt plan. Strandpromenaden och Hamnparken utgör rekreativmiljöer som speglar stadens roll som turistmål under det sena 1800-talet. I stadskärnan finns också modernistiska inslag i form av Birgittakyrkan, som tillför senare årsringar av värde.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Vadstena med det särskilt värdefulla området Stadskärnan inom gul linje.
Källa: © Lantmäteriet

Riksintressområdets avgränsning

Avgränsning för det värdefulla området Stadskärnan

Flygfoto över Vadstena kommun. I bildens mitt syns Rödtornet och till höger Klosterkyrkan.
Foto: Vadstena kommun

Karta som illustrerar gatunät, tomtstruktur, grönsstruktur och olika bebyggelsemiljöer inom Vadstena stadskärna.

① Stora torget

② Rådhusetorget

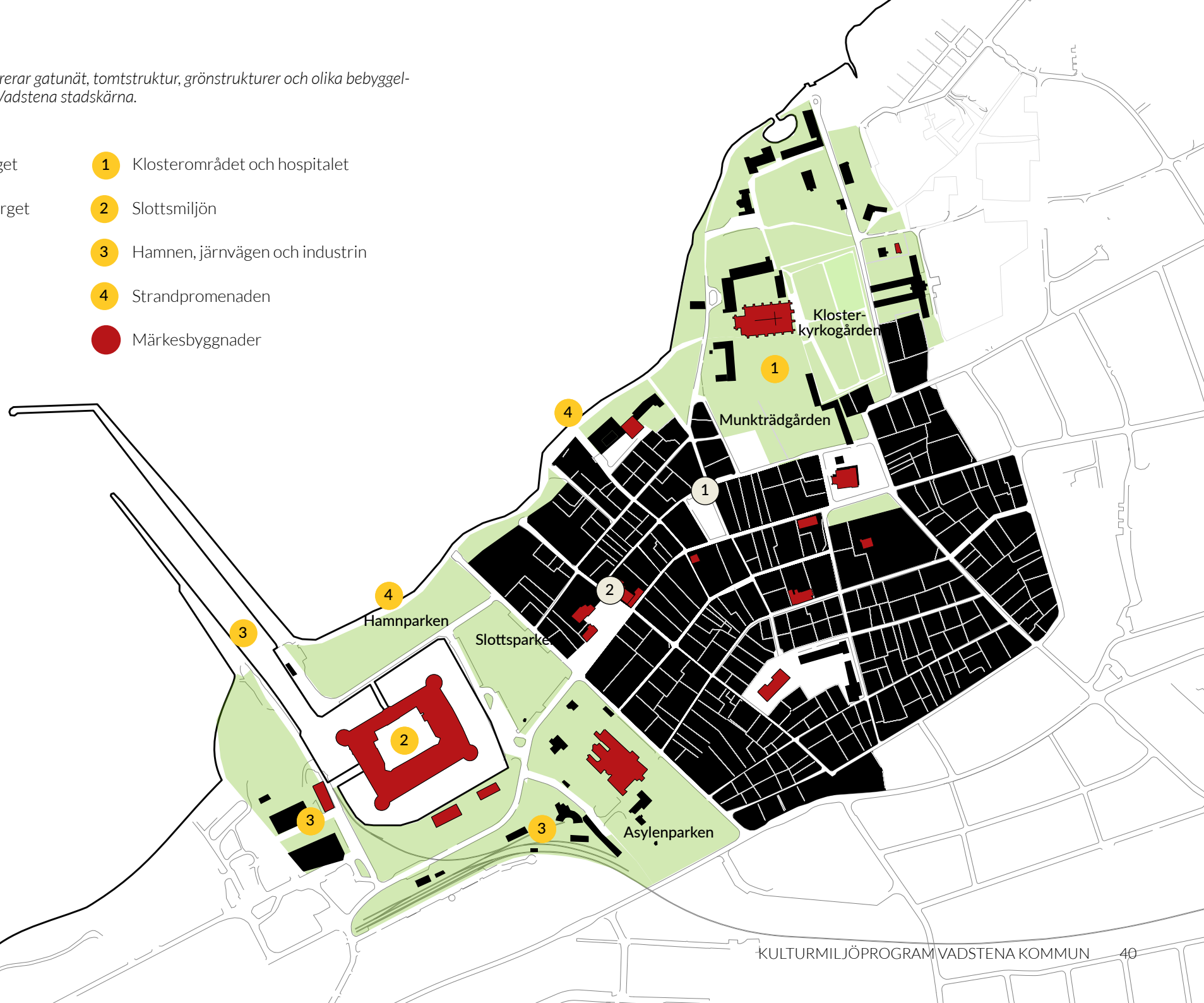
① Klosterområdet och hospitalet

② Slottsmiljön

③ Hamnen, järnvägen och industrin

④ Strandpromenaden

● Märkesbyggnader

Övergripande karaktärsdrag i stadskärnan

PLANMÖNSTER OCH TOMTSTRUKTUR

Stadskärnans medeltida planmönster är i stora drag intakt. Bortsett från Stora torget och Nygatan, som tillkom på 1600-talet, har det skett få ändringar. Dagens fastighetsgränser, gatu- och tomtsträckningar överensstämmer i stort med 1705 års karta. Gatunätet är oregelbundet med omväxlande långa raka gator och svängda gator. I den inre stadskärnan närmast torget är husen ofta sammanbyggda och kvartersstrukturen mer sluten, medan strukturen i stadskärnans utkanter är glesare med flera fristående hus. Mindre släpp mellan byggnaderna mot gården och entré mot gårdssidan är vanligt. Det ålderdomliga gatunätet och de slutna kvarteren indelade i flera mindre tomter är ett av stadens tydligaste karaktärsdrag.

TORGEN OCH GATURUMMEN

Vadstenas gatumiljöer har traditionellt kännetecknats av trånga och slutna gaturum. Det finns tydliga rumsliga kontraster mellan de slutna gaturummen och de öppna torgen, vilka haft en central betydelse för staden historiskt. Idag utgör torget och de öppna rummen och platsbildningarna viktiga mötesplatser i staden. Bebyggelsen ligger generellt tätt placerad i tomtgräns med långsidan mot gatan, ofta med plank eller staket som bildar en förlängning av husen. Gatorna är belagda med kuller- eller gatsten, vilket bidrar till gaturummens ålderdomliga och sammanhållna karaktär. Ett annat viktigt inslag i stadsbilden i stadskärnan är gatubelysningen i traditionell stil.

DEN SMÅSKALIGA BEBYGGELSEN

Den småskaliga och täta bebyggelsen är ett grundläggande särdrag i stadskärnan. Bebyggelsen är överlag en till två våningar, med enstaka högre byggnader som framträder i stadsbilden. Husen kännetecknas av fasader i trä eller puts. Husen nås ofta via gården, inte sällan genom portgångar, med butiksingångar mot gatan. Balkonger, verandor och andra byggnadsdelar är placerade mot gårdarna. Flera arkitekturstilar och byggnadsskick förekommer, men den låga skalan skapar en enhetlighet i variationen. Småskaligheten utgår också från husens volym som begränsas av de små tomterna. Den låga skalan bidrar till det intima stadsrummet som är utmärkande för Vadstena stad.

GÅRDARNA OCH GÅRDSHUSEN

Mångfalden av uthus, uthuslängor och bodar är av stor betydelse för både gatu- och gårdsmiljöerna. Gårdshusen är viktiga företeelser som berättar om hur människor levde förr i tiden. Husen är uppförda i trä och placerade i tomtgräns mot granne. Gårdarna bildar privata eller halvprivata rum för trädgårdar med fruktträd och uteplatser. De privata gårdsrummen är skyddade bakom höga plank och de halvprivata gårdsrummen omgärdas av låga staket och häckar eller öppnas mot gatan genom portgångar. Gårdshusen bidrar starkt till stadskärnans ålderdomliga karaktär. I många av de gamla husen och bodarna finns idag olika slags verksamheter.

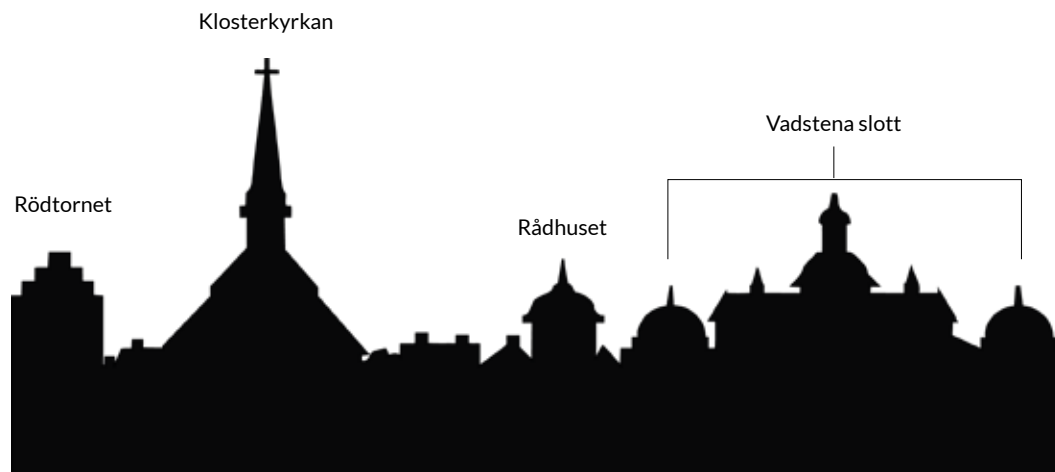
TAKLANDSKAPET

Det varierade taklandskapet är ett viktigt inslag i stadsbilden. Traditionella sadeltak är vanligast, men flera variationer av takformer förekommer. Rött lertegel dominerar som taktäckningsmaterial, med inslag av plåt bemålad i olika kulörer. Även koppar förekommer på de mer påkostade och monumentala byggnadsverken. Bebyggelsens låga skala möjliggör för taklandskapet att ta plats i stadsbilden. De uppskjutande tornen och spirorna från stadens äldre offentliga byggnader blir väl synliga landmärken i staden. Blandningen av material och takformer skapar en brokighet som tillför värden i stadsrummet.

GRÖNSKAN

Grönskan var redan i äldre tid ett bärande inslag i stadsbilden. I det medeltida Vadstena fanns bland annat kålgårdar och trädgårdar för odling. Idag utgör de gröna inslagen ett viktigt karaktärsdrag i stadskärnan som bildar ett välbehövligt komplement till den täta bebyggelsen. De lummiga trädgårdarna, med fruktträd och stora lövträd som väller ut över staketet och sprider sin grönska i gaturummen, skapar en mjuk inramning till de i övrigt slutna gatumiljöerna. Särskilt trädgårdar tillhörande hörntomter är framträdande i stadsbilden. Även stadens parkmiljöer som Hamnparken, Slottsparken, Asylenparken och strandpromenaden präglar stadskärnan och bäddar in staden i grönska.

Förenklad illustration över dominerande byggnader i Vadstenas siluett, vy från väster.

STADENS SILUETT, VYER OCH SIKTLINJER

Inom och runt Vadstena finns många vyer och siktlinjer med höga upplevelsevärden. Det flacka landskapet och bebyggelsens låga skala bidrar till att vissa byggnader syns särskilt tydligt i stadsbilden och landskapet. På avstånd är det stadens monumentala byggnadsverk med uppskjutande torn och spiror som framträder, medan den lägre bebyggelsen bäddas in i grönska. Tillsammans bildar byggnaderna en fond till staden som berättar om viktiga ske- den i Vadstenas historia. Byggnaderna är också landmär- ken i stadsbilden som hjälper besökaren att orientera sig.

Stadens siluett

Stadens siluett är ett viktigt karaktärsdrag, där både an- blicken från det omgivande slättlandskapet och kontak- ten med vattnet utgör viktiga vyer. De byggnader som dominerar siluetten syns i illustrationen ovan. Till vänster syns Rödtornets trappstegsgavlar i tegel. Därefter syns

klosterkyrkans långsmala kyrkspira som tornar upp sig högt ovanför omkringliggande bebyggelse. Strax till hö- ger syns Rådhusets lägre kopparklädda tornhuva. Till hö- ger syns Vadstena slotts monumentala byggnadskropp med ett högre mittorn och två flankerande sidotorn.

Inom stadskärnan

I stadskärnan framträder Vadstenas monumentala bygg- nadsverk och märkesbyggnader som fondmotiv i stads- bilden, både i siktlinjerna längs med stadens gator och som en del av taklandskapet. Kontakten med vattnet ut- gör även ett viktigt inslag i stadsbilden. Många av stads- kärnans gator närmast vattnet sträcker sig från strand- promenaden in mot staden och erbjuder både långa och korta siktlinjer mot Vättern.

Se exempel på viktiga vyer och siktlinjer på nästa sida.

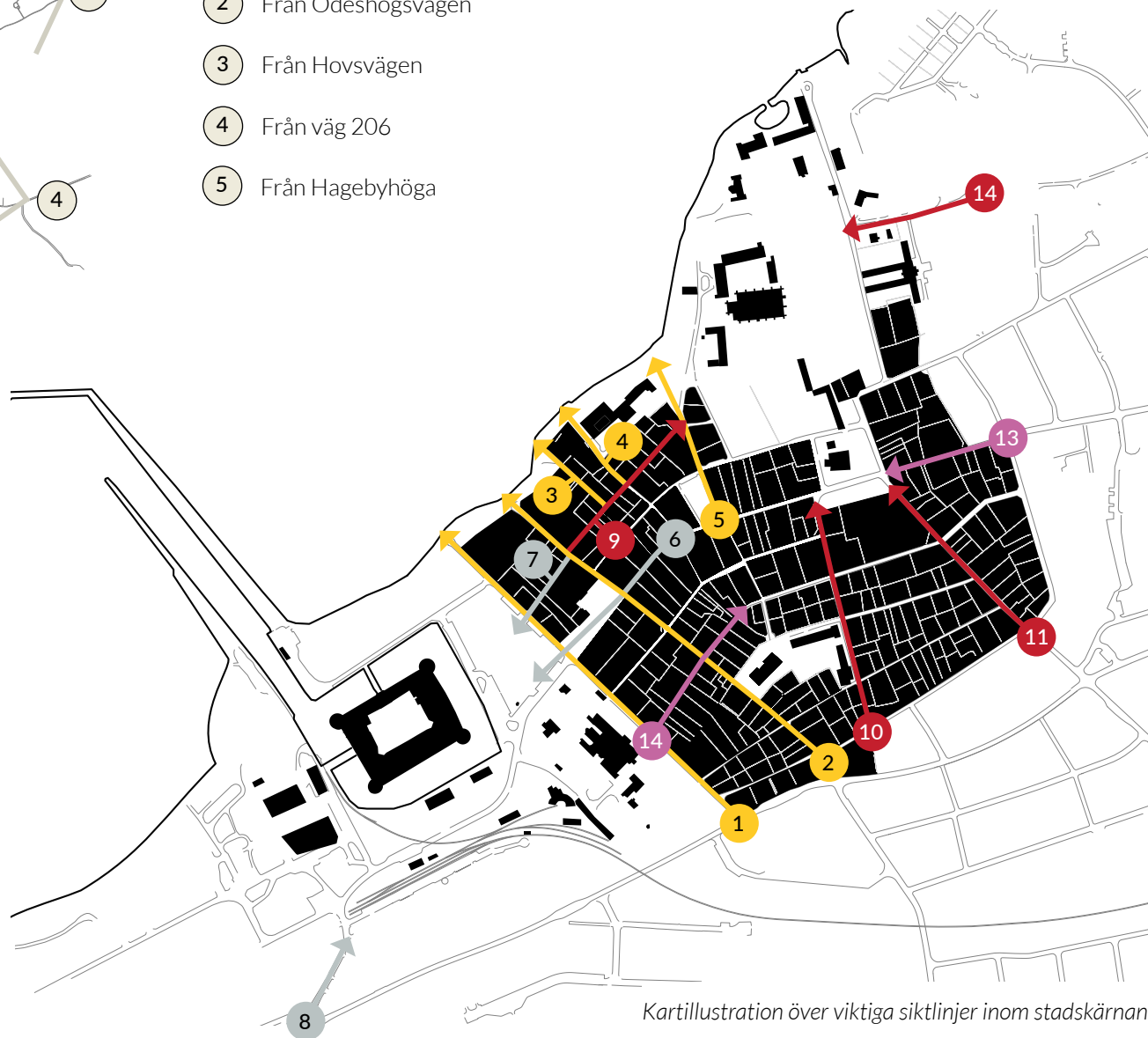

Vyer mot staden

- ① Från vattnet
- ② Från Ödeshögsvägen
- ③ Från Hovsvägen
- ④ Från väg 206
- ⑤ Från Hagebyhöga

Siktlinjer inom stadskärnan

- 1. Mot vattnet från Slottsgatan
- 2. Mot vattnet från Hovsgatan/Krabbegatan
- 3. Mot vattnet från Ljungagränd
- 4. Mot vattnet från Helgeandsgatan
- 5. Mot vattnet från Torggatan
- 6. Mot slottet från Storgatan
- 7. Mot slottet från Sjögatan
- 8. Mot slottet från Ödeshögsvägen
- 9. Mot klosterkyrkan från Sjögatan
- 10. Mot klosterkyrkan från Strågatan
- 11. Mot klosterkyrkan/rödtornet från Skänningegatan
- 12. Mot klosterkyrkan från Jungfrustigen
- 13. Mot rödtornet från Stockmakaregatan
- 14. Mot rödtornet från Motalagatan

Kartillustration över viktiga siktlinjer inom stadskärnan.

Fördjupning: Bebyggelsemiljöer i stadskärnan

KLOSTEROMRÅDET OCH HOSPITALET

Klosterområdet utgör bland den äldsta bebyggelsen i Vadstena och täcker ett tidsspänn från 1200-talet fram till 1900-talet. Miljön domineras av klosterkyrkan tillsammans med nunneklostret/Kungsgården, det före detta brödrakonventet och Trefaldighetsgården. Här finns även mer modesta byggnader som Mårten Skinnars hus och Stora dårhuset. Området präglas av de mur-omgärdade klosterträdgårdarna bevuxna med fruktträd, den stora kyrkogården (som ännu är en aktiv gravplats) och parkmiljöer med stora uppvuxna lövträd. Klostret och hospitalinrättningarna, som många gånger huserat i samma byggnader, skapar tillsammans en miljö med både funktionella och visuella samband som illustrerar en flerhundraårig historia. Både klostrets, vårdinrättningarnas och Vadstenas tidigaste historia går att utläsa i miljön.

SLOTTSMILJÖN

Vadstena slott uppfördes som en modern försvarsanläggning av Gustav Vasa, men byggdes senare om till ett påkostat renässansslott. Dagens slott stod klart 1620. Så sent som på 1990-talet genomfördes den senaste ombyggnaden då vallar och två torn återskapades. Slottet har än idag ett framträdande läge i stadsrummet intill Vätterns strand. Med sin monumentala stenkonstruktion, sitt ståtliga kupolformade mittorn och fyra kanontorn klädda i koppar reser sig slottet ur vallgraven och bildar ett dominerande inslag i stadens siluett. På nära håll utgör slottets skulpterade praktgavlar och borggården viktiga uttryck. Slottet nyttjades en tid under 1800-talet för industriella verksamheter, vilket de två intilliggande magasinsbyggnaderna i trä vittnar om. I slottsmiljön ingår även den intilliggande Slottsparken som ramar in slottet i grönska.

HAMNEN, JÄRNVÄGEN OCH INDUSTRIEN

Hamnen, järnvägsmiljön och industrin ligger strax utanför Vadstenas äldsta stadskärna, precis intill slottet. Hamnen anlades i början av 1800-talet och fick stor betydelse för stadens handel. Järnvägen med stationsbyggnad, lokstallar och verkstadsbyggnader tillkom vid seklets slut. Industribyggnaderna har uppförts i olika etapper från det att hamnen öppnade till och med 1900-talets första hälft. Den fysiska närheten mellan slottet, hamnen, industrin och järnvägen speglar ett viktigt funktionellt samband. Karaktärskapande för miljön är järnvägsspåren, magasinsbyggnaderna och industribyggnaderna som med sin funktionsbetonade arkitektur skiljer sig från både närliggande stadsrum och stadsmiljön i stort. Kontrasten mellan slottets monumentala arkitektur och de enklare magasins- och industribyggnaderna utgör ett värdefullt uttryck.

STRANDPROMENADEN

Närheten till vattnet är av stor betydelse för Vadstena. Strandpromenaden utmed Vätterns strand anlades under 1910-talet efter att de långgrunda stränderna fyllts igen. Sedan dess har strandpromenaden varit ett betydelsefullt rekreativt stråk för stadens invånare och ett värdebärande inslag i stadsbilden. Strandpromenaden sträcker sig från slottet och Hamnparken hela vägen fram till klostret. Den gamla stadspumpen från 1800-talets mitt, som tidigare låg längst ut på stadsbryggan, ligger nu mitt på promenadstråket. Promenaden kantas av en stenkaj som bildar en avgränsande mur mot vattnet, samt planterade trädrader i form av björkar och andra lövträd. Norr om slottet ligger en mindre musikpaviljong "Gapskrattet", uppförd på 1950-talet efter ritningar av dåvarande stadsarkitekten Bertil Thafvelin.

MÄRKESBYGGNADER

Inom stadskärnan finns förutom de monumentala byggnadsverken som Vadstena slott och Klosterkyrkan flera andra byggnader som framträder särskilt tydligt i stadsrummet, exempelvis genom dess arkitektoniska utformning, ålder eller säregna karaktär. Det sena 1800-talet och tidiga 1900-talets institutionsbyggnader som Asylen och S:t Pers skola är exempel på sådana byggnadsverk, vilka framhävs i stadsrummet genom de omgivande grönytorna. Byggnader som utmärker sig genom sin ålderdomliga prägel är exempelvis Rådhuset och Udd Jönssons hus. Vätternkyrkan sticker ut genom sin ovanliga arkitektoniska utformning i jugendstil, liksom Birgittasystrarnas kyrka i modernistisk stil. De höga magasinsbyggnaderna i trä intill slottet särskiljer sig för sin volym och sitt enkla uttryck. Flertalet av stadskärnans märkesbyggnader är uppmärksammade med så kallade blue shields, en blåvit sköld som innebär ett folkrättsligt skydd av kulturegendom.

Exempel på märkesbyggnader i Vadstena:

- Vadstena slott
- Magasinsbyggnader
- Kronobryggeriet
- Asylen
- Rådhuset
- Apotekshuset
- Bankhuset
- Biskopshuset
- Udd Jönssons hus
- Helgeandshuset
- Vätternkyrkan
- S:t Persskolan
- Birgittasystrarnas kyrka
- Mårten Skinnarens hus
- Klosterkyrkan
- Rödtornet
- Acharii-Bergenstrålska huset

Se karta med utmarkerade märkesbyggnader på sida 40.

*Flygfoto över Vadstena kommun. Rakt fram i bild syns Asylen och till höger i bild Vadsena slott.
Foto: Vadstena kommun*

RÅD OCH RIKTLINJER FÖR STADSKÄRNAN

Övergripande

- Stadskärnans planstruktur med äldre gatunät, tomtindelning och fastighetsgränser ska bevaras. Avstyckning av äldre tomter och förtätning av stadskärnan bör undvikas.
- Stadskärnans årsringar med bebyggelsemiljöer från 1200-tal till 1900-talet ska vara fortsatt läsbara och utgöra utgångspunkt för framtida bebyggelseutveckling.
- Vadstena slottsmiljö och slottsparken ska bevaras och underhållas. Nyexploatering bör undvikas. Ny bebyggelse i slottets närhet ska anpassas vad gäller placering, skala och gestaltning för att inte dominera slottets siktlinje.
- Klosterkyrkan, Trefaldighetsgården och andra byggnader och strukturer inom miljön ska bevaras och underhållas. Nyexploatering bör undvikas. Trädgård, kyrkogård och grönytor ska bevaras.
- Hamnen, järnvägsmiljön och industrin ska bevaras och underhållas. Lämpliga verksamheter i industribyggnaderna är avgörande för deras bevarande.
- Järnvägsmiljöns levandegörande genom museijärnvägens verksamhet är av stor betydelse för upplevelsen och förståelsen av järnvägens funktion.
- Kontakten med vattnet bör värnas. Strandpromenaden ska fortsatt vara tillgänglig för allmänheten. Vid nyexploatering bör ej strandnära lägen tas i anspråk. Siktlinjer och utblickar mot vattnet bör bevaras.

Gator och torg

- Stadskärnans karaktäristiska uttryck med slutna gaturum bör värnas.
- Rådhuset och Stora torget med funktion som handelsplatser ska bevaras och användas. Torgens öppna karaktär ska bevaras. Modern gestaltning bör undvikas.
- Markbeläggning i stadskärnan bör vara gatsten i enlighet med stadens äldre tradition. Asfalt ska undvikas. Vid ombyggnation av redan asfalterade gator bör gatstenen återställas.
- Gatubelysning och skyltar bör utföras på ett enhetligt sätt som går i linje med stadsmiljöns karaktär. Äldre butiks- och verksamhetsskyltar bör bevaras.
- Trädgårdar och gårdsmiljöer mot gatan ska inhägnas i tomtgräns med plank, häckar eller staket. Traditionella material och formspråk ska förespråkas.

Bebyggelse

- Vadstenas märkesbyggnader ska fortsatt vara framträdande inslag i stadsbilden.
- Bebyggelsens låga skala och småskaliga volym ska bevaras.
- Rivning av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse inom stadskärnan ska undvikas.

- Ändring av befintlig bebyggelse bör ske varsamt och med stor hänsyn till den enskilda byggnadens särdrag. Byggnadernas arkitektoniska uttryck, material och konstruktion ska vara vägledande vid ombyggnad och underhåll. Traditionella material och metoder bör förespråkas för den äldre bebyggelsen.
- Äldre byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster och portar i originalutförande samt andra hantverksmässigt utförda byggnadsdetaljer. Tidstypisk färgsättning ska vara vägledande vid ommålning.
- Balkonger och andra utskjutande byggnadsdelar som är främmande för gaturummen bör undvikas. Tilläggsisolering bör undvikas.
- Vid eventuell ny- eller tillbyggnad, utgå från stadskärnans befintliga struktur och karaktär vad gäller husens placering på tomten, utformning och volymverkan. Detta gäller även gårdsmiljöerna.
- Taklandskapen är en viktig del i upplevelsen av gaturummet. Traditionella takmaterial och takformer anpassade till husets och gatumiljöns karaktär bör prioriteras.
- Solceller på tak kan i undantagsfall uppföras såvida de kan monteras och avlägsnas utan att skada underliggande tak samt inte innebär en förvanskning av bebyggelsen eller stadsmiljön.

Gårdsmiljöer

- Äldre bodar och uthus är en viktig del av gårds- och gatumiljön. Mångfalden av uthus och bodar bör bevaras.
- Etablering av verksamheter som bidrar till att gårdshusen underhålls är positivt.

Grönska och vegetation

- Stads kärnan ska fortsatt präglas av grönska i form av äldre uppvuxna trädgårdar, allmänna parker och promenadstråk. De gröna gaturummen utgör viktiga inslag i stadsbilden och ska tas i beaktande vid planläggning och lovprövning.
- Ny vegetation ska ansluta till befintliga grönstrukturer. Lövträd och frukträd är typiska inslag i stadsmiljön och bör prioriteras, barrträd bör undvikas.
- Nya planteringar bör inte påverka den äldre gatubilden.
- Äldre miljöskapande träd ska värnas och avverkning undvikas.
- Allmänna parker, trädgårdar och andra grönytor bör ej tas i anspråk för ny bebyggelse.

Stadens siluett, vyer och siktlinjer

- Nya tillägg i staden, både inom och utanför stadskärnan, bör ej påverka möjligheten att uppleva stadens siluett från vattnet eller omgivande slättlandskap. Särskild hänsyn ska tas.
- Röd tornet, Vadstena klosterkyrka, Vadstena slott, och rådhuset bör fortsatt vara dominerande i stadens siluett.
- Viktiga siktlinjer inom stadskärnan bör värnas, exempelvis utblickarna mot vattnet.

Särskild varsamhet och hänsyn vid ändring

De höga kulturhistoriska värdena inom Vadstena stadskärna ställer mycket stora krav på varsamhet och hänsyn vid alla typer av åtgärder och ändringar. Följande gäller för hela stadskärnan:

- Vid planläggning inom stadskärnan bör värdefulla byggnader, strukturer, grönytor/träd och andra värdefulla delar ges skydd i detaljplan.
- Antikvarisk kompetens bör krävas i samband med alla planärenden och bygglovsärenden som berör kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer inom stadskärnan.

Område 2. Birgittas sjukhus

SJUKHUSMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Birgittas sjukhus är den moderna arvtagaren till Vadstenas medeltida hospital. Den f.d. sjukhusanläggningen i stadens östra utkant är nära sammanflätad med klostrets historia. Idag är stadens vårdinrättningar till stora delar nedmonterade men sjukhusmiljön finns kvar och är en viktig årsring i stadens historia.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området omfattar den före detta sjukhusanläggningen i Birgittaområdet från 1900-talets mitt, belägen strax öster om Vadstenas stadskärna. Miljön angränsar västerut mot det äldre hospitalområdet utmed Lastköpingsgatan, och i söder mot Klosterledsgatan. Den norra delen av sjukhusmiljön, som är kraftigt förändrad idag, ingår inte i miljön. Kontakten med vattnet har brutits visuellt av sentida bostadsbebyggelse.

Miljön har i sin helhet en sammanhållen karaktär med en tydlig planstruktur och enhetlig bebyggelse. Bebyggelsen består av flera fristående, glest placerade, byggnadskroppar, liksom mindre villor utmed Klosterledsgatan. En variation av planformer förekommer och utgörs av en blandning av ensamma längor och sammanbyggda huskroppar. Inom området finns även flerbostadshus och villor med tjänstebostäder för anställda vid sjukhuset. Mellan byggnaderna finns öppna gräsytor, parkeringsytor, gräsytor och lövträd.

Gatunätet är delvis bevarat från uppförandetiden och består av ett system av gångstigar och bilvägar mellan de före detta sjukhusbyggnaderna. Mitt i området ligger Birgittatorget. Den äldre huvudinfarten till området söderifrån utmed Klosterledsgatan är idag en gågata.

Bebyggelsen inom sjukhusområdet är uppförd mellan 1940- och 1960-talet och bevarar i stort en tidstypisk karaktär. Formspråket förenas genom materialval och skala, även om variationer mellan byggnaderna förekommer. Merparten av byggnaderna är 1-2 våning höga, har en gjuten betongsockel, slammade tegelfasader och låglutande sadeltak med rött enkupigt tegel. Portaler med granitomfattningar, originaldörrar i trä liksom byggnadsdetaljer som smidda räcken och plåtdetaljer och ursprungliga armaturer är viktiga för helhetsintrycket av miljön.

Sjukhusmiljöns funktionsseparerade bebyggelsestruktur, där de olika husen haft separata funktioner, är fortfarande avläsbar i området idag. Byggnadernas användning markeras i utformningen genom såväl planform som funktionella detaljer i form av lastbryggor, markerade partier, utskjutande tak eller stora fönsterpartier. Av anläggningens äldre trädgårdsodlingar kvarstår ingenting idag. Däremot finns en rotfruktskällare i kalksten bevarad i den nordvästra delen av området. Grönmiljöer i form av planteringar, uppvuxna träd och fruktträd finns dock kvar i miljön.

MOTIV TILL BEVARANDE

Birgittaområdet har i sin helhet höga kulturhistoriska värden som en viktig årsring i Vadstenas långa vårdhistoria. Sjukhusmiljön berättar på ett pedagogiskt sätt om de nya ideal som var rådande inom sjukvård och mental hälsa vid 1900-talets mitt, där förändrade behov ställde nya krav på vårdmiljöernas utformning. Trots förändringar inom miljön är den övergripande bebyggelsestrukturen med fristående byggnadskroppar omgivna av grönytor bevarad, och är av stor vikt för förståelsen av miljöns kulturhistoriska värden. Likaså de olika byggnadernas individuella utformning med byggnadsdetaljer som vittnar om husets funktion. Sjukhuset har också varit betydande för Vadstenas utbyggnad under 1900-talets andra hälft som en av stadens största arbetsgivare, och är därigenom en representant för det moderna Vadstena. Tillsammans med äldre bevarade byggnader i det närliggande hospitalområdet speglar Birgittaområdet sinnessjukvårdens utveckling genom tiderna.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Vadstena med det särskilt värdefulla området Birgittas sjukhus inom gul linje.
Källa: © Lantmäteriet

F.d.
hospitalet

Byggnad med lastbrygga som visar på dess f.d. funktion som centralkök.

Ett av de äldre bostadshusen utmed Klosterledsgatan tillhörande sjukhuset.

HISTORIK

Birgittaområdets historia är nära sammanlänkad med Vadstena kloster och hospital. Från 1500-talets början fram till det sena 1800-talet utvidgades hospitalanläggningen successivt till att omfatta ett större område öster om klostret. Flera utbyggnader med vårdinrättningar för bland annat sinnessjuka skedde på 1700- och 1800-talet. Benämningen hospital avskaffades på 1930-talet, och i samband med detta fick anläggningen namnet Birgittas sjukhus.

På 1940-talet fastställdes planer på att avveckla de äldre vårdlokalerna i klostret, som då ansågs omoderna, och istället uppföra ett nytt mentalsjukhus. Området som togs i anspråk var beläget nordöst om hospitalet, på mark som tidigare brukats för trädgårdar, odlings- och ängsmark. Den första vårdpaviljongen stod klar 1950. Det nya sjukhuset invigdes 1962 och bestod av 22 byggnader, varav 12 vårdpaviljonger. Anläggningen i sin helhet stod dock först klar 1965 i samband med att gymnastiksalen var färdigbyggd.

Sjukhuset ritades av Hakon Ahlberg, dåvarande arkitekt vid Kungliga Medicinalstyrelsen. Miljön planlades enligt tidens ideal för vårdinstitutioner med en tydlig vision för både helhetsmiljön såväl som enskilda byggnader. Bebyggelsen fick en avskalad och enkel karaktär, men med omsorg om detaljer enligt rådande tidsanda.

Gemensamma byggnader med administrativa funktioner, gymnastik, samlingssal, frisör och butik samlades kring ett centralt torg. Här finns likheter med bostadsområden byggda enligt principen hus-i-park. Både utformning, placering och organisation anpassades efter sjukhusets behov och de individuella byggnadernas funktion. Exempelvis fick vissa byggnader förskjutna byggnadskroppar med avdelningar för de besvärliga patienterna. Trädgården var en integrerad del i anläggningen och alléer planterades utmed vägarna. Mellan gårdarna skapades trivsamma och intima rastgårdar för patienterna.

År 1967 övertogs ansvaret för landets vårdinrättningar av landstinget. Birgittas sjukhus fick då en funktion som mentalsjukhus för hela länet, med plats för 1200 patienter. Vid 1960-talets mitt hade sjukhuset som flest anställda och var en av Vadstenas största arbetsgivare. År 1986 tillkom Rättspsykiatriska regionkliniken och sjukhuset byggdes då ut, vilken är den enda kvarvarande delen av sjukhusverksamheten idag. I övrigt lades verksamheten vid Birgittas sjukhus ner 1995 till följd av psykiatrireformen. Idag används lokalerna för kommunala ändamål, bland annat skola och kommunförvaltning. Detta har medfört att byggnader rivits eller byggts om. En del grönområden med odlingar som tidigare tillhört sjukhuset har även ersatts av bostadshus.

Flygfoto över Birgittas sjukhusområde år 1965. I bilden framträder sjukhusmiljöns struktur tydligt.
Källa: Östergötlands museum

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Sjukhusområdets bebyggelsestruktur bestående av glest placerade fristående och vinkelställda byggnader i en parkmiljö. Mellan dessa rumsbildningar och torg. Byggnader placerade i nord-sydlig axel.
- Det ursprungliga vägnätet som sträcker sig mellan byggnaderna med vissa genomfartsgator.
- Torgets funktion som central platsbildning.
- Bevarade grönytor och uppvuxna träd som speglar vårdinrättningarnas rationaliserande. Stora lättskötta gräsytor med träd placerade i raka rader eller i avgränsade ytor.
- Bebyggelsens arkitektoniska utformning som speglar området och den specifika byggnadens funktion. Enhetlighet i materialval, byggnadsdetaljer och utformning.
- Enhetliga detaljer som binder ihop byggnadernas karaktär i form av ursprungliga dörrar, armaturer och fönster.
- Den nära kopplingen till de äldre vårdinrättningarna i närheten av klosterområdet som binds ihop genom parken mellan Birgittaområdet och Stora dårhuset.
- Siktlinjer inom området och in mot torget. Tydliga vägar som leder in till området.

Ursprunglig lampa på ett av husen.

Detalj av byggnad med ursprunglig port.

Skolgården idag. Byggnaden rakt fram i bild användes som samlingssal under sjukhusets tid.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Sjukhusmiljöns övergripande bebyggelsestruktur ska bevaras.
- Sjukhusbyggnadernas ursprungliga arkitektoniska uttryck och funktion ska bevaras och vara vägledande vid renovering och ombyggnad. Ursprungliga byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster, portar och armaturer i originalutförande.
- Utemiljön ska fortsatt präglas av grönska i form av äldre uppvuxna träd, alléer, fruktträd och gräsytor som genomkorsas av gångvägar. Dessa stärker miljöns värden och ska tas i beaktande vid planering och lovprövning.
- Torgets funktion som central mötesplats ska bevaras. Siktlinjer mot torget ska värnas.
- Vid förtätning bör stor hänsyn tas till områdets befintliga planstruktur. Områdets öppna karaktär bör bevaras och inte förtätas ytterligare. Ny bebyggelse bör placeras utanför de delar som ännu inte förtätats.
- Befintliga byggnader bör fyllas med lämpliga verksamheter som inte kräver omfattande anpassning av byggnaderna.
- Sambandet med de äldre vårdinrättningarna koncentrerade runt klostret är viktiga att bibehålla.
- Vid ändring i miljön bör antikvarisk sakkunnig medverka i planprocess samt vid bygglov som kan påverka miljöns värden och karaktärsdrag.

Område 3. Trädgårdsstaden

BOSTADSMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Trädgårdsstadens villabebyggelse berättar om Vadstenas utbyggnad vid 1900-talets början. Gaturummen är lummiga och villorna har en varierad karaktär i allt från panelarkitektur, 1920-talsklassicism till funktionalism. I miljön ingår även lasarettet och ålderdomshemmet som uppfördes under samma tidsperiod.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området består av två delmiljöer med villabebyggelse från i huvudsak 1900-talets första hälft, samt en mindre delmiljö med tre flerbostadshus. Den östra delmiljön avgränsas norrut av Klosterledsgatan, söderut av Borgmästaregatan och västerut av Västra Rännevalen. Utöver bostadsbebyggelsen ingår även Vadstena lasarett och ett ålderdomshem som är uppförda ungefär vid samma tidsperiod som övrig bebyggelse. Den västra delmiljön ligger utmed Vasavägen och Södra vägen i anslutning till industriområdet och Kungs Starby.

Bebyggelsen består huvudsakligen av fristående villor av enklare egnahemskaraktär, men även villor av mer individuell utformning. Byggnaderna är överlag 1-2 våningar höga och det dominerande fasadmaterialet är panel eller puts. En stor variation av takformer förekommer. De individuellt utformade villorna präglas av olika stilar som exempelvis panelarkitektur, 1920-talsklassicism och 1930- och 1940-talsfunktionalism. Varje kvarter eller gata har en egen särprägel vad gäller tomtstorlek, skala på bebyggelsen och mått på förgårdsmarken.

Gatunätet böjer sig kring stadskärnans äldre stadsplan i det östra delområdet, men gatorna har i övrigt en förhållandevis rak sträckning. Tomterna i hela området är jämnstora med bostadshusen generellt placerade i tomtens främre del med trädgårdarna bakom husen, eller på mitten av tomten. Trädgårdarna omgärdas av låga häckar, staket eller stängsel, somliga med bevarad förgårdsmark. En stor andel äldre uthusbyggnader finns bevarade och ansluter till husens bebyggelsekaraktär. I trädgårdarna växer fruktträd, löv- eller barrträd och prydnadsbuskar. Gaturummen präglas av grönska med lövträd som spiller ut i gatorna och gröna kilar mellan husen.

I P. O. Hallmans ursprungliga plan utgjorde en stor del av det som idag är tomtmark tidigare obebyggd förgårdsmark, något som endast finns bevarat på ett fåtal ställen i området. Bland annat vid den raka allé-kantade Borgargatan. Poppelallén utmed Borgargatan har dock på senare år tagits ner och nyplanterats.

Utöver villabebyggelsen finns det även tre flerbostadshus på Södra vägen. Ursprungligen var det tänkt att en förlängning av Slottsgatan skulle dras mellan husen varför de idag har en lite märklig placering i förhållande till gatan. Flerbostadshusen har en tydlig 1920-talskaraktär med klassicerande detaljer i form av entréer utformade med pilastrar och tympanon. Under 1900-talets senare del har husen tilläggsisolerats varigenom en del detaljer gått förlorade, trots detta behåller de en övergripande karaktär och är goda exempel på flerbostadshus uppförda under 1920-talet.

Ålderdomshemmet på Skänningegatan har likaså en karaktär av enkel 1920-talsklassicism. Byggnaden behåller dock ursprungliga fasadmateriäl i puts med accentuerade pilasterliknande knutar. Lasarettet sticker i området ut då det har en karaktär som speglar både 1920-talsklassicismen och modernismen då sjukhuset blivit utbyggt kring 1900-talets mitt.

HISTORIK

Vadstenas villabebyggelse började växa fram utanför den medeltida stadskärnan i början av 1900-talet. Miljöerna är starkt präglade av stadsplanarkitekten Per-Olof Hallman och idén om den gröna och trivsamma trädgårdsstaden. Vadstenas nya stadsplan var klar 1909 och antogs fem år senare. Planen gjorde inga ingrepp i den äldre stadskärnan förutom att två gator, Gräsgatan och Huvudstadsgatan, föreslogs förlängas genom kvarteret Arbetaren. Av detta blev endast Gräsgatans förlängning verklighet. Det område som allra tydligast kännetecknas av den Hallmanska planen idag är kvarteren runt Borgargatan. Inom stadsplanen fanns sedan tidigare Vadstena lasarett, uppfört 1909 och ombyggt på 1920-talet. Under samma årtionde byggdes även ålderdomshemmet på Skänningegatan.

Bostadshusen från det tidiga 1900-talet uppfördes i huvudsak för arbetarfamiljer, många var av typen katalog- och egnahemshus. Idén var att människor skulle få ett bekvämt boende och en trädgård med plats för odling.

MOTIV TILL BEVARANDE

Området uppvisar en för kommunen ovanligt hög koncentration av bevarad villabebyggelse från perioden kring sekelskiftet 1900 till 1940-talet. De enkla egnahemsvillorna, inpassade i gatunätet efter den Hallmanska planen för utbyggnaden av Vadstena, utgör ett pedagogiskt exempel på det tidiga 1900-talets stadsplanering och arkitekturideal. Kvarteren ger exempel på både tidiga kataloghus liksom villor med mer individuella uttryck. Bebyggelsen visar på ett tydligt sätt hur villaområden med egnahemskaraktär växte fram i stadens utkanter vid början av 1900-talet och speglar också egnahemsrörelsens betydelse för bostadsförsörjningen vid tiden. Området utgör i sin helhet en viktig årsring i Vadstenas utbyggnad under 1900-talet.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Vadstena med det särskilt värdefulla området Trädgårdsstaden inom gul linje. Källa: © Lantmäteriet

Egnahemsvillor utmed Vasavägen i kvarteret Sippan.

De tre flerbostadshus från 1920-talet i kvarteret Riddaren 1.

Fasaddetalj på lasarettet.

Vadstena lasarett uppfört 1909 och utbyggt på 1920-talet.

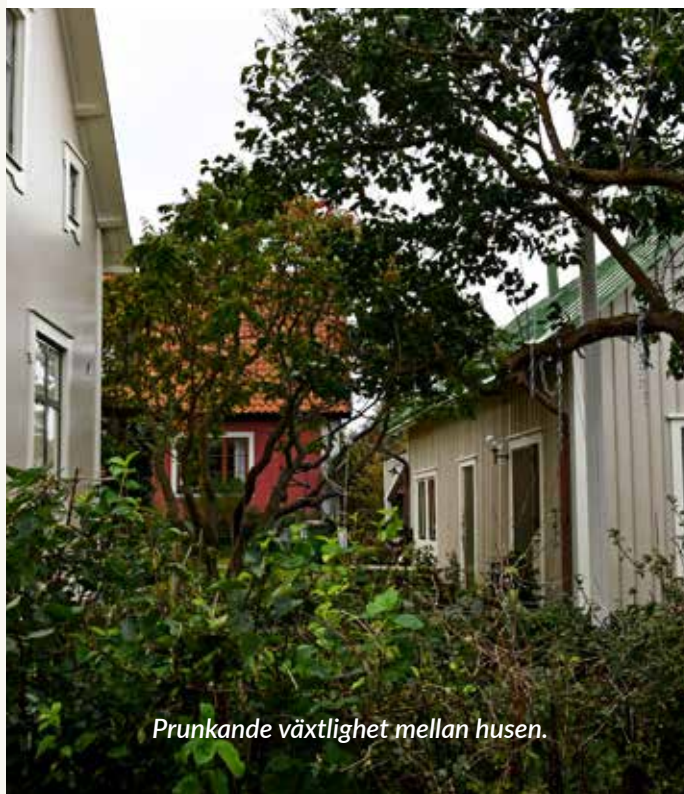
Flygfoto över kvarteren Liljan, Rosen, Snödroppen och Violén. Här syns Margaretavägens lätt svängda form, kantad av kvarter med jämnstora tomter med prunkande trädgårdar.

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Den Hallmanska planens struktur med äldre gatu- sträckningar, tomternas storlek och indelning. Husens placering på tomten, antingen i tomtens främre del eller en bit indragen på tomten.
- Småskalig villabebyggelse i en variation av stilar som var rådande under 1900-talets första hälft, exempelvis nationalromantik, panelarkitektur, jugend, 1920-talsklassicism och funktionalism.
- Äldre uthusbyggnader och garage, ofta placerade i tomtgräns, som är viktiga för miljöns karaktär.
- Ursprungliga fasadmaterial som puts och träpanel, målade i ljusa oljefärger eller rödfärg. Brutna, obrutna, valmade sadeltak, mansardtak eller pyramidtak täckta med rött lertegel eller falsad plåt.
- Ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer i form av dörrar, fönster och snickeridetaljer. Även byggnadsdelar som burspråk, farstukvistar och glasverandor.
- Trädgårdar som avskärmas med låga häckar, murar, enkla staket eller stängsel och äldre grindar i trä eller smide. Äldre planteringar i form av fruktträd och bärbuskar samt uppvuxna lövträd. Trädgårdsgångar belagda med grus eller natursten.
- Gaturummens gröna karaktär och allén utmed Borgargatan. Bevarad förgårdsmark i delar av området.
- Flerbostadshus i 1920-talsklassicism med byggnadsdetaljer som pilastrar och tympanon.
- Lasarettet och ålderdomshemmet som exempel på samhällsnyttiga byggnader från samma tidsperiod.

Funkisvillor utmed Södra Rännevalen i kvarteret Violen.

Prunkande växtlighet mellan husen.

Villa med glasveranda från sekelskiftet 1900-tal.

Villa och uthus uppförda under tidigt 1900-tal i kvarteret Sippan.

Uthusbyggnader i tomtgräns utmed Vasavägen.

Villa i nationalromantisk karaktär.

Villor av liknande karaktär i kvarteret Kroken, uppförda under tidigt 1900-tal.

Funktionalistisk villabebyggelse i kvarteret Pionen.

Villa i klassicistisk stil i kvarteret Pionen.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Befintlig plan- och bebyggelsestruktur ska värnas.
- Området bör inte förtätas och äldre bevarade tomter ska inte avstyckas.
- Byggnadernas ursprungliga arkitektoniska uttryck, material och karaktär ska bevaras och vara vägledande vid om- och tillbyggnad. Äldre byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Tidstypisk färgsättning ska vara vägledande vid ommålning.
- Eventuella tillägg ska utformas med hänsyn till befintlig bebyggelsestruktur och stadsbild, gällande husens placering på tomten, utformning och volymverkan.
- Undvik stora altandäck, skärmtak och inglasade uteplatser och balkonger mot gaturummet.
- Häckar och staket mot gatan bör hållas låga.
- Trädgårdar med en gestaltning som knyter an till områdets äldre karaktär bör värnas, till exempel växtlighet, staket/murar och grusade/stenbelagda gångar.
- Gaturummen ska fortsatt präglas av grönska i form av uppvuxna träd. Dessa stärker miljöns värde och ska tas i beaktande vid planering och lovprövning.
- Värdefull bebyggelse bör ges skydd i detaljplan.
- Vid ändring i miljön bör antikvarisk kompetens medverka i planprocess och vid bygglovsärenden.

Område 4. Modernismen

BOSTADSMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Området uppvisar tydliga exempel på olika tiders tolkning av de modernistiska arkitekturideal som präglade efterkrigstidens byggande. Tillsammans utgör flerbostadshusen kring Nådendalsvägen, den påkostade brandstationen och den mer experimentella Petrus Magni-skolan värdefulla årsringar i Vadstenas historia.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området ligger i stadens sydvästra utkant och består av ett sammanhängande område med två olika karaktärer. I den östra delen finns en koncentration med flerbostadshus och brandstation koncentrerat mellan gatorna, Nådendalsvägen, Birgittas väg, Skänningegatan och Borgmästargatan. I den västra delen ligger Petrus Magni-skolan inklädd mellan järnvägen och Borgmästargatan. Miljön omgärdas i norr och söder av villabebyggelse, i öster av flerbostadshus från 1960-talet.

Bebyggelsen karaktäriseras av ett gemensamt modernistiskt formspråk flerfärgade putsade fasader i pastellkulörer, murade portomfattningar, relativt flacka sadeltak och sparsamt utsmyckade fasader. De mindre flerfamiljshusen, som utgör en del av områdets ursprungliga planläggning, är två våningar höga och ligger på rad utmed Nådendalsvägen. Husen är individuellt färgsatta med lejongul, rosa och mintgrön puts mot kontrasterande vit puts. Portikerna är dekorerade med fasadkakel. Även andra dekorativa byggnadsdetal-

jer pryder byggnaderna som smidda räcken och glasade träportar i typisk 1950-talstappning.

De större lamellhusen, som är tre våningar höga, utgör merparten av bostadsområdet. Dessa har i högre grad genomgått förändringar i form av nya balkonger, entrétillbyggnader och fönsterbyten. De behåller dock en övergripande karaktär och utgör värdefulla tillägg i miljön. Lamellhusen följer de mindre flerbostadshusen i fråga om färgsättning och övergripande utformning. Två av husen är dock klädda med tegel och har panelklädda fält på fasadernas kortsidor i anslutning till fönstren. De bevarar ursprungliga balkonger med sinu-skorruerad plåt och smidesräcken.

Inom bostadsområdet, mellan byggnaderna, finns gestaltade grönområden med trädplanteringar, gräsmattor och arkitektoniska inslag som trappor och murar i huggen sten. De enda hårdgjorda ytorna, förutom gata och trottoar, är gångar belagda med betongplattor. På vissa ställen avgränsas gårdarna med låga häckar eller stängsel, sannolikt sekundärt tillkomna.

I områdets nordvästra del ligger Vadstena brandstation uppförd 1951 efter ritningar av arkitekten Jean Adrian. Byggnaden är uppförd i rött tegel med tak av falsad plåt och en taksarg av koppar. Fönstren har mönstermurade omfattningar och vid takfoten finns dekorativt vinkelställda tegelstenar. Entrén är välbevarad och runt tomten löper en murad tegelmur som ramar in fastigheten.

I områdets sydvästra del ligger Petrus Magni-skolan och den sammanbyggda simhallen, som utgör en solitär i Vadstena i fråga om både arkitekturstil och skala. Skolan uppfördes 1967 efter ritningar av AOS Arkitekter. Skolanläggningen utgörs av flera uppbrutna byggnadskroppar med varierande takfall, tak av falsad plåt med koppardetaljer, stora fönsterpartier och fasader av gult tegel. Sammantaget är byggnaden ett tydligt och välbevarat exempel på 1960-talets modernism.

HISTORIK

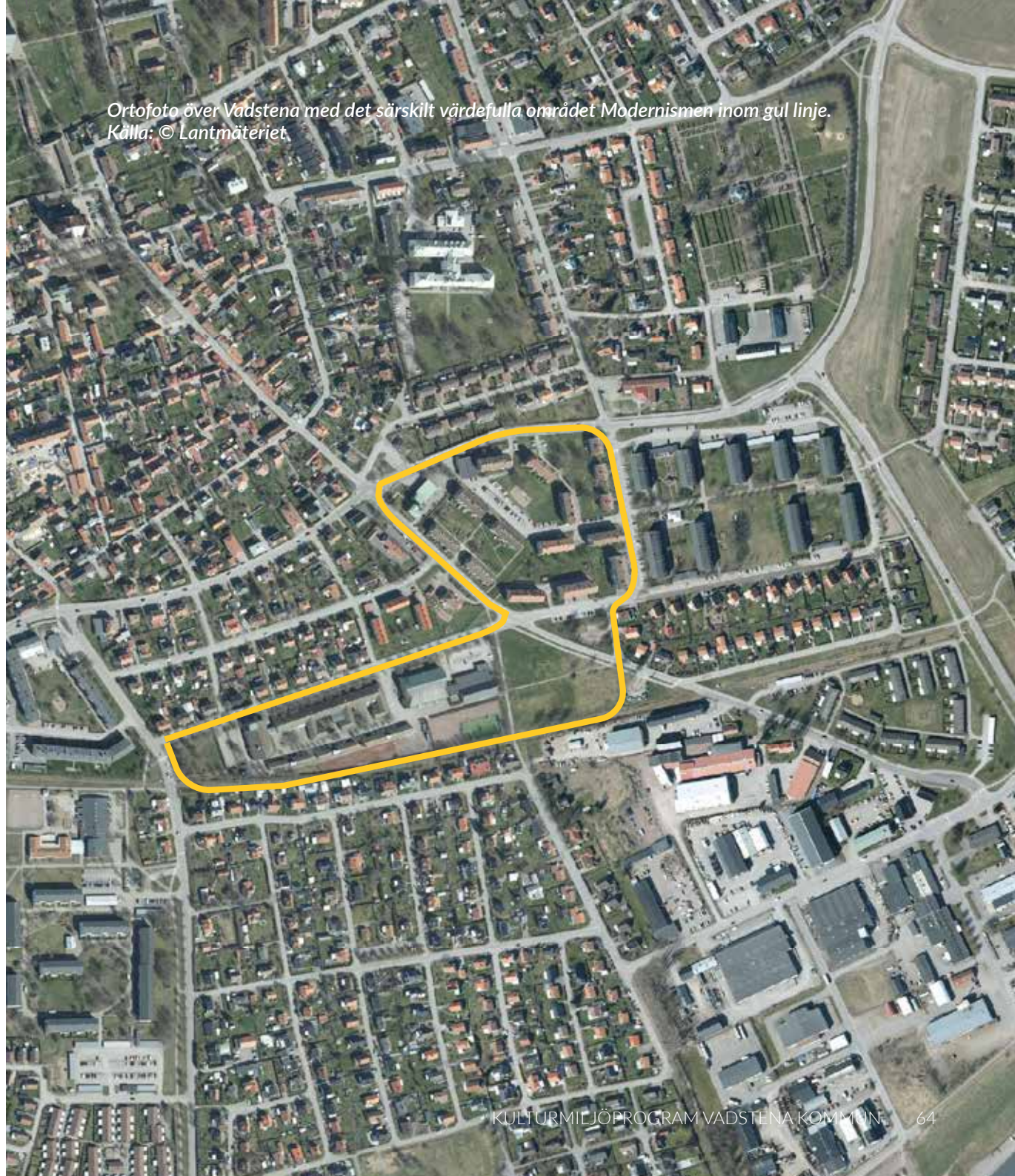
Vadstenas modernistiska bebyggelse är framför allt uppförd under 1950-talet och framåt. Merparten av bebyggelsen från efterkrigstiden ligger i koncentrerade områden utanför den äldre stadskärnan. Kvarteren Solrosen och Värmlöken började bebyggas under 1950-talet efter planer uppgjorda av stadsarkitekten Bertil Thafvelin. Från början var planen att hela området skulle bestå av fristående flerbostadshus om två våningar, likt de tre som står på rad utmed Nådendalsvägen i områdets östra del. Planerna ändrades emellertid under 1950-talet andra hälften då det inte längre ansågs vara ekonomiskt genomförbart. Istället uppförde man tidstypiska lamellhus om tre våningar. Arkitekt för byggnaderna var dels Bertil Thafvelin dels Riksbyggens arkitektkontor. Ursprungligen skulle även området med skivhus öster om Värmlöken och Solrosen bebyggas med radhus, men även dessa planer gick dock om intet under 1960-talet då det ansågs mer ekonomiskt att bygga flerbostadshus.

MOTIV TILL BEVARANDE

Miljön i sin helhet utgör ett av få modernistiska områden i Vadstena som i sin helhet kan anses vara välbevarade. Byggnaderna i området är tydliga exempel på modernismens byggnadsideal och många av dem visar prov på hög arkitektonisk kvalitet. Särskilt de tre byggnaderna på Nådendalsvägen 12–16, Petrus Magniskolan och brandstationen utgör framstående exempel på modernismens arkitektur. Byggnaderna på Nådendalsvägen är också exempel på några av de tidigaste modernistiska flerbostadshusen i Vadstena. Med sina välbevarade byggnader och kringliggande grönmiljöer utgör området ett tydligt och målande exempel på 1950-talets bebyggelseskick som på ett tydligt sätt berättar om Vadstenas utbyggnad under efterkrigstiden.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Vadstena med det särskilt värdefulla området Modernismen inom gul linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Helhetsmiljö med enhetligt utformade flerbostadshus och samhällsnyttiga byggnader som illustrerar folkhemmets och modernismens arkitektur- och stadsplaneideal under 1950- och 1960-talen.
- Planstruktur med sammanhållna bebyggelsegrupper placerade med långsidorna mot gatan, med gemensamma grönområden och funktions- och trafikseparerade ytor mellan husen.
- Tidstypisk arkitektur med fasader i puts och tegel, balkonger med smidesräcken och låglutande sadeltak med rött tegel. Avskalad gestaltning där materialval och repetition i fasad utgör bärande uttryck.
- Ursprungliga byggnadsdetaljer med tydlig 1950- och 1960-talskaraktär, till exempel träfönster, glasade träportar, balkongfronter, smidesdetaljer och tidstypisk färgsättning. För Petrus Magniskolan och brandstationen även material som koppar.
- Förgårdsmark framför husen och planteringar vid entréerna.
- Öppna grönytor mellan bostadshusen och planteringar i form av buskar och uppvuxna prydnadsträd som rönn och ädellövträd. Även gångar och trappor i natursten. Låga häckar och staket mot gatan.

Karaktäristiska 1950-talsfasader i starka kulörer utmed Nådendalsvägen.

Fasaddetalj från ett av de större lamellhusen i miljön.

Entrén till ett av de mindre bostadshusen på Nådendalsvägen.

*Enhetligt utformade lamellhus
uppförda under 1950-talet.*

*Enhetligt utformade hus på Nådendalsvägen,
de första som uppfördes i området.*

*Ett av flerbostadshusen i miljön som bevarar
ursprungliga balkongfronter.*

*Mellan flerbostadshusen finns ett större grönområde
sparat från exploatering.*

Vadstenas brandsstation.

Petrus Magniskolans experimentella 1960-talsarkitektur.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Befintlig plan- och bebyggelsestruktur ska bevaras och vara vägledande vid eventuella tillägg i miljön.
- Området bör inte förtätas med ytterligare bostadsbebyggelse.
- Byggnadernas ursprungliga arkitektoniska uttryck avseende material och gestaltning ska bevaras och vara vägledande vid renovering och ombyggnad.
- Ursprungliga fasaddetaljer som exempelvis fönster, portar och balkonger ska värnas. Tidstypisk färgsättning ska vara vägledande vid ommålning. Främmande fasaduttryck som inte tillhör 1950- eller 1960-talets stilideal bör undvikas.
- Tilläggsisolering bör i första hand undvikas. Vid eventuell tilläggsisolering av flerbostadshusen bör ursprungliga fönster behållas och flyttas ut med fasaden. Tilläggsisoleringen bör hållas tunn så att fasadernas uttryck inte påtagligt förändras.
- Utemiljön är en viktig del av helheten och ska bevaras. Grönytor med uppvuxna träd och planteringar, liksom arkitektoniska inslag, inom miljön bör värnas. Eventuella tillägg bör utföras utifrån miljöns ursprungliga planeringsideal.
- Värdefull bebyggelse bör ges skydd i plan.
- Vid ändringar som berör brandstationen, Petrus Magniskolan och Nådendalsvägen 12-16 bör antikvarisk kompetens medverka i planprocess och vid bygglovsärenden.

Område 5. Folkets park

NÖJESANLÄGGNING OCH PARKMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Folkparken har sedan dess tillkomst på 1940-talet utgjort en naturlig samlingsplats för Vadstenas befolkning både i staden och på landsbygden. Många artister och evenemang har passerat här genom åren. Folkparken utgör idag ett besöksmål som skulpturpark samtidigt som det är en välbevarad kulturmiljö.

OMRÅDESBESKRIVNING

Folkets park i Vadstena är belägen precis utanför stadens centrum, strax sydost om Kvissberg. Parken är idag en skulpturpark och består i sin helhet av en dansbana, kiosker och andra byggnader utspridda inom området, samt en omgivande parkmiljö som bäddar in bebyggelsen och skulpturerna i grönska. Inom miljön löper slingrande asfalterade eller grusade vägar som knyter samman de olika byggnaderna och konstverken. Parken är bevuxen med gräsytor, hasselbuskar och stora uppvuxna ekar som utgör resterna av ett äldre kulturlandskap. I området finns flera gravfält från järnåldern, som tydligt går att uppleva idag.

Bebyggelsen består av flera låga träbyggnader, merparten målade i en ljus grön kulör. Byggnaderna har överlag en enhetlig funktionalistisk prägel som är typisk för folkets park-miljöer från denna tid, även om vissa byggnader är uppförda under senare årtionden. Den oktagonala dansbanan med sitt rundade tak är den mest utmärkande byggnaden i parken. Den ursprungliga entrén till området med små biljetthyttor inbyggda i de stora grindstol-

parna är delvis bevarad, men saknar originalgrinden samt det äldre skärmtaket med texten *Folkparken*. Den gamla biljettspärren i dekorativt smide som tidigare tillhört entrén är idag uppställd inom området. Karaktärsfullt samspelar entrén med dansbanans mintgröna färgsättning och funktionalistiska former. I parkens västra del finns en rödmålad byggnad med en äldre karaktär, möjligen ditflyttad, men som ansluter till övriga byggnader genom dess enkla uttryck och liggande träpanel. Belysningen i form av äldre lyktstolpar är ett karaktärsbärande inslag som bidrar till upplevelsen av helhetsmiljön.

HISTORIK

Innan folkparken anlades gick området under namnet Krogareängen och användes till största del som betesmark för hästar. Ännu längre tillbaka i tiden än så har området utgjort gravplats under romersk järnålder, cirka år 1-400 e. Kr, vilket speglar platsens stora tidsdjup.

Vadstenas folkets park-förening bildades 1944 och är i sammanhanget en förhållandevis ung folkpark. Föreningen köpte Krogareängen från Vadstena stad två år senare och folkparken blev snabbt en populär samlingsplats för såväl stadens som landsbygdens invånare. Den speciella dansbanan är likt resterande byggnader i parken uppförda under 1940-talets slut. Skylten som tidigare prydd entrén har under 1900-talet plockats ned på grund av att turnébussar skulle kunna passera genom grindarna. Parken har under sina år i bruk tagit emot allsköns artister. Under 2020-talet förnyades folkparken då den började användas som skulpturpark.

Ovan: Folkparkens åttakantiga dansbana. Nedan: Entrén till folkparken med den ursprungliga texten ovanpå skärmtaket. Båda fotografierna tagna cirka 1970-tal.

Källa: Föreningen Gamla Vadstena

MOTIV TILL BEVARANDE

Miljön berättar på ett tydligt sätt om folkparkens särskilda plats och funktion i historien om Sveriges folkrörelser under 1900-talet. Folkparken i Vadstena utgör ett förhållandevis sent tillägg i sammanhanget men uppvisar en välbevarad miljö både i form av bebyggelse och grönmiljöer. Platsen har ett stort lokalthistoriskt värde genom dess betydelse som nöjesanläggning och mötesplats för hela kommunens invånare. Det bevarade kulturlandskapet har även ett värde som fornlämningsmiljö och ett bevarat stycke natur från tiden som betesmark.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Vadstena med det särskilt värdefulla området Folkets park inom gul linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Helhetsmiljö med bebyggelse från parkens tid som folkpark med bland annat dansbana och kiosker, liksom den omgivande parkmiljön.
- Karaktäristisk och välbevarad bebyggelse av funktionalistisk prägel uppförd under 1940-talet. Här märks särskilt den oktagonala dansbanan med anslutande kiosker. Äldre rödmålad byggnad.
- Entrén till området som ansluter i stil och karaktär till folkparkens huvudbyggnad, den oktagonala dansbanan.
- Stora uppvuxna ekar och hasselbuskar kvarblivna från områdets tidigare användning som betesäng.
- Asfalterade eller grusade gångvägar som löper mellan byggnaderna och de publika konstverken.
- Äldre belysning med lyktstolpar som ansluter till övriga miljön i karaktär.
- Äldre biljettspärar som står uppställd i området.
- Fornlämningsmiljön med gravfält inom området, som berättar om platsens stora tidsdjup.

Den karaktäristiska dansbanan i folkparken.

Folkets park sedd från det omgivande jordbrukslandskapet.

En äldre biljettspärar finns bevarad inne i parken.

Ekskogen som dominerar naturmiljön.

Den oktagonala dansbanan.

Entrén till området.

En av kioskerna inne på området.

Biljettkur vid parkens entré.

Äldre byggnad inne på området som skiljer sig i karaktär från övrig bebyggelse.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det omgivande landskapet närmast parken ska hållas öppet samtidigt som allér och äldre skogbevuxna partier i anslutning till parken bevaras.
- Folkparkens övergripande bebyggelsestruktur ska bevaras. De ursprungliga/äldre byggnaderna tillhörande folkets park ska bevaras och underhållas.
- Parkmiljön ska fortsatt präglas av grönska och äldre uppvuxna träd ska bevaras.
- Byggnadernas ursprungliga arkitektoniska uttryck, material och karaktär ska bevaras. Äldre byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Tidstypisk färgsättning ska vara vägledande vid ommålning.
- Ursprungliga/äldre inslag som bidrar till miljöns tidstypiska karaktär ska bevaras, till exempel lyktstolpar, bänkar och den bevarade biljettspärren.
- Miljön bör inte förtätas. Mindre komplementbyggnad kan eventuellt tillkomma om de uppförs med hänsyn till platsens värden.
- Platsen bör fortsatt vara en offentlig mötesplats i kommunen och ges förutsättningar att fortsatt användas som exempelvis skulpturpark.
- Den ursprungliga entrén med skärmtak kan med fördel återställas.
- Fornlämningsmiljöer med synliga gravar bör fortsatt kunna avläsas.

Del 3. Landsbygden

Kulturhistorisk översikt: Landsbygden

De bördiga slättbyggena invid Tåkern och Vättern har brukats sedan förhistorisk tid. Redan på stenåldern slog sig de första bönderna ner här och senare den yngre järnålderns stormän. Under 1800-talet upplevde området en stor utveckling med skiftesreformer, stordrift och etablering av herrgårdsliggande gods. Traktens rikedom speglas genom de många medeltida kyrkorna. I Borghamn har även stenindustrin spelat en viktig roll.

Vadstena i förhistorisk tid

Äldre stenålder (ca 10 000–4000 f. Kr.)

Arkeologiska fynd visar att området öster om Vättern utnyttjades av människor redan under den äldre stenåldern. En hypotes är att de tog sig från Danmark över till västkusten, därefter in i Västergötland och vidare mot området kring Vadstena. Människorna levde ett kringvandrande liv som jägare och samlare. Det har påträffats en del spridda föremålsfynd efter dem i området, främst redskap och vapen i olika stenmaterial. Strax utanför kommungränsen, i Dagsmosse, har man även hittat unika cirka 9000 år gamla föremål i material som annars bryts ner, som barkgolv, mjärdar av växtfibrer, jaktredskap i ben, horn och harts. Fynden ger en spännande inblick i den äldre stenålderns fängstkultur.

Yngre stenålder (ca 4000–1800 f. Kr.)

I Vadstenaområdet finns flera kända boplatser från den yngre stenåldern. Detta var en tid då allt fler människor började odla säd och hålla boskap. Forskning har visat att ekonomin till en början var blandad. Det betyder att

jakt och insamling förekom parallellt med jordbruk. De arkeologiska fynden från perioden hittas i samma områden som äldre stenålder vilket visar att man fortsatt ett landskapsutnyttjande med rötter i jägarstenåldern.

Slättlandskapet mellan Tåkern, Vättern och Motalaviken var attraktivt för de jordbrukande bönderna och man kan nog tänka sig att betande boskapshjordar var en vanlig syn redan under yngre stenålder. Odlingarna utgjordes av små, röjda ytor som periodvis behövde ligga i träda innan de kunde odlas upp igen. Ett sådant växelbruk, med behov av flera aktiva och inaktiva ytor samtidigt, var mycket arealkrävande.

Under slutet av stenåldern, och en bit in i efterföljande bronsålder, användes så kallade hällkistor för begravning av vissa utvalda individer. Hällkistorna byggdes av stora stenhällar, ibland med flera gravrum. I Vadstena kommun finns flera exempel, till exempel vid Hagebyhöga Skattegård där uppemot 30 olika individer begravts i en och samma grav.

Bronsålder (ca 1800–500 f. Kr.)

Det finns inte så många fynd eller kända fornlämningar daterade till bronsålder i kommunen. Det lilla som hittats tyder på att området haft spridda bosättningar under perioden. I samband med den arkeologiska utredningen för riksväg 50 påträffades ett flertal boplatser som har daterats till tidig bronsålder och 2001 undersöktes en fornlämningsmiljö norr och väster om Rogslösa där flera gravlämningar kunde dateras till äldre bronsålder. Utifrån den kända kunskapen om bronsålderns ekonomi kan man dra slutsatsen att människorna i trakten

levt av jordbruk och framför allt boskapsskötsel.

Äldre järnålder (ca 500 f. Kr.–400 e. Kr.)

Under äldre järnålder förändrades brukningsmetoderna gradvis. Det innebar bland annat att man förbättrade jordens avkastning genom att låta djuren beta där man tänkte odla. Utvecklingen mot gödslade, mer permanenta åkrar inleddes förmodligen ganska tidigt i Vadstenaområdet. De brukade markerna kringgärdades ofta av hägnader för att hålla djuren borta. Idag ser vi spår efter den äldre järnålderns jordbruksbygd genom lämningar efter dessa stensträngar. Det bevarade kulturlandskapet vid Olstorp-Baggelycke kan ge en fin bild av den äldre järnålderns odlingslandskap.

De nya odlingsmetoderna innebar att mindre mark krävdes för försörjningen, vilket i sin tur gynnade befolkningens tillväxt. Under perioden dominerade ensamgårdar med tillhörande stora ängs- och betesmarker. Gravfälten från perioden innehåller en blandning av gravformer och i kommunen finns flera fina exempel,

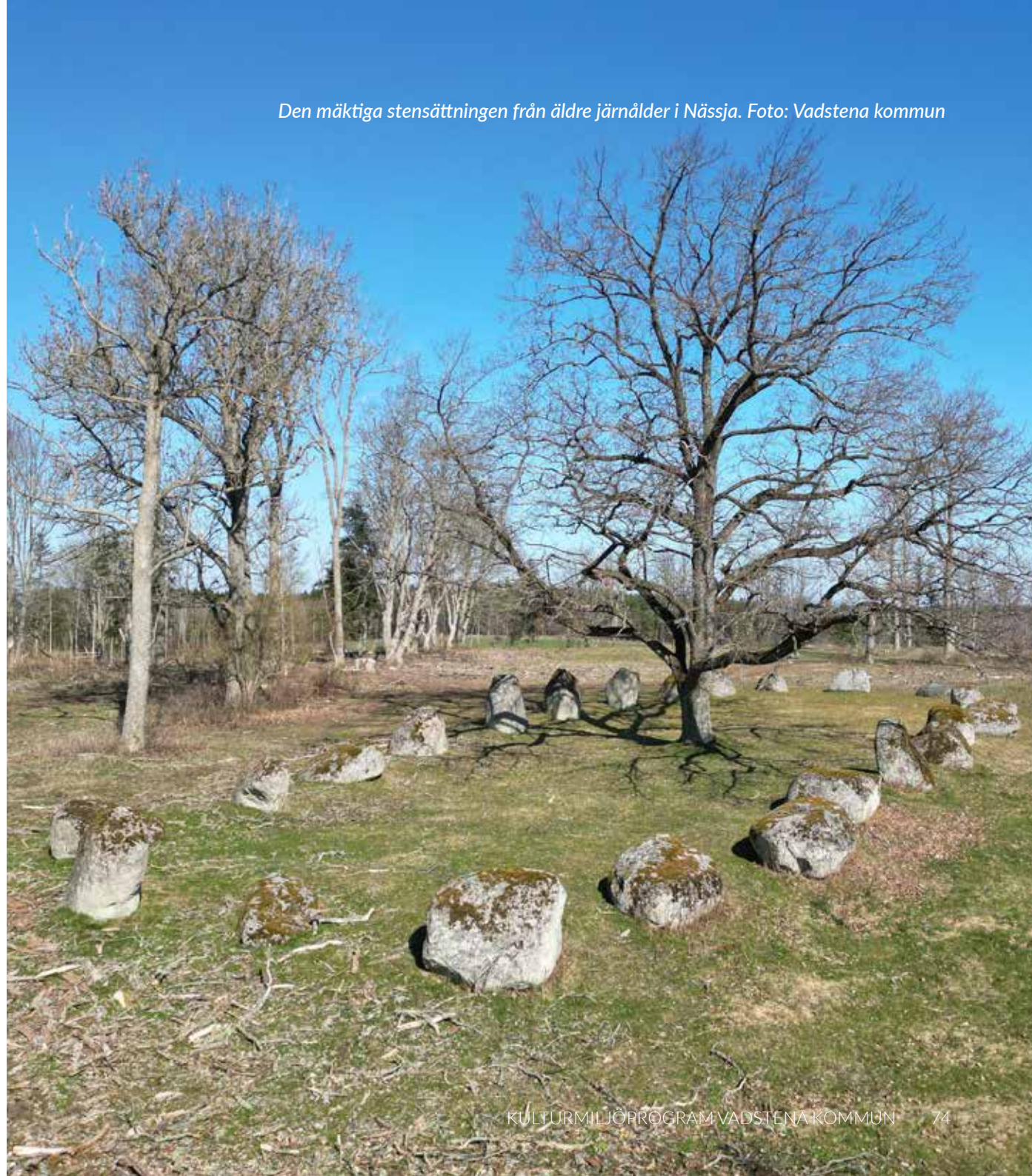
som gravfältet i Nässja med en stor, oval stensättning

Yngre järnålder (ca 400 e. Kr.–1050 e. Kr.)

Många av de by- och gårdsnamn på Vadstenaslätten som redovisas i jordeböcker från 1500-talet har tillkommit redan under mellersta och yngre järnålder. De flesta av 1500-talsnamnen används fortfarande idag. Även om man inte kan veta med säkerhet om enskilda byar med äldre namn har legat på samma plats ända sedan järnåldern så tyder mycket på att det är under järnålderns sista århundraden som bybildning har skett i Vadstenatrakten. Vid samma tid växte det även fram tydliga maktcentra med stormän som innehade stora markarealer. Antalet gravfält från yngre järnålder är inte så stort som man kan förvänta sig i detta område, vilket sannolikt beror på att många fornminnen blivit bortodlade i fullåkersbygden.

Under slutet av järnåldern börjar kristendomen sprida sig alltmer. Från övergången mellan järnålder och medeltid, kring 1000-talets mitt, ser vi en ny typ av begravingar i Vadstenaområdet: tidigkristna gravmonument i form av stenkistor. Dessa skapades med inspiration från den anglosaxiska traditionen att begrava personer med högre status i ett särskilt utformat gravmonument med ornamenterade stenhällar. Lämningstypen kallades tidigare för *Eskilstunakista*. Vadstena kommun har flest tidigkristna gravmonument i hela Sverige. Särskilt många finns i Hovs kyrka. En annan viktig plats från perioden är Aska, där man bland annat hittat lämningar efter en stor vikingahall.

Bild på föregående sida: Ett fynd från Askahögen i form av en så kallad guldgubbe med ett kärlekspar. En av 23 guldgubbar funna i den vikingatida hallen i Aska. Foto: Björn Falkevik

Medeltida socknar och kyrkor

Kungar och stormän

Vadstena ligger i en av Sveriges största fullåkersbygder, det vill säga ett område helt dominerat av spannmålsodling. Den bördiga bygden har varit av stor betydelse för bebyggelsens framväxt. By- och gårdsnamnen på Vadstenaslätten har i de flesta fall tillkommit redan under järnåldern. Under tidig medeltid fanns flera stormannagårdar, varav två kungsgårdar, i området. Kungsgården i Vadstena användes som kungligt palats, medan kungsgården i Hov, som låg en bit från staden, var säte för en av kungens fogdar.

De tidigmedeltida kyrkorna visar på en tidig sockenbildning i trakten, med djupa historiska rötter. Den bördiga och lättodlade Östgötaslätten tillät tidigt en befolkningsexpansion och gjorde områdets bönder och stormän rika. Vadstenabygden präglades vid början av medeltiden av storgods, som ägdes av släkter djupt involverade i uppbyggnaden av kungamakt och kyrka. Att bygden runt Vadstena spelade en central roll för denna utveckling speglas i placeringen av de äldsta kyrkorna i anslutning till stormannagårdar och äldre samlingsplatser som tingsplatser. Det hävdas att de första kyrkorna uppfördes som privata gårdskyrkor och flera av kyrkorna har en komplicerad byggnadshistoria som ännu inte är riktigt utredd.

De medeltida kyrkomiljöerna

Landskapet runt Vadstena utgjordes av små socknar med medeltida stenkyrkor, ursprungligen uppförda under 1100- och 1200-talen. I flera fall har man kunnat

Herrestads kyrka från 1100-talet med sitt tydligt romanska torn.

Ovan till höger: Gravstensfragment med tidigkristna runristningar från 1000-talet i Hov kyrka. Stenarna hittades i kyrkans väggar vilket tyder på att de använts som byggmaterial. Gravstenarna, tillhörande så kallade Eskilstunakistor, uppfördes över personer från samhällets övre skikt.

konstatera att stenkyrkorna föregåtts av äldre träkyrkor. Vid några av kyrkorna finns rester efter så kallade Eskilstunakistor från 1000-talet som berättar om kristnandet av Östergötland. Dessa antyder att det på åtminstone dessa platser bör ha funnits kyrkor redan under 1000-talet. Det stora antalet tidigkristna gravmonument i Vadstenatrakten speglar områdets rike-
dom och stormannamiljöer vid tiden.

Landsbygden efter skiftena

Skiftesreformer 1700- och 1800-tal

Jordbruket var den dominerande näringen på landsbygden även under förindustriell tid. Redan på 1600-talet var markerna i hög grad uppodlade, där flera socknar hade en uppodlingsgrad på uppemot 30 procent. Det fanns ett stort behov av rationalisering inom jordbruket vilket ledde till att två skiftesreformer lanserades i landet: storskiftet på 1700-talet och laga skifte på 1800-talet. I området runt Vadstena genomfördes skiftesreformerna både tidigt och i hög utsträckning. Kortfattat kan man beskriva det som att det tidigare hårt fragmenterade ägostrukturerna med små åkerlappar som kunde ligga långt ifrån varandra omstrukturerades till större sammanhängande jordområden.

Innan laga skifte var gårdarna i en by i de flesta fall samlade runt kyrkan eller grupperade i mindre byar. Vanligast var att byarna bestod av 3-5 gårdar men de kunde i vissa fall omfatta uppemot 20 gårdar. I takt med att ägorna slogs samman till större ägostrukturer uppluckrades de gamla bystrukturerna och på flertalet smågårdar upphörde jordbruket helt och hållet.

En stordriftsbygd tar form

Under 1800-talets andra hälft inleddes en industrialisering av jordbruket som medförde att nya produktions- och organisationsformer implementerades. På ett nationellt plan hade bönder redan tidigare under 1800-talet startat kooperativa lantmannaföreningar, vilka samlade produktion, försäljning och inköp på ett och samma ställe för att kunna göra bättre affärer och pressa priserna. I Vadstena verkade Östgöta-Lantmännens Centralförening från 1906. Föreningen byggde vidare på de kooperativa föreningarnas tidigare arbete och samlade dem till större enheter med bättre förhandlingskraft. Förutom nya organisations- och produktionsformer kom även den alltmer omfattande mekaniseringen av jordbruket att innebära ett minskat behov av arbetskraft på landsbygden.

Godsliknande storgårdar etableras

Till följd av laga skifte uppstod flera godsliknande storgårdar på de gamla bytomterna, särskilt i de bördiga områdena runt Tåkern. Ett flertal utflyttade gårdar etablerades också i nya lägen. Något som bidrog till denna utveckling var de omfattande utdiknings- och sjösänkingsprojekt av Tåkern som genomfördes under 1840-talet. Detta gav stora områden med ny jordbruksmark, vilket ytterligare ökade jordbrukets lönsamhet. Det redan lönsamma jordbruket på östgötasläppen gynnades ytterligare av bankväsendets expansion och järnvägens utbyggnad. De nya större och sammanhängande ägorna var lättare att värdera och tillät lån och investeringar, samtidigt som järnvägen erbjöd ett allt större kontaktnät med större möjligheter att avyttra sina grödor.

Storskifteskarta över Furåsa by i Hovs socken från 1765. I kartan syns jordbrukslandskapet innan skiftena. De smala åkerlapparna i olika kulörer visar vem marken tillhörde.
Källa: © Lantmäteriet historiska kartor

Torpbebyggelse

De stora jordbruksfastigheterna krävde trots rationaliseringar hela tiden mer arbetskraft. Den arbetande befolkningen inhystes ofta i torp eller småhus. De torp som finns kvar i kommunen är i de flesta fall anlagda under 1700-talet och 1800-talet då Sverige upplevde en stor befolkningsökning. Torpbebyggelsen var generellt hänvisad till gårdarna och byarnas utmarker, varför de idag återfinns i ensliga lägen ute i jordbruksmarken eller på mark som ansågs obrukbar. Med industrialiseringen och den ökade inflyttningen till städerna under 1800-talets slut började behovet av arbetskraft på landsbygden att sjunka. På 1940-talet förbjöds dagsverken som betalning för arrenden, så kallade statarsystem. Sammantaget ledde dessa förändringar till att torpen under 1900-talets senare del bytte skepnad till småjordbruk. Utöver torpen uppstod det även koncentrationer av bostadsbebyggelse utmed de större vägarna och i sockengränserna kring sekelskiftet 1900, som vid Skedet i kommunens södra delar. I dessa områden bodde främst småhantverkare och daglönare vid de olika jordbruken.

Sockencentrum

Kyrkan var i äldre tid en viktig samlingsplats i socknen. Redan under medeltiden var bebyggelsen i huvudsak koncentrerad till kyrkorna och dess närhet. Under 1700- och 1800-talet växte det fram små sockencentrum kring många av kyrkorna i kommunen. Det fanns ofta en sockenstuga, fattigstuga och klockaregård i anslutning till kyrkan, ibland även kyrkskola och senare folkskola och lanthandel. Sockenstugorna användes för allmänna sammankomster och sockenstämmor, där beslut som rörde socknen fattades. Skolan var från 1600-talet fram till 1800-talets slut nära knuten till kyrkan och verksamheten sköttes av församlingens klockare eller kyrkoherde. Det var ofta klockaren eller prästen som stod för undervisningen. Med folkskolestadgans införande 1842 infördes krav på minst en skola i varje socken med en examinerad lärare. Även vård av samhällets utsatta sköttes i äldre tid av kyrkan och senare av socknen. På landsbygden uppfördes fattigstugor i närheten av kyrkan med hjälp av frivilliga medel och i viss mån av skatter. I Vadstena finns exempel på sockencentrum i bland annat i Rogslösa och Örberga.

Häradsekonomiska kartan 1868-77. I kartan går att utläsa hur landskapet i Vadstena såg ut efter laga skifte, med större arealer sammanhängande jordbruksmark.

Källa: © Lantmäteriet historiska kartor

Immateriellt kulturarv

Det finns en sägen om drottning Omma som har kopplats till två fysiska platser i kommunen: En fornborg på norra spetsen av Omberg kallad Drottning Ommas borg och kyrkporten på Rogslösa kyrka. Vem gestalten Omma verkligen var varierar i olika berättelser – och få gestalter är så mytomspunna i den östgötska folktron. I trakten är hon känd som dimmornas drottning som vakar över Omberg. Novellen Skogen susar av författaren Verner von Heidenstam (1859-1940) handlar om drottning Omma.

Östergötlands hembygdsförbund har påpekat att även om Ommas borg inte ser ut som den beskrivs i myten och man inte vet exakt varifrån kyrkporten på Rogslösa kyrka kommer, har myten ett värde. Förutom det rent estetiska och emotionella värdet av en god underhållande historia så finns det också pedagogiska poänger med dem, framför allt när man riktar sig mot barn i yngre skolåldrar.

*Till vänster kyrkporten på Rogslösa kyrka.
Till höger fornborgen i Omberg.*

Stenindustri och turism

Stenbrytning och småindustrier

Förutom jordbruket har även stenbrytning varit en viktig näring på landsbygden i Vadstena kommun. Vid Borghamns kalkbrott har det brutits sten sedan 1100-talet, och stenbrottet är aktivt än idag. Stenen användes vid byggandet av Alvastra kloster och de många kyrkorna i de kringliggande socknarna, liksom till Vadstena slott och Vadstena klosterkyrka. Den industriella stenbrytningen tog fart med anläggandet av Göta kanal på 1820-talet. Kanalbolaget arrenderade kalkbrottet och uppförde större delen av de byggnader som krävdes för företaget.

Under 1900-talet fortsatte stenindustrin att utvecklas och fram till 1960 var två stenbrottsföretag aktiva i Borghamn: ett i Borghamn och ett i Bårstad. I Bårstad var produktionen främst inriktad på kalk snarare än huggna stenprodukter. Här fanns fram till 1972 en kalkugn, vilken revs efter kalkbrukets nedläggning. Under 1800-talets andra hälft hade det i Borghamn börjat växa fram ett mindre samhälle. Bebyggelsen var från början koncentrerad till området mellan Bårstads kalkbrott och Hovanäs samt järnvägsstationen, kring vilken samhället fortsatte att expandera under 1900-talet.

Utöver kalkstensindustrin fanns det i perioder under 1800- och 1900-talet flera mindre industrier på landsbygden. Järnvägens framdragningskraft var en bidragande faktor till industrins etablering. Enligt häradssekono-

miska kartan över Vadstena från 1866-77 fanns det åtminstone två tegelbruk, ett ångbränneri och en foder- och stärkelsefabrik i trakten. Befolkningen livnärde sig på vissa håll även på fiske. Inget av dessa var dock i närheten att konkurrera med jordbruket som den största näringen i kommunen.

Det sena 1800-talets turism

Turismen och utflyktskulturen fick stort genomslag i samhället under 1800-talets andra hälft, framför allt hos den lite mer välborna borgarklassen. Runtom i landet öppnade turisthotell och hälsoanläggningar. Järnvägsförbindelsen mellan Vadstena och Linköping–Ödeshöj blev startskottet för turismen inom och omkring Vadstena. Tack vare järnvägen kunde stadsbor enkelt ta sig till de natursköna trakterna kring Omberg och Vätterns stränder för att njuta av rekreation, friluftsliv och frisk luft. Populära aktiviteter var naturvandringar och roddturer på Vättern. I naturområdena i anslutning till hotellen anlades bryggor och trappor i syfte att underlätta för turisterna att ta sig runt.

Inom kommunen uppfördes två turisthotell: Borghamns turisthotell som byggdes vid 1800-talets slut och Gyllenhammars pensionat 1914. En bit söderut utmed Vätterns strand, utanför Vadstena i Ödeshöjs kommun, slog Alvastra turisthotell, även kallat Ombergs turisthotell, upp portarna 1892.

Ovan: Det äldre turisthotellet i Borghamn. Vykort från sekelskiftet 1900. Foto: Östergötlands museum

Kalkugnen vid Bårstads kalkbrott. Här brändes kalk för jordbruk och murverk. Foto: Föreningen Gamla Vadstena

Litografi över Borghamn av okänd konstnär, sannolikt 1800-talets första hälft.
Källa: Sjöhistoriska museet

Vadstenas kulturlandskap

Bygderna kring Vättern präglas av ett säreget och ålderdomligt kulturlandskap som bär spår av årtusenden av mänsklig närvaro. På de öppna slätterna grupperar sig kyrkbyarna och de tätliggande gårdarna och bildar små kluster av bebyggelse och gröna öar i landskapet. I det öppna och flacka odlingslandskapet höjer sig endast kyrktornen ovanför trädkronorna.

Slättbygden runt Vadstena

Vadstena är en del av den östgötska slätten. Landskapet domineras av svagt böljande fullåkersbygd med kalkhaltiga, näringsrika lerjordar i anslutning till Vättern. Dagens öppna landskap runt sjöarna ger storslagna vyer. På en övergripande nivå är det lätt att avläsa både den naturliga topografin och kulturlandskapet med staden, medeltida kyrkor, byar och gamla vägsträckningar. Mycket har dock förändrats under de senaste århundradena. Skiftesreformer, nya effektiva jordbruksmaskiner, utdikningar, sjösänkningar, sammanslagningar av gårdar och åkermark har bidragit till det jordbrukslandskap vi ser idag. Förändringarna har medfört att inslag som representerar det äldre, mer småskaliga jordbrukslandskapet, såsom stenmurar, gamla brukningsvägar, odlingsrösen och naturligt meandrande vattendrag, har försvunnit. Ett annat exempel är sjön Tåkern som minskat till nästan hälften av den storlek den hade innan 1870-talet. Dagens kulturlandskap speglar särskilt de senaste 300 årens utveckling i Vadstena.

Kulturlandskapets framväxt

Ett jordbrukslandskap med djupa rötter

Vadstena och den omgivande landsbygden är berättelsen om ett utpräglat jordbrukslandskap med rötterna långt ner i förhistorisk tid. I slättlandskapet mellan Vättern, Tåkern och Motalaviken fanns tidigt mycket goda förutsättningar för bebyggelseetablering, som rik tillgång på sötvatten, lättodlade, bördiga jordar och bra kommunikationsleder.

Det förhistoriska kulturlandskapet

Under jägarstenåldern var människans påverkan på naturlandskapet mycket liten, men i takt med att jordbruksekonomin bredde ut sig under yngre stenålder ökade avtrycket. Det är egentligen först då som ett verkligt kulturlandskap börjar ta form. I området mellan Vättern, Tåkern och Motalaviken får man tänka sig ett sammanhängande lövskogsområde, och insprängt i detta små öar med brukad mark. Under yngsta stenålder och bronsålder skedde en odlingsexpansion och landskapet blev allt öppnare. Bosättningarna blev mer permanenta och de brukade ytorna runt gårdarna i området blev större. Sten- och bronsålderns kulturlandskap i Vadstena kommun representeras idag främst av arkeologiska föremålsfynd och gravlämningar, men det lade också grunden för de förändringar i flora, fauna och beskogning vi ser längre fram.

Vad är ett kulturlandskap?

Kulturlandskapet är resultatet av samspelet mellan människa och miljö över tusentals år. Tidsdjupet bidrar till att skapa mening och sammanhang. I ett äldre kulturlandskap har marken fram till idag brukats utan att tidigare spår har utraderats.

Kulturlandskapet runt Omberg och Tåkern har sådana höga värden att det pekats ut av Riksantikvarieämbetet som ett riksintresse för kulturmiljövården. Norra halvan av detta riksintresse ligger inom Vadstena kommun. Läs mer i kulturmiljöprogrammets första del på sida 16.

Flygfoto över Rogslösa kyrka och samhälle.
Foto: Vadstena kommun

Landskapets förutsättningar

Landskapets topografi, jordsammansättning, vattenförekomst och klimat har alltid varit avgörande för hur och var människor valt att bosätta sig. De naturliga förutsättningarna har skiftat över tid, precis som människornas preferenser och behov. Under de ca 10 000–12 000 år som gått sedan inlandsisen försvann och de första människorna vandrade in i dagens Östergötland har mycket förändrats, både av naturliga skäl och på grund av människans påverkan. Det är allt detta tillsammans som har skapat det kulturlandskap som vi kan se och uppleva idag.

Vadstena kommun ligger i ett relativt homogent landskapsavsnitt som domineras av östgötaslätten med stora, öppna jordbruksarealer. Jordarterna i området utgörs främst av olika kombinationer av morän, lera och silt, men det finns även inslag av isälvsediment och drumliner från istiden, samt mer sentida avlagringar i form av igenväxta mossmarker. Berggrunden domineras av kalksten, men består även av skiffer, granit och lersten. Andelen skogsmark är mycket liten och mer sammanhängande trädbestånd finns idag huvudsakligen invid mindre våtmarksområden och sjöar.

I väster avgränsas kommunen av Vättern, i söder finns den grunda lerslättsjön Tåkern och det ca 150 meter höga Omberg. I norr och öster finns inga naturliga barriärer och slättbygden fortsätter här utanför kommungränsen. Inom kommunen finns inget större vattendrag. Mjölnaån har en delvis bevarad sträckning som ringlar sig från Tåkern och mynnar ut i Vättern strax väster om Vadstena. Dess södra del utgörs idag av Tåkerns kanal.

Fördjupning: Slättbygdens karaktärsområden

OMBERG

I Vadstenas översiktsplan (2013) har kommunens slättbygd delats in i karaktärsområdena Omberg, Flacka sluttningar mot Vättern, Tåkernskålen, Öppna höjdsträckningar (norr om Tåkern) och Kuperad småskalig bygd (nordost om Vadstena). Utöver detta finns även tätortsbebyggelsen i Vadstena stad.

Karta: Vadstena kommuns översiktsplan (2013).

I sydvästra delen av kommunen reser sig Omberg över det flacka jordbrukslandskapet. Berget är en så kallad horst, en långsträckt förhöjning med stupande förkastningsbranter. Berget är barrskogsbeväxt och mot Vättern finns flera grottor. Namnet Omberg vittnar om att berget i äldre tider förknippades med dimma (ama från vilket Om i Omberg kan härledas till betyder dimma, rök på fornsvenska). Detta karaktärsområde saknar nästan helt bebyggelse sånär som på Borghamn beläget på bergets norra sid, invid Vätterns strand, samt enstaka små gårdar invid den östra förkastningsbranten.

FLACKA SLUTTNINGAR MOT VÄTTERN

Norr om Omberg karaktäriseras landskapet av flack fullåkersbygd som sluttar svagt ner mot Vätterns strand. Här är sparsamt med trädvegetation vilket ger vida vyer. Bebyggelsen återfinns både som byar och ensamgårdar, spridda över landskapet i både äldre lägen uppe på flacka höjdparter och längs dagens vägar. Många av gårdarna är stora. Inom detta karaktärsområde finns två medeltida kyrkor (Nässja och Rogslösa) och Vadstena stad. I söder kantas området av Borghamn, beläget i kanten av Omberg.

TÅKERNSKÅLEN

Den södra delen av kommunen domineras av Tåkern, som är en grund lerslätssjö belägen i en skålad, flack försänkning i det öppna odlingslandskapet. Innan sjösänkningar och igenväxning på 1900-talet var sjön nästan dubbelt så stor som idag. Namnet kommer av att sjön i äldre tider svämmat över (från Thughn som betyder uppsvälld på fornsvenska samt Tåke som betyder dimma). Avvattningen sker via Mjölnaån. Landskapet norr om sjön domineras av öppen fullåkersbygd, sparsamt med trädvegetation och siluetterna av Omberg samt fyra medeltida kyrkor (Herrestad, Hov, Källstad och Väversunda). Bebyggelsen återfinns både som byar och ensamgårdar, spridda över landskapet i huvudsakligen äldre lägen uppe på flacka höjdpartier samt längs vägarna.

ÖPPNA HÖJDSTRÄCKNINGAR (NORR OM TÅKERN)

Norr och öster om Tåkern domineras landskapet av öppna höjdsträckningar i fullåkersbygden med vida utblickar mot Omberg och Tåkern. Här finns två medeltida kyrkor (Strå och Örberga) och en 1800-talskyrka (Orlunda, där en medeltida kyrka tidigare stått). Kyrkorna, liksom vägar och övrig bebyggelse, är huvudsakligen lokaliserade till äldre lägen uppe på höjdpartierna. Runt vägar och gårdar finns viss trädvegetation.

KUPERAD SMÅSKALIG BYGD

Nordöst om Vadstena är topografin mer småkuperad, men även med inslag av mer utsträckta höjder. Landskapet är öppet och uppodlat, med spridd bebyggelse placerad längs vägsystemet och uppe på höjdpartier. Inom detta karaktärsområde finns en medeltida kyrka (Hagebyhöga). Invid vägar och bebyggelse finns viss trädvegetation. Utblickarna är något begränsade av topografi, bebyggelse och växtlighet.

Många av de arkeologiska lämningar som finns kvar i Vadstena idag härstammar från järnålderns jordbruksbygd och de människor som brukade denna. Även om själva husen försvunnit är det mycket annat i dagens kulturlandskap som går tillbaka till denna tid. Till exempel var den yngre järnålderns landskap uppdelat i inägor och utägor, en uppdelning som gör avtryck i landskapet än i dag. Andra lämningar som bevarats är gravar och stenhägnader som berättar om bosättningsmönster, begravnings seder och markanspråk. Det finns också runstenar och äldre vägsträckningar som berättar om dåtidens kommunikationsnät. Flera av kommunens vägar går sannolikt tillbaka till denna tid.

Det medeltida kulturlandskapet

Utmärkande för Vadstena är den tidiga sockenbildningen, främst representerad av alla tidigmedeltida kyrkor. Förutom Klosterkyrkan inne i Vadstena finns tio landsorts kyrkor utspridda i kommunen. Flera av dem har daterats till tidigt 1100-tal och är bland de äldsta i Sverige. Kyrkorna har sedan medeltid utgjort lokala centra i landsbygdens socknar och många av de vägsträckningar som binder samman dem är minst lika gamla. Vägarna löper gärna längs väl-dränerade höjdsträckningar och flankeras av gravfält och andra fornlämningar som visar på ett tidsdjup. Kyrkorna har byggts i höjdlägen för att synas på långt håll. Alla landsorts kyrkor förutom Orlunda består idag av de ursprungliga stenkyrkorna från medeltiden, även om vissa är ombyggda.

Innan sockenkyrkorna och Vadstena etablerades var det sannolikt ett antal stormannagårdar i området som utgjorde lokala centra. I Vadstena fanns tidigare en kungsgård. Under medeltiden växte Vadstena fram som ett centralområde både för kyrkan och kronan, sammanbunden med den omgivande landsbygden genom ett nätverk av små och medelstora vägar. Det

medeltida kulturlandskapet runt Vadstena präglades av ett öppet odlingslandskap med små åkertegar och ängar, inramade av hägnader och slingriga lands-, socken- och brukningsvägar. Bebyggelsen dominerades av kyrkor, sätesgårdar och små byar.

Stordriftsbygdens kulturlandskap

Från medeltiden och framåt såg bystrukturerna länge förhållandevis lika ut. Först på 1800-talet bröts bystrukturen och nya mönster och byggnadstyper uppstod. De omfattande skiftesreformerna under 1700- och 1800-talet gjorde stora avtryck på landsbygdens strukturer i Vadstena. Likaså har industrialiseringen och övergången till stordrift starkt präglat landskapet. Förändringarna har bland annat medfört att flera större godsliknande gårdar med stora jordegendomar etablerats ute i landskapet, samt att de gamla bykärnorna delvis luckrats upp. Merparten av torpen som tidigare varit placerade ute i åkerlandskapet försvann under den här perioden, och de som blev kvar är framförallt lokaliserade utmed vägar och stränder. Mindre utflyttade gårdar som tillkommit efter laga skifte har också senare upphört för till följd av stordriften.

Kulturlandskapets bebyggelsemönster

De bebyggelsemönster som idag framträder i kommunen speglar både de förändringar som kulturlandskapet genomgått, men även en lång byggnadstradition. Hur och var man byggde präglades av flera faktorer, där samspelet med landskapets naturgivna förutsättningar var en viktig aspekt. Närheten till åker- och ängsmarker var avgörande för hur byar placerades och utformades. Man bebyggde i första hand inte odlingsbar mark, utan förlade bebyggelsen till mindre bördig mark i närheten av jordbruksmarken. Byggnadsskicket präglades även av tillgång till material, ekonomiska

och ekologiska förutsättningar, såväl som regionala och lokala traditioner.

Vadstena har ett för regionen unikt byggnadsbestånd med sina många kyrkbyar och herrgårdsmiljöer. I kommunen går det lite grovt att urskilja sex bebyggelsekaraktärer med tydliga spår i landskapet idag: kyrkbyar, byar, herrgårdsmiljöer, ensamgårdar, gathus och torp, samt fritidshusbebyggelse.

Kyrkbyar och byar, vid sidan om små tätortsbildningar som Borghamn och Skedet, utmärker sig som de enda större bebyggelsekoncentrationerna på landsbygden. Av dessa är kyrkbyarna långt vanligare och endast ett fåtal övriga bystrukturer finns kvar. Bebyggelsestruktur och karaktär i de övriga byarna har många likheter med kyrkbyarna, med skillnaden att byarna saknar kyrka och/eller sockencentrumbildning.

Utöver byarna är gårdsmiljöer den dominerande bebyggelsen på landsbygden. Gårdsmiljöerna utgörs både av större herrgårdslignande anläggningar och småjordbruk. Vissa har tillkommit genom säteribildningar under 1700-talet, andra av brukningstekniska skäl, sammanslagningar och utflyttningar efter laga skifte på 1800-talet eller genom avstyckningar vid sekelskiftet 1900.

Utmed vägarna mellan byarna och ensamgårdarna finns det enklare bebyggelse som tidigare utgjort bostäder för hantverkare eller arbetare vid de stora jordbruken. Bebyggelsen utgörs av gathus och är ofta före detta backstugor, statarbostäder eller torp. Vid de vattennära områdena, särskilt på Nässjahlavön, började det under 1930- och 40-talet att etableras en ny sorts bebyggelse. Här växte områden med fritidshusbebyggelse fram i form av små enkla sportstugor.

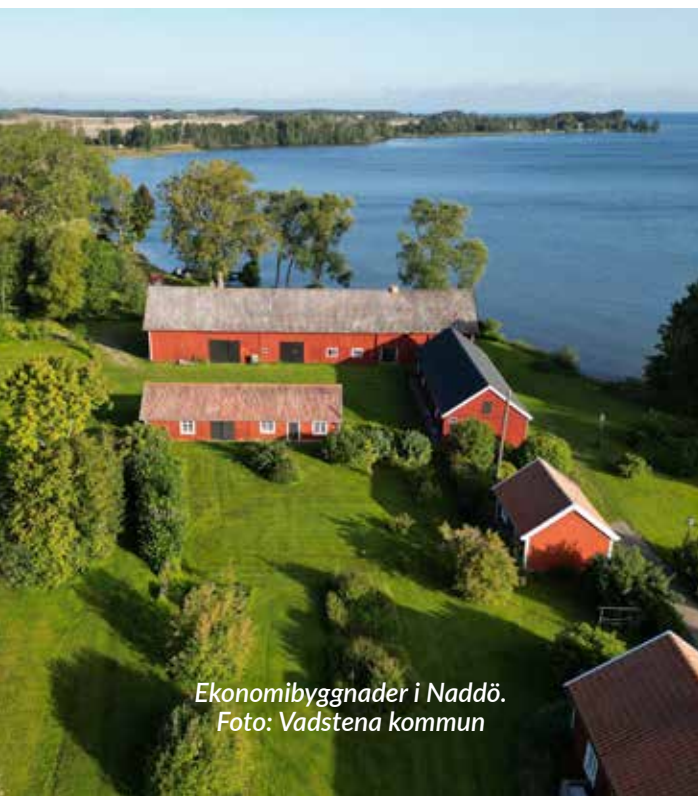
Allé vid Arneberga. De många alléerna som finns i kommunen är viktiga inslag i landskapet. Foto: Vadstena kommun

Väversunda kyrka.
Foto: Vadstena kommun

Bymiljö vid Bondorlunda.
Foto: Vadstena kommun

Ekonomibyggnader i Naddö.
Foto: Vadstena kommun

Rödmålad fasad med äldre panel som speglar landsbygdens äldre byggnadsskick.

Gårdsbebyggelse tillhörande Östnässja Västergård. Foto: Vadstena kommun

Fördjupning: Landsbygdens bebyggelsekaraktärer

Kyrkbyn vid Herrestad. Foto: Vadstena kommun

Bondorlunda bymiljö. Foto: Vadstena kommun

Herrgårdsmiljön vid Hovgården. Foto: Vadstena kommun

KYRKBYAR

Kyrkbyarna är ofta placerade på höjdparter i landskapet, detsamma gäller de gamla bytomterna. Kyrkbyarna har i många fall antagit skepnaden av sockencentrum där man utöver de gårdar som lämnats kvar efter laga skifte även hittar byggnader med samhällsnyttiga funktioner som skolor, ålderdomshem, fattigstuga och lärarbostäder. I vissa fall finns byggnader som tidigare inhyst lanthandel kvar. De ståtliga kyrkobyggnaderna dominerar sina närmiljöer och utgör landmärken i landskapet. Bostadsbebyggelsen närmast kyrkorna består till stor del av större manbyggnader med tillhörande ekonomi- och uthusbyggnader, liksom senare tillägg i form av mindre bostadshus uppförda under 1800-talets slut till och med 1960-talet. Kyrkbyarna präglas även av grönska i form av äldre uppvuxna träd och alléer. Exempel på kyrkbyar i kommunen är bland annat Rogslösa, Väversunda och Källstad.

BYAR

Utöver kyrkbyarna finns ett fåtal bymiljöer i kommunen. Många av de äldre bystrukturerna förändrades i samband med skiftena, då byarna sprängdes och gårdar flyttades ut på åkermarkerna. Bondorlunda, Östnässja och Säby är exempel på byar som har en bevarad äldre bystruktur från tiden innan laga skifte, även om bebyggelsens bevarandegrad varierar. Byarna har delvis olika strukturer. Gemensamt för många av bymiljöerna är att de består av två till tre gårdar placerade utmed en central vägsträckning. Varje gårdsmiljö består av en ansamling av byggnader med bostadshus, uthus och ekonomibyggnader. Furåsa är kommunens enda bevarade exempel på en äldre radby, där gårdarna ligger på rad på ena sidan vägen. Många av byarna har ett stort tidsdjup med äldre bebyggelse bevarad från tiden innan laga skifte.

HERRGÅRDSMILJÖER

Högreståndsmiljöerna i Vadstena består både av herrgårdar som tidigare varit skattebefriade säterier och av utflyttade gårdar som efter laga skifte antagit en godsliknande karaktär. Dessa miljöer är förhållandevis få i landskapet kring Vadstena men väl markerade i landskapet med sina långa alléer och ståtliga manbyggnader av större storlek. Gårdsmiljöerna omges ofta av parkliknande trädgårdar med stora uppvuxna ekträd och utgörs av ett större bestånd av byggnader som flygelbyggnader, arbetarbostäder, arrendegårdar, ekonomibyggnader och torp. Många herrgårdsmiljöer ligger omsorgsfullt placerade i landskapet, antingen i sjönära lägen eller på höjder i landskapet som tidigare utgjort bytomter. Manbyggnaderna har en påkostad utformning och är ofta putsade i ljusa färger med brutna höga tak.

Ensamgården Västra Kedevad. Foto: Vadstena kommun

Bebyggelse i Skedet. Foto: Vadstena kommun

Fritidshusbebyggelse på Nässjahlavön.

ENSAMGÅRDAR

Ensamgårdarna i Vadstena ingår inte i en samlad bymiljö utan ligger utplacerade som solitärer i odlingslandskapet. Vissa har varit ensamgårdar ända sedan 1600- eller 1700-talet, medan andra tillkommit som ett resultat av laga skifte. Merparten av ensamgårdarna består av bebyggelse som uppförts under 1800-talets andra hälft och tidigt 1900-tal. Bebyggelsen karaktäriseras av mindre manbyggnader, ofta rödmålade eller målade i en ljus kulör, under sadeltak. De har ofta uthusbyggnader placerade i vinkel likt flyglar i förhållande till manbyggnaden. Till gårdarna finns ekonomibyggnader placerade en bit bort från manbyggnaden. En stor del av ensamgårdarna har föryngrats under 1900-talet då nya bostadshus har uppförts. Ekonomibyggnaderna är ofta uppförda något senare, runt 1900-talets första hälft. Gårdarna omges av uppvuxna trädgårdar med fruktträd och andra lövträd.

GATHUS OCH TORP

I Vadstena förekommer en ovanlig typ av bebyggelsemiljö för de människor som faller utanför det jordägande skiktet eller torpare, det vill säga jordlösa, hantverkare eller arbetande vid någon av landsbygdens småindustrier. Dessa människor var hänvisade till mark som ansågs obrukbar, ofta i gränsen mellan två socknar, där det växte fram små samhällen utmed vägarna. Ett särskilt tydligt exempel finns i Skedet i Rogslösa socken. Bebyggelsen är ofta placerad i liv med, eller väldigt nära, vägarna och har en mycket mindre volym än övriga byggnader på landsbygden. De små panelklädda trähusen är målade i ljusa färger eller med rödfärg. På tomterna förekommer vanligen även äldre uthus. De kvarvarande torpen i Vadstena har ofta samma bebyggelsekaraktär som gathus och liknande placering, men har till skillnad från gathusen ofta en tillhörande jordplätt för odling.

FRITIDSHUSBEBYGGELSE

Fritidshusbebyggelsen i Vadstena är koncentrerad till strandområden på Nässjahlavöns norra ände och i Järnevid och tillkom i huvudsak runt mitten av 1900-talet. Många av husen är idag till- eller ombyggda och förändrade men ett flertal behåller en äldre karaktär av sportstuga, det vill säga ett mindre envåningshus under pulpet- eller sadeltak med panelklädda fasader och en enklare utformning. Tomterna är ofta små naturtomter med barrträd, placerade i nära anslutning till vattnet och de mindre vägar som sträcker sig genom områdena. Till ett flertal av dessa fritidshus hör även mindre bryggor och båtplatser. I området finns även offentliga badplatser med omklädningsrum tillkomna i samma skede som bostadsbebyggelsen.

Fördjupning: Landsbygdens byggnadstyper

Enkelstuga vid Borghamns kalkbrott.

ENKELSTUGOR

Enkelstugor utgör en av de äldsta bostadstyperna i landet. Byggnaden består av, som namnet antyder, ett bostadsrum samt en förstuga och kammare. Förstugan användes som hall och kammaren för förvaring. Bostadsrummet var uppvärmt med en eldstad. Som hustyp har enkelstugan funnits i trakten sedan medeltiden och förekommer ofta i mindre torpmiljöer.

Skräddaregården i Hov.

PARSTUGOR

Parstugor var fram till 1800-talet den dominerande bostadstypen på landsbygden. Byggnaderna har en symmetrisk planform med entrén centralt placerad på husets långsida. Rumsindelningen består av två större rum med en kammare och förstuga däremellan. Eldstad fanns i äldre tid vanligen bara i en av stugorna, den så kallade dagligstugan, som hade funktion som både kök och sovrum. Det är vanligt att parstugorna blivit påbyggda med en övervåning. I dessa fall är oftast trappan ansluten till förstugan om man inte byggt ett externt trapphus. Byggnadstypen är vanlig vid gårdsmiljöerna i Vadstena.

Manbyggnaden vid Annelunds gård utanför Hov.

SALSBYGGNADER

Salsbyggnaden blev populär på 1800-talet, men har förekommit sedan 1600- på ståndsmässiga gårdar runtom i landet. Salsbyggnaden har en symmetrisk sexdelad plan, även kallad herrgårdsplan. Byggnaderna har generellt två rumsfiler med en centralt placerad sal och förstuga med två rum på varsin sida om dessa, ofta ett kök och tre kammarer. Byggnadstypen kännetecknas bland annat av dess breda mittparti, en så kallad frontespis, att den har två murstockar och många fönsteraxlar. Fasaderna är putsade eller klädda med panel och entrén pryds ibland av en veranda. Salsbyggnaden är särskilt vanlig på de lite större jordbruken med godsliknande anläggningar i kommunen.

KORSPLANHUS

Korsplanhusen blev vanliga under 1800-talet och fick särskilt stor spridning under 1900-talet i och med egnahemsbebyggelsen, både på landet och i samhällena. Namnet korsplan kommer av att rummen, ofta fyra till antalet, är placerade runt om en central murstock. Den ena sidan innehåller förstuga och en stor sal och den andra kök och en mindre kammare. Alla rum bortsett från förstugan hade vanligtvis en eldstad, spis eller kakelugn. Även här var fasaderna ofta putsade eller panelade, med en veranda eller förstukvist vid entrén. I Vadstena finns denna byggnadstyp.

EKONOMIBYGGNADER

Merparten av ekonomibyggnaderna på slätten runt Vadstena är uppförda från sent 1800-tal till mitten av 1900-talet, men det förekommer även äldre ekonomibyggnader och uthus. Byggnaderna är generellt enkla till utformningen och ett vanligt utförande är enskilda längor eller en trelängad U-formad byggnad som kan innehålla flera funktioner som magasin, ladugård eller förråd för jordbruksmaskiner. Det i särklass vanligast fasadmaterialet är stående, rödfärgad panel men även puts förekommer. Taken är ofta täckta med tegelpannor eller korrugerad plåt i formen av ett enkelt sadeltak.

STÖRRE EKONOMIBYGGNADER

Bland högeståndsmiljöerna och gårdarna av herrgårdskaraktär finns även en annan ekonomibyggnadstyp som är typisk för slättlandskapet runt Vadstena. Denna typ av ekonomibyggnad från 1800-talets senare del är större och har en sockel eller hel sockelvåning i huggen kalksten. Byggnaderna är ofta dekorativt utformade med spröjsade fönster i olika former, enligt tidens ideal.

Värdefulla kulturmiljöer: Landsbygden

Det här avsnittet beskriver Vadstenas värdefulla kulturmiljöer inom tema Landsbygden. 25 värdefulla kulturmiljöer som speglar Vadstena kommuns utveckling från förhistorisk tid fram till 1900-talet har pekats ut för deras höga kulturhistoriska värden.

De utpekade områdena bedöms i stora delar ha sådana höga kulturhistoriska värden att de motsvarar plan- och bygglagens begrepp *särskilt värdefullt bebyggelseområde* (PBL 8 kap §13).

Urvalet av värdefulla områden utgår från vilka miljöer som på ett särskilt tydligt sätt belyser Vadstenas kulturhistoriska sammanhang och utveckling. Till varje område finns en beskrivning av områdets nuläge och historik, motiv till bevarande, värdebärande karaktärsdrag samt råd och riktlinjer att förhålla sig till vid ändring.

Områdenas geografiska avgränsning har gjorts med hänsyn till landskapets bärande strukturer, markanvändning och bebyggelsens karaktär. Inom en utpekad miljö kan det finnas inslag som inte besitter höga kulturhistoriska värden. På samma sätt kan det finnas byggnader eller anläggningar med höga kulturhistoriska värden utanför ett utpekad område.

Äger du en fastighet i ett utpekad område?

Grattis! Då äger du en fastighet som utgör en del av Vadstenas historia och bidrar till vår kommuns speciella karaktär. Genom att ta hand om din fastighet bidrar du till att skapa en trivsamt boendemiljö och en positiv upplevelse av Vadstena. Därför kan det vara bra att läsa på om hur underhåll och åtgärder av din fastighet kan anpassas till miljöns karaktär. Läs mer under rubrikerna *Karaktärsdrag att värna* och *Råd och riktlinjer* i respektive område.

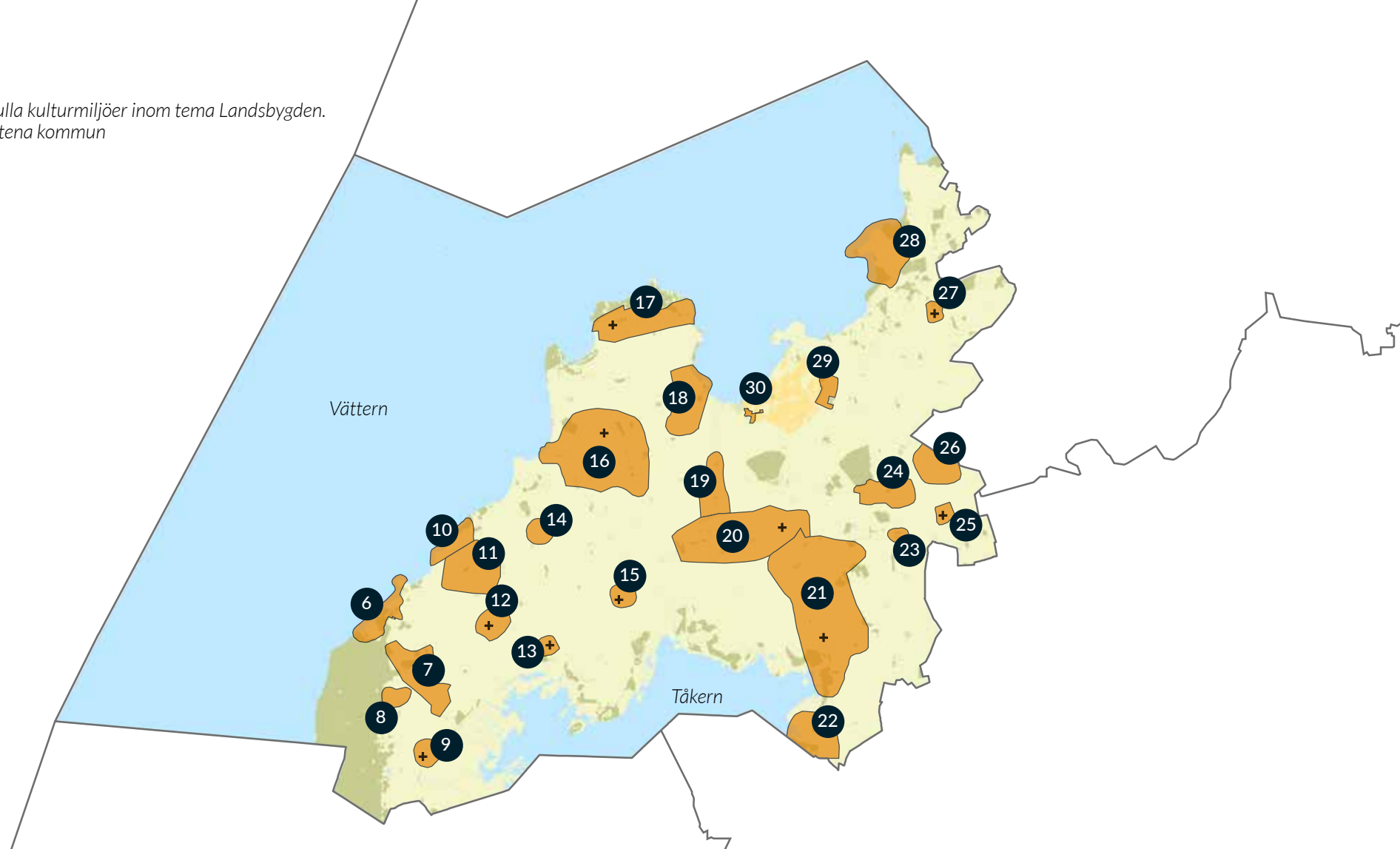
För fler tips på hur du tar hand om din fastighets kulturhistoriska värden se avsnittet Till fastighetsägare på sida 22.

Generella riktlinjer för alla utpekade områden:

- Vid all nyexploatering bör en utredning tas fram för att säkerställa lämplig placering.
- Vid bygglovsärenden och planprocesser som kan komma att påverka kulturhistoriska värden bör antikvarisk kompetens medverka.

Vadstenas värdefulla kulturmiljöer inom tema Landsbygden.
Grundkarta: Vadstena kommun

- 6. Borghamn och Hovanäs m.fl.
- 7. Skedet
- 8. Djurkälla
- 9. Väversunda
- 10. Häckenäs
- 11. Olstorp och Baggelycke
- 12. Rogslösa
- 13. Källstad
- 14. Stora Vilseberga

- 15. Herrestad
- 16. Örberga
- 17. Nässja
- 18. Naddö och Lilla Ullevi
- 19. Kedevad och Mjölne
- 20. Strå och Broby m.fl.
- 21. Hov och Bondorlunda m.fl.
- 22. Furåsa
- 23. Stavlösa

- 24. Piltorp och Altorp
- 25. Orlunda kyrkby
- 26. Orlunda radiostation
- 27. Hagebyhöga
- 28. Medhamra
- 29. Kvissberg
- 30. Kungs Starby

Område 6. Borghamn och Hovanäs m.fl.

STENINDUSTRI / SAMHÄLLE, ROGSLÖSA SOCKEN

Borghamns äldre stenindustri är unik i kommunen som det största och enda byggnadsminnet av industriell karaktär. Miljön berättar om kalkstenindustrins utveckling under 1800- och 1900-talet men även om samhällena som vuxit fram i anslutning till industrin, starkt präglade av närheten till stenbrotten och Vättern. I miljön ingår även Ombergs fornborg och lämningar efter Ombergs krono- och jaktpark.

OMRÅDESBESKRIVNING

Borghamn är ett mindre samhälle beläget strax norr om Omberg vid Vätterns östra strand, i den sydvästra delen av Vadstena kommun. Landskapet runt Borghamn är mer varierande än på många andra håll i kommunen. I söder går Ombergs skogsklädda höjder in som en kil mellan Vättern i väst och slättlandskapet som omger samhället i norr och öst. I området ingår även två mindre villaområden med anknytning till stenindustrin, samt Bårstads kalkbrott och Hovanäs.

Miljön kring Borghamns stenbrott präglas av 1800- och 1900-talets stenindustri och omfattar bland annat kaser- ner, ekonomilokaler, kyrksal, arrest och en kyrkogård för straffångar. Tätt intill hamnbassängen står de tre största byggnaderna: Gamla kasernen, Nya kasernen och Sjukhusbyggnaden som alla uppfördes för Krono- arbetskåren. Sjukhusbyggnaden och den nya kasernen är högre och placerade med långsidorna mot den äldre kasernen, så att en innergård med utsikt mot hamnen

och Vättern bildas mellan dem. Strax intill ligger även kommandantshuset, en stor gulmålad och panelklädd villa som utmärker sig i miljön som det största enskilda bostadshuset. Dessa byggnader och hamnen kan sägas utgöra miljöns kärna. Runt om dessa finns lite avsides placerade, Bockakyrkogården samt andra mindre bo- stadshus och ekonomibyggnader som kan knytas till Kronoarbeitskårens verksamhet.

Flera av kalkbrotten i närmiljön är idag vattenfyllda men ett antal är alltjämt aktiva likt stenindustrin vilket tillsammans med bebyggelsen gör det möjligt att upple- va miljöns historia på nära håll. Miljön präglas av prun- kande växtlighet med uppvuxna lövträd, stora gräsytor och planterade buskar. Nordöst om Borghamns sten- brott finns ett område med äldre villabebyggelse, hotell och järnvägsstation från slutet av 1800-talet.

På en bergsplatå söder om Borghamn finns Drottning Ommas borg, en mytomspunnen fornborg med flera sägner knutna till sig. Alldeles i närheten av fornborgen finns bebyggelse som anknyter till Ombergs historia som kronojaktpark, dessa utgörs av en skogsvaktarstu- ga med uthus och grindstuga vid namn Brotsledet.

Lite längre norrut utmed Vättern ligger ett mindre om- råde med bostadshus från i huvudsak 1800-talets andra hälft och 1900-talets början, till en början uppfört som ett fiskesamhälle och därefter utbyggt med bostäder för arbetare vid stenindustrierna. Utmärkande för miljön är de avlånga tomterna som sträcker sig från vägen ner till

vattnet, av vilka ett fåtal är bevarade i sin helhet. Miljön karaktäriseras av små båthus, strandbodas och pirar vid vattnet. I området finns även rester efter Bårstads kalk- stensbrott och kalkbruk.

MOTIV TILL BEVARANDE

Miljön kring Borghamn målar på ett tydligt sätt upp flera skeden och årsringar i stenindustrins historia. Kvarvarande byggnader berättar om stenbrottet och samhällets olika utvecklingsfa- ser, såväl som senare verksamheter som lant- hushållsskolan och det äldre fiskesamhället. Området berättar också om hur stenbrottet gett upphov till industri och samhällsbildning. Miljön ingår även i den större berättelsen om Göta kanal och Sveriges tidiga industrialisering. Stenbrottets fortsatta aktivitet bidrar även till läsbarhet och levandegörande av den historis- ka miljön. Brotsledet och skogsvaktarstugan ut- gör viktiga lämningar som berättar om Ombergs funktion som kunglig jaktpark och kronopark.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Delar av miljön vid Borghamn är även skyddat som byggnadsminne enligt kulturmiljölagen.

Ortofoto över Borghamn och Hovanäs med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

Äldre byggnad vid Hovanäset.

Lanthushållsskolans f.d. lokaler i Borghamn.

Hamnen vid Borghamn

Vid en udde i den norra delen av området ligger gården Hovanäs. Miljön omfattar en manbyggnad och en del mindre byggnader, troligtvis uppförda under 1800-talet eller i början av 1900-talet. Här finns också rester efter kalkindustrin i form av äldre ekonomibyggnader och ett bryggeri som tidigare tillhört Borghamns kalkstensindustri. Runt det tidigare bryggeriet har idag hembygdsföreningen etablerat sig och en del byggnader har flyttats hit från andra ställen i socknen dock är en stor del av byggnaderna kvar både från bryggeriet och stenindustrin.

HISTORIK

Stenindustrin

Sten har brutits vid Ombergs fot sedan åtminstone 1100-talet. Till en början användes stenen vid bygandet av Alvastra kloster och de tidigmedeltida sockenkyrkorna som uppfördes på slätterna utanför Vadstena. Även Vadstena kloster, Vadstena slott, Karlsborgs fästning och Nationalmuseum i Stockholm har byggts med sten från Borghamn.

Den industriella stenbrytningen tog fart i samband med anläggandet av Göta kanal. Kanalbolaget drev stenbrottet mellan åren 1810-1841 och tillverkade då stora mängder kalk och huggen sten som användes vid kanalbygget. Under samma period tillkom hamnen, piren och vågbrytaren, vilket var en förutsättning för att stenen skulle kunna skeppas ut från stenbrottet. Kanalbolaget uppförde även smedjan och fortifikationshuset som nyttjades som bostad för arbetsledarna vid stenbrottet.

År 1841 såldes stenbrottet till den svenska krigsmakten som avsåg nyttja stenbrottet för byggandet av Karlsborgs fästning. Åren 1841-1894 sysselsattes den så kallade kronoarbetskåren, som bestod av straffångar, här. Även soldater som hamnat i onåd arbetade vid stenbrottet. Många byggnader i området härstammar från

den här tiden, exempelvis kasernen från 1852 och sjukhuset från 1870. Försvarets verksamhet i Borghamn till 1917, varefter kalkbrottet övergick i privat drift. På 1930-talet gick företaget i konkurs men räddades genom att de anställda bildade ett aktiebolag som köpte upp företaget. Den verksamhet som grundlades då är i stort samma verksamhet som bedrivs i Borghamn idag.

Lanthushållsskolan

På 1920-talet flyttade Lanthushållsskolan in i delar av fängvårdsanstaltens byggnader. Lanthushållsskolan startade som en statlig institution i syfte var att lära ut lanthushållning till landets kvinnliga befolkning. Eleverna fick bland annat lära sig textilt handarbete och hushållsnyttiga kunskaper som att konservera och laga mat. Skolverksamheten fortsatte under 1970- till och med 1990-talet i form av Borghamnsskolan.

Fiskeby och samhälle

Förutom stenindustrin var fisket länge en viktig näring i Borghamn. Den äldsta fiskarbefolkningen var bosatt vid Hovanäset, strax norr om Bårstads kalkbrott, där det började växa fram ett mindre samhälle på 1850-talet. Marken tillhörde till stora delar Bårstads by och var delvis bebyggd med små båthus, agrar bebyggelse samt torp och backstugor. På 1870-talet var ett bostadsområde etablerat. Genom det lilla samhället gick det under 1800-talet en mindre rälsförbindelse mellan Bårstads kalkbrott och kalkugnen som fanns på udden norr om området. Samhället fortsatte expandera under 1900-talet i anslutning till järnvägsstationen.

Ombergs kronopark

Omberg har under lång tid utgjort kronopark och kunglig jaktpark vilket det idag fortfarande återstår en del spår efter. Exempel på sådana företeelser är grindstugan Brottsledet och skogvaktarstugan som innefattar bebyggelse från 1800-talets andra hälft i området kring fornborgen.

Flygfoto över Borghamn. I bild syns bland annat de två längorna tillhörande lantmannaskolan.
Foto: Vadstena kommun

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Stenindustrins lämningar så som stenbrott, hamnar med pirer och kajer, kalkugns lämningar vid Hovanäs, liksom vattenfyllda dagbrott.
- Den aktiva stenindustrin med öppna stenbrott.
- Borghamns bebyggelse som speglar områdets utveckling över tid. Detta innefattar bland annat kaserter, ekonomibyggnader, kyrksal, torp, arrest samt Kronoarbetskårens gamla kyrkogård, Bockakyrkogården och de två hundgravarna vid Borghamn.
- Samhällets äldsta bebyggelse med stationsbyggnad, turisthotell och bostadsbebyggelse av enklare egnahemskaraktär.
- Äldre byggnader tillhörande stenindustrin och gårdsmiljön vid Hovanäs.
- Det f.d. fiskesamhället med bevarad tomtstruktur med långsmala tomter ner mot vattnet, träbebyggelse, små ekonomibyggnader, fruktträdgårdar samt små privata pirar och bryggor.
- Skogvaktarstugan och grindstugan Brottsledet med bebyggelse från sekelskiftet 1900.
- Äldre gröNSTrukturer så som stora uppvuxna lövträd, planterade buskar, stora gräsytor, bevarade skogsområden, samt åker- och hagmark.
- Äldre vägsträckningar.
- Fornlämningsmiljön vid Drottning Ommas borg på Omberg, som berättar om områdets stora tidsdjup.

Äldre byggnader tillhörande stenindustrin vid Hovanäs och Hovanäs hembyggsförening.

Del av hamnen i Borghamn.

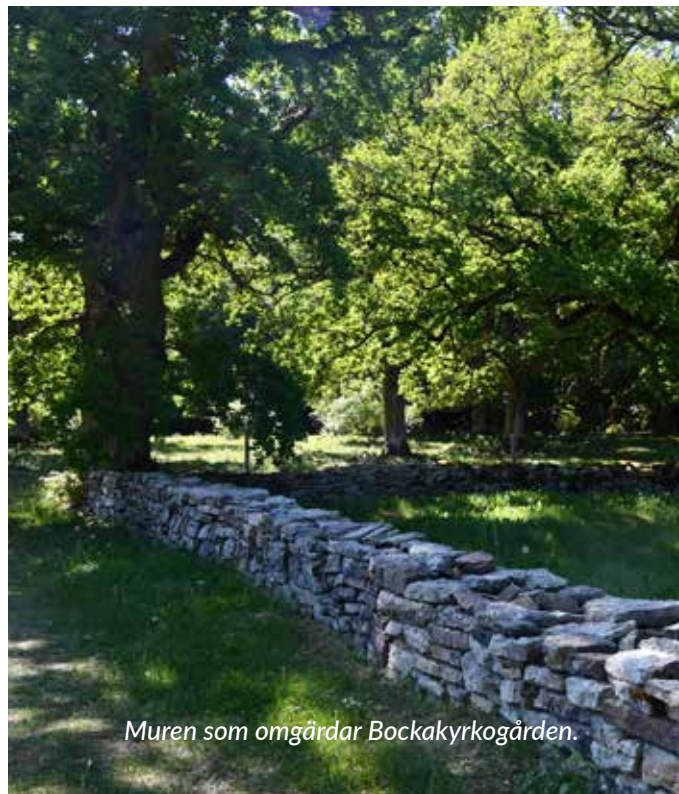
*Flygfoto över det före detta fiskesamhället i Borghamn.
Foto: Vadstena kommun*

*Flygfoto över Borghamn och Ombergs norra sluttning.
Foto: Vadstena kommun*

Ruiner efter smedjan samt en jordkällare i Borghamn.

Muren som omgärdar Bockakyrkogården.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Områdets olika utbyggnadsfaser och årsringar ska bevaras så att det kulturhistoriska värdet består.
- Stenindustrins värdefulla miljöer ska bevaras.
- Bebyggelsens äldre karaktär ska bevaras och värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster, portar och grindar i originalutförande.
- Ursprungliga tomter ska bevaras i omfattning så att äldre gatu- och tomtstruktur fortsatt är läsbar.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöernas karaktär avseende volym, placering, material- och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Grönska i form av äldre uppvuxna träd, fruktträd, bärbuskar och gräsytor ska värnas. Dessa stärker miljöns värde och ska tas i beaktande vid planering och lovprövning.
- Äldre vägsträckningar bör bevaras och ej brytas.
- Särskilt värdefull bebyggelse och planstruktur bör ges skydd genom detaljplan.
- Fornlämningsmiljön Drottning Ommas borg bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext med omgivande naturlandskap, utan nya dominerande tillägg.

Område 7. Skedet

SAMHÄLLE, ROGLSÖSA SOCKEN

Skedet utgör en unik bebyggelsemiljö utan motsvarighet i kommunen. Miljön är välbevarad både i fråga om struktur och bebyggelse i form av före detta småjordbruk, backstugor och torp, som tillsammans illustrerar hur ett mindre samhälle vuxit fram naturligt utmed vägarna på landsbygden.

OMRÅDESBESKRIVNING

Skedet är ett mindre samhälle som utgörs av en längre gata kantad av bostadsbebyggelse, som löper mellan landsvägen och Borghamn. Området är beläget i kommunens sydvästra delar strax öster om Omberg. Bebyggelsen består i huvudsak av före detta småjordbruk, torp och backstugor uppförda under årtiondena kring sekelskiftet 1900. Från Skedagatan löper några små grenvägar ut både i den norra och södra änden där bebyggelsestrukturen fortsätter. Vid landsvägen i området södra ände har likartad bebyggelse även etablerats utmed landsvägen mot Ödeshög.

Bebyggelsen utmed Skedagatan innehåller förhållandevis små bostadshus på små tomter, placerade på båda sidor om gatan. På vissa platser finns det släpp, eller öppningar, mellan bebyggelsen där den kringgärdande åkermarken fortfarande når hela vägen fram till

vägen. Fasaderna är överlag klädda med träpanel, målade antingen med rödfärg eller ljus oljefärg. Några av husen har senare klätts med eternitskivor eller fasadtegel, men bebyggelsen har trots detta en övergripande välbevarad karaktär. På tomterna står ofta bodar och små ladugårdar. De tillhörande trädgårdarna är generellt små och bevuxna med mindre planteringar, fruktträd och lövträd. Ofta avgränsas tomterna mot gatan av syrenbuskar och låga staket eller stängsel.

I området ingår även två före detta missionshus och ett tingshus. Missionshusen har olika karaktär, varav den ena sannolikt är uppfört i slutet av 1800-talet och har karaktär av 1800-talets panelarkitektur med röd panel och vita snickerier. Det mindre missionshuset, som ligger centralt i området utmed Skedagatan, utgörs av rödmålad liten stuga med karaktär av 1920-talsklassicism, med två mindre uthus placerade på varsin sida om huvudbyggnaden. Det före detta tingshuset utgörs av en liten rödmålad stuga utmed Skedagatans södra ände, nära landsvägen.

Andra betydelsefulla inslag i miljön är de obebyggda inägorna som finns kvar mellan tomterna och medger utblickar mot det omkringliggande landskapet. Under 1900-talets andra hälft har en del moderna inslag i form av nybyggda villor tillkommit som tydligt bryter mot områdets karaktär.

HISTORIK

Skedet började växa fram som en koncentration av smågårdar och bostadshus i form av backstugor och torp under 1800-talets andra hälft. Bebyggelsen uppfördes framför allt av hantverkare och lönearbetare vid de större jordbruken i landskapet runt omkring. Denna typ av bebyggelse var ofta placerad på sämre jordbruksmark, utmed större vägar eller intill sockengränser, som här i gränstrakterna mellan Rogslösa, Väversunda och Källstad. Vid slutet av 1800-talet fanns här både tingshus, skolor och en stor ansamling bostadshus i form av backstugor för olika sorters hantverkare samt stat- och soldattorp. Skedet har en särskilt stor koncentration av sådan bebyggelse som därigenom har kommit att forma ett eget litet samhälle mellan de mer självklara knypunkterna i området.

Den bebyggelse som finns i Skedet idag är till största delen tillkommen vid årtiondena runt 1900 på tomter avskräddade från kringliggande jordbruksfastigheter som Lundtorp, Freberga Skogsby och Rogslösa. I början av 1900-talet uppfördes även två missionskyrkor i det framväxande samhället samtidigt som lanthandel och skola tillkom. Under 1950-talet anlades en ny lanthandel funktionalistisk stil som ersatte den äldre affären.

MOTIV TILL BEVARANDE

Bebyggelsemiljön i Skedet är ett exempel på hur bebyggelse för egendomslösa och lönearbetare har koncentrerats till de minst fruktsamma delarna av jordbruksmarkerna, och ibland utmed sockengränserna. Mindre ansamlingar av småjordbruk och backstugor finns på andra ställen utmed de större vägarna i kommunen men ingen som vuxit i samma omfattning som Skedet. Bebyggelsemiljön, som innefattar bostadshus, missionskyrkor och tingshus, är relativt välbevarad och har en i det närmaste oförändrad struktur med få tillägg sedan 1900-talets mitt. Bebyggelsen speglar ett särskilt bebyggelseskick och en egen historia som berättar om jordbrukssamhällets mindre bemedlade och är därför att betrakta som ett särskilt värdefullt område.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Täkern [E1-7].

Ortofoto över Skedet med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Bevarad bebyggelsestruktur med byggnader placerade utmed den långa vägen mellan landsvägen och Borghamn, uppförda i nära anslutning till vägen, antingen i liv med gatan eller något indragen.
- Mindre hus på små tomter, ofta med äldre uthus och komplementbyggnader inom tomterna.
- Bevarad bebyggelse från 1800-talets slut och 1900-talets början av varierad karaktär. Agrar bebyggelse med panelade fasader målade i ljusa oljefärger eller rödfärg.
- Samhällsnyttiga byggnader som missionshus och det f.d. tingshuset och den f.d. lanthandeln.
- Bevarade avsnitt med oexplorerad mark mellan de mindre bostadshusen som ger utblickar mot det kringliggande jordbrukslandskapet. Belyser även samhällets historia då dessa avsnitt ofta tillhör någon av gårdarna i trakten.
- Äldre växtlighet i trädgårdarna i form av exempelvis fruktträd, uppvuxna lövträd och syrenbuskar. Låga häckar eller staket med grindar mot gatan.

Flygfoto över Skedagatan. Foto: Vadstena kommun

Växtlighet och gaturum utmed Skedagatan.

Mindre bostadshus i Skedet placerat i liv med gatan.

Det norra av de två missionskyrkorna i Skedet.

Den södra av de två missionskyrkorna i Skedet.

Den f.d. lanthandeln i Skedet.

En egensinnigt utformad byggnad i Skedet.

Bostadshus i Skedet.

Större bostadshus i Skedet.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Områdets övergripande bebyggelsestruktur ska bevaras.
- Vid eventuell nyexploatering är det viktigt att följa befintlig bebyggelsestruktur och att värna utblickar mot odlingslandskap mellan bebyggelsen.
- Avsnitt med jordbruksmark som idag är fri från bebyggelse, och inte tidigare pekats ut som lämpliga för bebyggelse, bör ej tas i anspråk för nyexploatering.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöernas karaktär avseende volym, placering, material- och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Bebyggelsens äldre karaktär ska bevaras och värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster, portar och grindar i originalutförande.
- Äldre trädgårdar ska värnas, till exempel uppvuxna löv- och fruktträd, staket/murar och grusade/stenbelagda gångar.
- Häckar och staket mot gatan bör hållas låga.
- Äldre vägsträckningar bör bevaras.

Område 8. Djurkälla

ENSAMGÅRD, VÄVERSUNDA SOCKEN

Djurkälla är en gård med medeltida anor. Som namnet antyder finns här en källa med lång historisk kontinuitet på platsen. Gården var länge ett rusthåll som försåg Östgöta kavalleri med en ryttare. Miljön utgör idag ett välbevarat och typiskt exempel på en mindre ensamgård i kommunen.

OMRÅDESBESKRIVNING

Djurkälla består idag av en ensamliggande gård placerad i det öppna landskapet mellan Ombergs nordvästra sluttning och Väversunda. Bebyggelsen utgörs av en manbyggnad, en arbetarbostad, några mindre uthus, tre större ladugårds- och ekonomibyggnader, samt en omgivande trädgård. Gården bevarar till viss del samma utformning som i kartan från 1900, men de två flygelbyggnaderna finns inte längre kvar.

Manbyggnaden är en två våning hög timmerbyggnad klädd med faluröd panel, på en sockel av natursten. Byggnaden har fyra fönsteraxlar och en farstukvist. Taket är täckt med rött lertegel och har tre murade skorstenar. Väster om manbyggnaden står en arbetarbostad, även den klädd med faluröd panel och sadeltak

med rött tegel, och intill denna ett par uthusbyggnader. Uthusen har en mycket ålderdomlig karaktär med timmerfasader. Ekonomibyggnaderna ligger på andra sidan vägen och är placerade i en U-form, med två äldre längor jämte en nyare ladugårdsdel, alla med röda träfasader och tegeltak. Alla ekonomibyggnader är mycket välbevarade med ursprungliga fönster och dörrar.

Gården omgärdas av en lummig trädgård med uppvuxna löv- och fruktträd. Framför huset finns en rundel och en väg som löper utmed den västra tomtgränsen. Mellan tomtens byggnader finns en stenskodd källa. Runtom tomten sträcker sig öppna hag- och åkermarker.

HISTORIK

Djurkälla (i äldre tider även Durskiella eller Diurskälla) finns skriftligen belagd sedan 1276 och omtalas då som by. Därefter har platsen omväxlande omnämnts som by och gård, men har sedan 1700-talets början varit en ensamgård. Gården omfattande länge ett mantal, men det finns tecken på att gården kan ha haft två eller fler ägare i perioder. Som namnet antyder har här länge funnits en källa. På samma plats där det idag finns en källa är en källa utmarkerad på de historiska kartorna. Gårdens

marker angränsade västerut till Ombergs djurpark. Djurkälla utgjorde ett rusthåll under Wadstena Compagniet och Östgötha Cavallerie sedan åtminstone 1700-talet. Ryttartorpet kan spåras tillbaka till 1704 på en karta över Djurkälla. I kartan avbildas ett torp beläget en bit bort, intill Gumlösas ägor. Torpet var ett så kallat ryttartorp avsett för en ryttare vid ovan nämnda kavalleri. På laga skifteskartan från 1909 har Djurkällas marker ändrat omfattning och det gamla ryttartorpet har blivit ett grenadjärstorp.

Häradsekonomiska kartan från sekelskiftet 1900 visar en huvudbyggnad med två flygelbyggnader placerade på vardera sida om en rund vändplan. På andra sidan vägen syns en större u-formad ladugård. En bit sydväst om gårdens marker syns även en backstuga.

Den äldsta bebyggelsen inom dagens gårdsmiljö utgörs av manbyggnaden vars grund ska vara tillkommen runt 1650. Huset har senare blivit tillbyggt i omgångar. År 1740 tillkom framkammare och ovanvåning och 1830 uppfördes den vinkelställda kökstillbyggnaden. Arbetarbostaden uppfördes 1863. Av de äldre ekonomibyggnaderna är de två längorna sannolikt från 1800-talet och den större ladugården är från 1938.

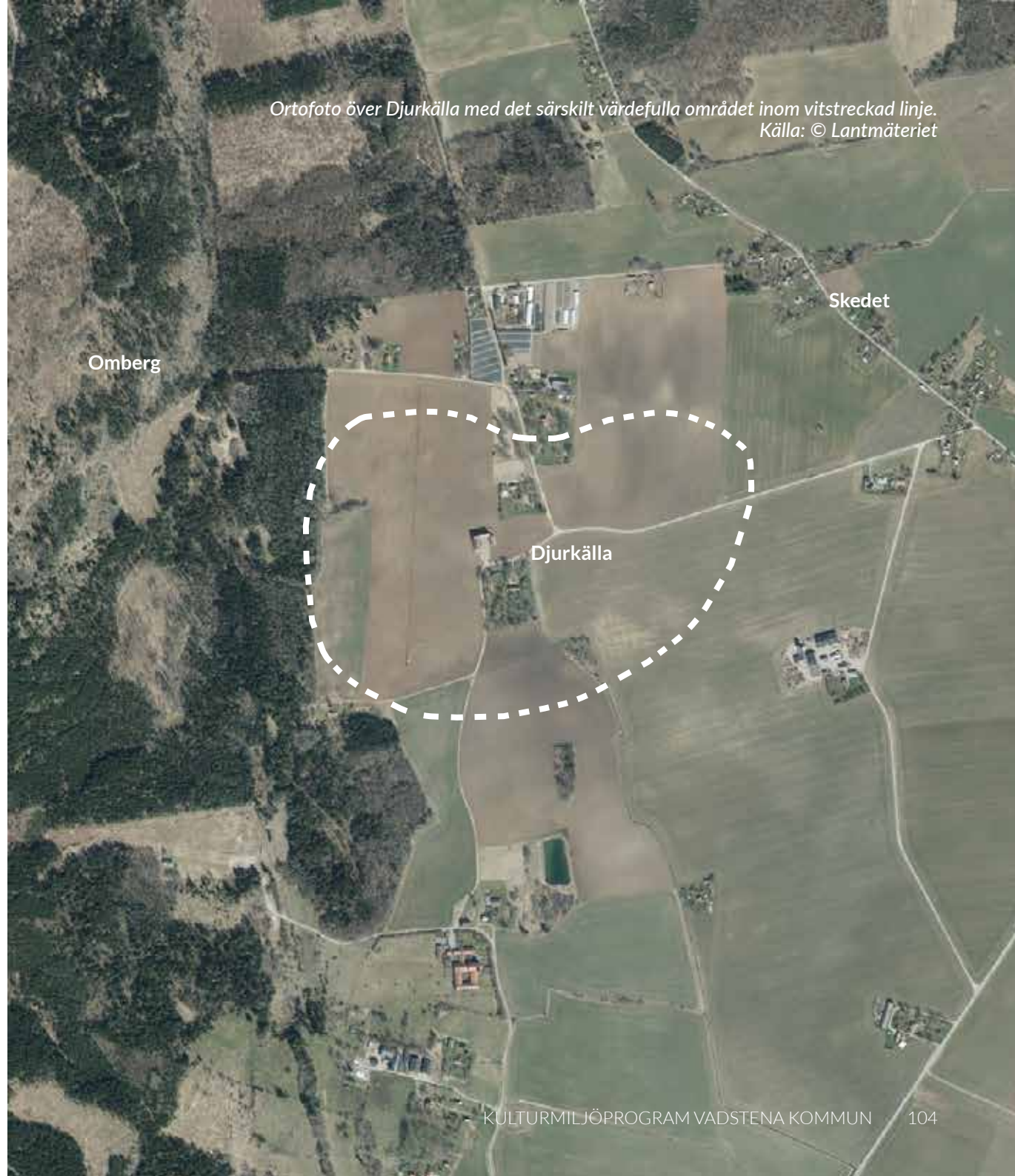
MOTIV TILL BEVARANDE

Djurkälla är ett välbevarat och typiskt exempel på en mindre ensamgård i Vadstena. Gårdsmiljöns bebyggelse speglar olika tiders byggnadsskick, i huvudsak 1800-tal till tidigt 1900-tal. Manbyggnaden är av särskilt intresse med sina äldsta delar sannolikt uppförda på 1650-talet. Trots en del senare förändringar går det ännu att utläsa den äldre bebyggelsestrukturen med en centralt placerad manbyggnad och intilliggande arbetarbostad, ekonomibyggnader och uthus. De omgivande öppna hag- och åkermarker visar hur marken brukats runt gården. Även källan har ett högt kulturhistoriskt värde, då gårdens namn vittnar om en lång historisk kontinuitet på platsen.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Täkern [E1-7].

Ortofoto över Djurkälla med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

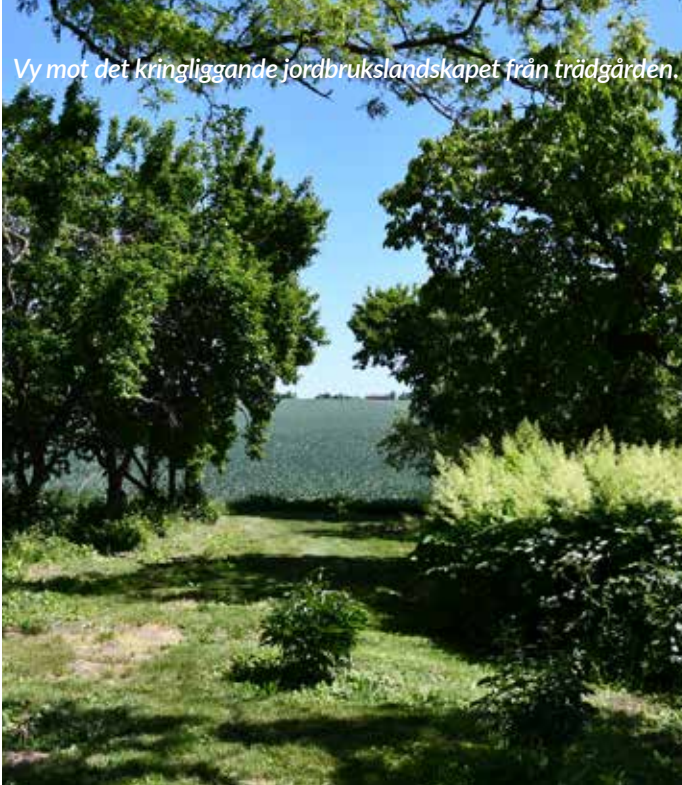
- Samlad gårdsmiljö omgiven av öppna hag- och odlingsmarker.
- Gårdens bebyggelsestruktur med en centralt placerad mangårdsbyggnad och en vinkelställd arbetarbostad, samt ekonomibyggnader placerade i en U-form och ett par mindre uthusbyggnader.
- Agrart präglad bebyggelse av enhetlig karaktär med rödfärgade träbyggnader och tegelklädda sadeltak som speglar olika tiders byggnadsskick. Arbetarbostad, ladugård, ekonomibyggnader och uthus som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Fönster, dörrar, tegelpannor och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer, samt timmerstommar.
- Trädgård med uppvuxna äldre träd och växtlighet, liksom den gräsklädda rundeln och grusvägar.
- Den stenskodda källan.

Manbyggnadens södra fasad.

Vy mot det kringliggande jordbrukslandskapet från trädgården.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till Djurkälla bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan gård och jordbruksmark.
- Gårdens äldre bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras. Miljön bör inte förtätas med nya bostadshus.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga/äldre karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre karaktär och omgivande miljö.
- Nya tillägg bör anpassas till gårdens befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns agrara karaktär avseende skala, placering samt material- och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundel och uppvuxna träd ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Den stenskodda källan ska bevaras.

Manbyggnaden i Djurkälla. Framför huset finns en gräsklädd rundel som omges av en grusväg.

Område 9. Väversunda

KYRKBY, VÄVERSUNDA SOCKEN

Väversunda kyrkby utgör kärnan i en sockenbildning med stort tidsdjup. Här finns en mycket välbevarad kyrka från 1100-talet och flertalet äldre gårdar från 1700- och 1800-talet, däribland Berzeliusgården, födelsehem åt den kända vetenskapsmannen Jacob Berzelius. Bymiljön har i sin helhet en välbevarad struktur från tidigt 1900-tal men med tydliga spår från tiden innan laga skifte och tidig medeltid.

OMRÅDESBESKRIVNING

Miljön omfattar Väversunda gamla kyrkby, belägen på den öppna slättbygden mellan Ombergs höjdparti och sjön Tåkern. En mindre landsväg som ansluter till länsväg 919 passerar väster om området. Den bevarade bebyggelsen består i huvudsak av en romansk kyrkobyggnad i sten från 1160-talet, kyrkogård och tre äldre gårdar med tillhörande ekonomibyggnader, arbetarbostäder och mindre uthus. De tre gårdarna Södergården, Norrgården och Prästgården är återstoden av en större bystruktur på runt 12 gårdar som splittrades i samband med laga skifte. Endast ett fåtal byggnader har tillkommit efter skiftet, däribland den avskilt belägna och nedlagda Väversunda järnvägsstation samt ett mindre församlingshus från 1965.

Kyrkan och gårdarna ligger idag inbäddade i ett nord-sydligt orienterat band av grönska i ett flackt och vidsträckt åkerlandskap. Väversunda kyrka är liten med en torn-

spira som knappt reser sig över begravningsplatsens äldre träd. Den välbevarade byggnaden har en mycket ålderdomlig karaktär med tjocka murpartier där stenen kan anas under ett tunt, ojämnt putsskikt. I kyrkan finns en stor samling med runristade kalkstensfragment från tidigkristna minnesvårdar och en unik 1100-talsdörr med runor och smide, av mästaren Asmund. De senare tillkomna årsringarna med sakristia, vapenhus och tornkonstruktion är lätta att avläsa. Sydväst om kyrkan finns agrara lämningar i form av fossil åkermark med röjningsrösen som tydligt går att uppleva i landskapet.

Prästgårdens 1700-talsanläggning har faluröda fasader med vita omfattningar och framstår som relativt oförändrad. Den tidsenliga gårdsstrukturen är intakt med mangården flankerad av två mindre fristående flygelbyggnader kring gårdsplanen. En ursprunglig trelängad ekonomigård vid vägen har ersatts av en ladugårdsbyggnad längre österut.

Södergården, eller Berzeliusgården, har en ståtlig ljus mangårdsbyggnad i trä med 1700-talskaraktär. Storleken, läget i anslutning till kyrkan med minnesstenen för Berzelius och ett par välhuggna grindstolpar med inskriptioner ger ett prästgårdsliknande intryck. Flera av de faluröda arbetarbostäderna och mindre uthusen finns bevarade men den äldre ekonomigården har rivits.

Norrgården, numera Väversunda gård, är idag byns största gård med en ljus reveterad mangårdsbyggnad

från 1870-tal och väl tilltagen rundkörsel framför huvudentrén. Delar av tomten har en parklik karaktär. I samband med att den äldre mangårdsbyggnaden ersattes så uppfördes nya större ekonomibyggnader norr om den på ägorna passerande bäcken. De mindre ekonomibyggnader som finns spridda längs med bäckfåran härstammar troligtvis från den äldre gårdsbebyggelsen. Gården har i högre grad än de andra gårdarna anpassats till det moderna jordbrukets funktionella krav.

HISTORIK

Väversunda kyrkby etablerades under tidig medeltid och omnämns i äldre skrifter som Weversund, Waewersunda och Woeffwersunda. Byns stenkyrka uppfördes på 1100-talet. Den bördiga centralbygden kring Vadstena hade då hunnit utvecklas till ett brukat jordbrukslandskap och flera liknande kyrkor från epoken vittnar om att tidigkristna församlingar var väletablerade. Mycket tyder på att flera av dessa stenkyrkor föregåtts av ännu äldre träkyrkor. Under detta skede lät områdets elit uppföra runristade minnesvårdar över sina döda i anslutning till kyrkan.

Väster om Väversunda, mellan Omberg och Tåkern, passerade den landsväg som ingick i den så kallade Eriksgatan vilken hade stor nationell betydelse för de medeltida Kungavalen. Före reformationen löd byns gårdar under det närliggande Alvastra kloster men omvandlades efter klostrets avveckling på 1500-talet framför allt till kyrkohemman, kronohemman eller skattehemman.

MOTIV TILL BEVARANDE

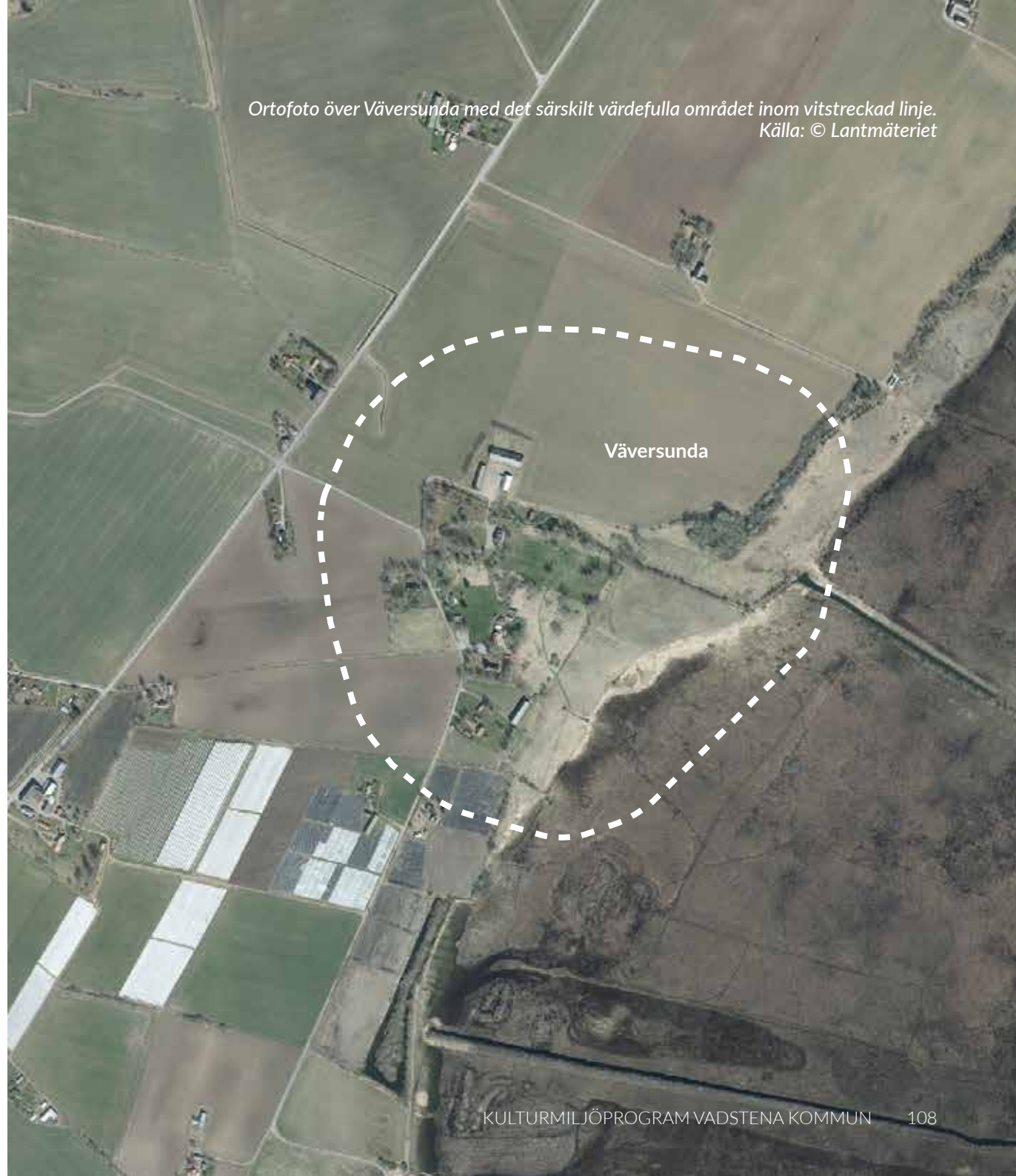
Väversunda är ett välbevarat exempel på en medeltida kyrkby, tydligt avgränsad och synlig genom sitt exponerade läge ute på den öppna odlingsmarken. Byn återspeglar det agrara samhällets långa historiska kontinuitet på den bördiga slättbygden kring sjön Tåkern. Den mindre stenkyrkan från 1100-talet är relativt oförändrad med tydligt redovisade tillägg och bidrar till platsens ålderdomliga karaktär. Kyrkan har flera tidigmedeltida, unika byggnadsdetaljer med höga kulturhistoriska värden.

Stora delar av den äldre bybebyggelsen flyttades under laga skifte men resterna av den gamla kyrkbystrukturen kan fortfarande utläsas genom de tre återstående gårdarna och kyrkan. Viktiga uttryck för miljön är Berzeliusgårdens och prästgårdens närhet till kyrkan, deras välbevarade mangårdar med 1700-talsprägel samt tillhörande arbetarbo-städer och ekonomibyggnader. Byn har i princip behållit sin struktur och karaktär från tidigt 1900-tal med enskilda undantag, bland annat det församlingshem som uppfördes 1965.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- värden Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Väversunda med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

Väversunda kom med tiden att bli en annexförsamling till Rogslösa pastorat och uppgick 2006 i Dals församling. Gårdsbebyggelsen var i äldre tid samlad på åkermarken norr om kyrkan och räknade vid medeltidens slut runt 10 hemman. Mot slutet av 1700-talet uppfördes en ny prästgård på obebyggd åkermark söder om kyrkan och en mindre klockarebostad finns inritad strax väster om kyrkan på storskifteskartan från 1765. På utmarkerna låg då flera torp. Byns storlek och struktur förblev relativt intakt fram till 1840-talets laga skifte.

Innan sjön Tåken utdikades på 1840-talet hade byn ett strandnära läge vilket gav möjlighet till visst fiske vid sidan om det i bygden annars helt dominerande jordbruket. En vattendriven kvarn ska under 1800-talets andra hälft ha legat vid bäcken i byns norra ände och minst en väderkvarn finns omnämnd. Skolhuset var beläget ute vid genomfartsvägen mot Vadstena, sydväst om byn.

Under laga skifte blev alla byns 12 gårdar utflyttade på ägor med undantag för Norrgården, Södergården och Prästgården. År 1888 togs en smalspårig järnväg i bruk som band ihop orten Ödeshög med Vadstena-Fågelsta linjen. Väversunda fick då en egen station på åkern strax väster om byn. När trafiken upphörde 1958 bevarades stationshusen men spår och banvall revs och återställdes till odlingsmark.

Norrgårdens manbyggnad.

Ekonomibyggnad i Väversunda.

Detalj från Väversunda kyrka med äldre dekorationer på trä, sannolikt från en äldre kyrka på platsen.

Flygfoto över Väversunda kyrkby. Foto: Vadstena kommun

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Kyrkbyns placering i det öppna jordbrukslandskapet med det medeltida kyrktornet väl synligt från kringliggande bygd.
- Resterna av den traditionella kyrkbyns struktur med prästgården och de två oskiftade gårdarnas närliggande placering längs den slingrande landsvägen.
- Småskalig och ålderdomlig stenkyrka från 1100-talet med tydliga årsringar och unika byggnadsdetaljer från tidig medeltid och framåt.
- Södergårdens placering i anslutning till kyrkan med koppling till vetenskapsmannen Jacob Berzelius synliggjord genom en minnessten. Gårdens höga ålder, dess ståtliga mangårdsbyggnad med bevarad 1700-talskaraktär och äldre arbetar- och ekonomibebyggelse.
- Prästgårdens välbevarade mangårdsbyggnad med flygelbyggnader och uthus, representativa för sekelskiftet 1700-1800.
- Norrgårdens salsbyggnad och större ekonomigård som i högre grad än de andra gårdarna belyser anpassningen till ett moderniserat och storskaligt jordbruk under 1800-talets senare hälft fram till 1900-talets mitt.
- Grönstrukturer i form av kyrkogårdens äldre lövträd och växtlighet kopplad till gårdarnas ursprungliga trädgårds- och parkanläggningar.
- Agrara lämningar i form av fossil åkermark bestående av röjningsröseområde sydväst om kyrkan.
- Kyrkoområdets fornlämningsmiljö. Minnesvårdar (Eskilstunakistor), vilka berättar om områdets tidiga kristnande.

Manbyggnaden tillhörande Berzeliusgården.

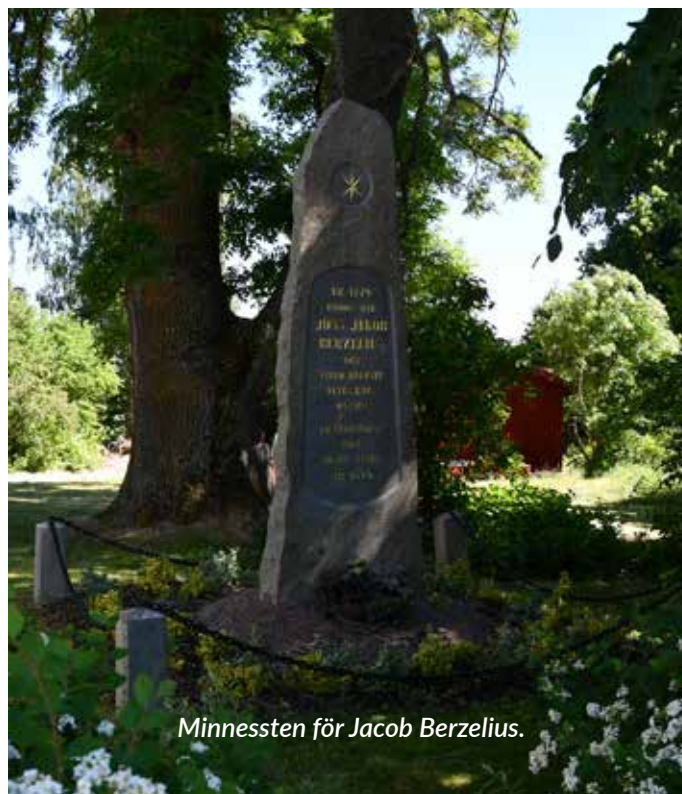
Äldre uthus i Väversunda.

Vägen genom byn.

Agrar lämning i Väversunda.

Minnessten för Jacob Berzelius.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska fortsatt hållas öppet.
- Bymiljöns bebyggelsestruktur ska bevaras och bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i anslutning till byns övriga bebyggelse inom bytomten för att värna kyrkbyns befintliga struktur. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Äldre by- och gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundlar, uppvuxna träd och andra planteringar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Lämningarna efter tidigkristna minnesvårdar inom kyrkoområdet berättar om områdets kristnande. För att berättelsen ska kunna förmedlas bör stenarna vara skyltade och tillgängliga för allmänheten.

Område 10. Häckenäs

HERRGÅRDSMILJÖ, ROGSLÖSA SOCKEN

Häckenäs är en ensamgård med ett stort tidsdjup. Gårdsmiljön ligger vackert belägen vid Vätterns östra strand och har en utpräglad herrgårdskaraktär. Herrgårdsmiljön tillsammans med det ännu aktiva jordbruket målar upp en tydlig bild av ett storjordbruk från sekelskiftet 1900 i kommunen.

OMRÅDESBESKRIVNING

Ensamgården Häckenäs är belägen i kommunens västra delar intill Vätterns strand. Gårdsmiljön består av en manbyggnad, en arbetarbostad och en ekonomibyggnad, omgärdade av ett öppet odlingslandskap med ett större parti skog i områdets norra delar som ansluter till gårdens tomt. I området ingår även några backstugor. Från vägen söderifrån sträcker sig en allé fram till en grusad gårdsplan kring vilken manbyggnaden och den gamla arbetarbostaden ligger. Från manbyggnadens baksida löper ytterligare en allé ner genom trädgården till en brygga vid vattnet. Tomten har utöver allén en stor trädgård med en parkliknande karaktär.

Manbyggnaden utgörs av en stor timrad byggnad med vitmålad locklistpanel i två våningar med sex fönsteraxlar. Byggnaden har en centralt placerad entré accentuerad av gråmålade pilastrar med glasade dubbeldörrar. Taket är ett valmat sadeltak klätt med röda tegelpannor. Arbetarbostaden ligger placerad likt en fristående flygelbyggnad till manbyggnaden. Den har på senare tid delvis blivit ombyggd för att fungera som garage, men

bibehåller till stor del en äldre karaktär. Fasaden är klädd med vitmålad locklistpanel med dörrar och fönster målade i en kontrasterande blå kulör. Byggnadens sadeltak är täckt med röda tegelpannor. Den större ekonomibyggnaden är klädd med rödfärgad panel med ladugårdsdelens bottenvåning av kalksten. Utöver ladugården finns även en mindre panelad uthusbyggnad med vita knutar samt ett vitputsat garage.

De gamla backstugorna, som återfinns cirka 300 meter nordost om gårdsmiljön, har karaktär av sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Byggnaderna är små med rödmålade fasader, med tak täckta av röda tegelpannor. Trädgårdarna omgärdas av låga häckar och har ett bestånd av äldre fruktträd.

HISTORIK

Häckenäs förekommer i skrift 1303 under namnet Häkenäss och 1307 med stavningen Häkienäss i ett gåvobrev signerat hertigarna Erik och Valdemar Birgersson. I slutet av 1300-talet ska gården ha skänkts till Vadstena kloster av sonsonen till S:ta Birgitta, Karl Karlsson. Gården har åtminstone sedan 1600-talet utgjort en frälsegård omfattandes ett mantal. Under 1600- och 1700-talet bytte gården ägare ett flertal gånger och ägdes bland annat av familjen Soop och senare Palmstjerna.

Mellan 1850–1887 var gården i Jonas Andersson ägor, en riksdagspolitiker som var en av de drivande bakom införandet av allmän skolgång och som startade en

av landets första folkhögskolor. Under Andersons tid fanns det även två backstugor och ett grenadjärortorp som låg under gården. Manbyggnaden vid Häckenäs är troligen uppförd under 1800-talets första hälft medan resterande bebyggelse tillkommit under Anderssons tid eller i början av 1900-talet. Den vinkelställda arbetarbostaden som är placerad som en flygelbyggnad till manbyggnaden är uppförd 1917 och den stora t-formade ekonomibyggnaden 1913.

MOTIV TILL BEVARANDE

Häckenäs utgör en särskilt välbevarad gårdsmiljö av herrgårdskaraktär med bebyggelse i huvudsak från tidigt 1800- och tidigt 1900-tal. Manbyggnad, backstugor, arbetarbostäder och ekonomibyggnader samt den omgivande parkmiljön med allé och trädgårdar är välbevarade och förmedlar på ett tydligt och läsbart sätt hur en större jordbruksfastighet såg ut vid sekelskifte 1800/1900. Den kvarvarande jordbruksmarken som omger gården har även den ett högt värde som bidrar till förståelsen av miljöns kulturhistoriska kontext.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Häckenäs med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

Vättern

Häckenäs

VÄRDEBÄRANDE KARAKTÄRSDRAG

- Häckenäs belägenhet i landskapet som en solitär i det sluttande jordbrukslandskapet mot Vättern med skogsodling och åkrar runtomkring.
- Samlad gårdsmiljö av herrgårdskaraktär med parkliknande trädgård och komplementbyggnader tillsammans med en mindre samling backstugor placerade avses från gården.
- Gårdens bebyggelsestruktur med en centralt placerad manbyggnad och en vinkelställd före detta arbetarbostad runt en grusad gårdsplan.
- Agrart präglad bebyggelse i jordbrukslandskapet utanför gårdstomten med rödfärgade eller vitputsade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick. Ladugård och ekonomibyggnader som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Spröjsade träfönster, glasade dörrar, tegelpannor, dekorativa snickerier, panel och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer.
- Trädgård av parkartad karaktär med bland annat uppvuxna lövträd, fruktträd och häckar, liksom den allékantade grusvägen som leder fram till gården.
- Äldre vägsträckningar.

Manbyggnaden vid Häckenäs.

Vy från ekonomibyggnaderna mot Vättern.

Allén som leder upp till gården.

Samling av ekonomibyggnader i landskapet strax sydväst om manbyggnaden.

Den större ekonomibyggnaden vid Häckenäs.

Garagebyggnad inom miljön.

De f. d. arbetarbostäderna vid manbyggnaden, idag delvis ombyggt till garage.

F. d. backstugor i landskapet öster om Häckenäs.

Allén som leder upp till gården.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till Häckenäs bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan gård och jordbruksmark. Skogspartier bör värnas.
- Häckenäs bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras. Miljön bör inte förtätas med nya bostadshus.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga/äldre karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre karaktär och omgivande miljö.
- Nya mindre tillägg bör anpassas till gårdens äldre struktur och utformas med hänsyn till miljöns karaktär avseende skala, placering samt material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, parkartad trädgård och uppvuxna träd i allé eller tomtgräns ska värnas. Hårdgörande av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.

Område 11. Olstorp och Baggelycke m.fl.

FORNLÄMNINGSMILJÖ / ENSAMGÅRDAR, ROGSLÖSA SOCKEN

Det välbevarade kulturlandskapet vid Olstorp och Baggelycke berättar om järnålderns landskapsutnyttjande. Fornlämningsbilden i området visar bland annat ålderdomliga odlingselement och gravfält. I miljön ingår även två ensamgårdar vars bebyggelse härrör från 1800- och 1900-talet.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området ligger i den nordvästra delen av kommunen. Miljön omfattar ett större öppet odlingslandskap på slättbygden med en stor koncentration av fornlämningar från främst äldre järnålder som går att uppleva i landskapet. Bebyggelsen i området utgörs av de två mindre gårdarna Baggelycke och Olstorp och enstaka torp som ligger i anslutning till vägar. I den östra delen av området finns ett skogsområde.

Fornlämningsmiljöerna är koncentrerade till svaga förhöjningar i det öppna slättlandskapet. Strax sydväst om Eketorp finns ett gravfält som omfattar cirka 50 fornlämningar, som utifrån gravtyper bör kunna dateras till äldre järnålder. Flera av dessa går att uppleva i form av resta stenar. Bland övriga järnålderslämningar i området märks ensamliggande gravar som högar, kvadratisk röse, domarring och treudd. Här finns även enstaka hällkistor från yngre stenålder som visar

på ett ännu större tidsdjup.

I landskapet finns agrara lämningar i form av stensträngar från äldre järnålder. Dessa går att uppleva sydväst om Eketorp liksom öster om Baggelycke.

Baggelycke gård är den nordligaste belägna av de två gårdarna. En yngre grusväg med allé leder fram till gårdsmiljön. Bebyggelsen är samlad kring en fyrkantig gårdsplan, med manbyggnad och några uthus söderut och ekonomibyggnaderna norrut. Manbyggnaden är en gulmålad panelklädd salsbyggnad och ekonomibyggnaderna är rödfärgade. Merparten av gårdens byggnader är från 1910- och 20-talet. Gården omges av uppvuxna lövträd och planteringar.

Olstorp är belägen intill ett mindre skogsparti. Gårdsmiljön består av en manbyggnad, två flyglar, uthus och ekonomibyggnader. Själva manbyggnaden är i grunden en äldre parstuga, som troligen härrör från 1800-talets förra hälft. Flyglarna och ekonomibyggnaderna är av yngre ålder. Manbyggnaden är kraftigt om- och tillbyggd idag men bevarar ändå en agrar prägel med rödmålade träfasader och sadeltak med rött lertegel. Byggnaden flankeras av två parallellställda flygelbyggnader. Denna gårdsstruktur härstammar åtminstone från det sena 1800-talet. Ekonomibyggnaderna har dock flyttats till ett läge öster om manbyggnaden och är tillkomna under 1900-talet. I trädgården framför huset finns

fruktträd som utgör rester efter äldre fruktodlingar.

Strax sydöst om Olstorp utmed vägen ligger den mindre gården Eketorp som är senare etablerad i området. Här finns bland annat en manbyggnad från 1900-talets början och några uthus och ekonomibyggnader av äldre karaktär. I området finns även en del yngre bebyggelse.

HISTORIK

Områdets rika fornlämningsmiljöer speglar ett område med stort tiddjup. Stensträngar, gravar och gravfält vittnar framför allt om den äldre järnålderns landskapsutnyttjande. Gårdarna finns belagda i skrift sedan medeltiden, men möjligen kan någon av dem ha äldre rötter än så. I det äldsta kartmaterialet över området från 1600-talet syns fyra gårdar utspridda i det vida landskapet: Olstorp, Baggelycke, Kartorp och Toketorp. Av dessa finns endast de två förstnämnda gårdarna kvar idag. Den häradssekonomska kartan från slutet av 1800-talet visar att det även tillkommit nya gårdar och torp i området, av vilka endast Eketorp och Grönlund finns kvar idag. Det finns möjligen före detta backstugor bevarade i de äldre utmarkerna. Flera av gårdarna har byggts om kraftigt under 1900-talets senare del och ekonomibyggnader har förnygrats.

MOTIV TILL BEVARANDE

Kulturlandskapet vid Olstorp och Baggelycke berättar om det förhistoriska landskapsutnyttjandet. Områdets långa tidsdjup synliggörs genom fornlämningar som gravfält, ensamliggande stensättningar och hägnader i form av stensträngar. Lämningarna i sig speglar den äldre järnålderns småskaliga jordbrukslandskap, med stensträngar som hägnade in inägor för att hålla djuren borta och gravar i anslutning till bebyggelsen. Ensamgårdarna Baggelycke och Olstorp bevarar äldre gårdslägen sedan åtminstone 1600-talet, med bebyggelsen från 1800- och 1900-talet.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö-vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Olstorp-Baggelycke med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

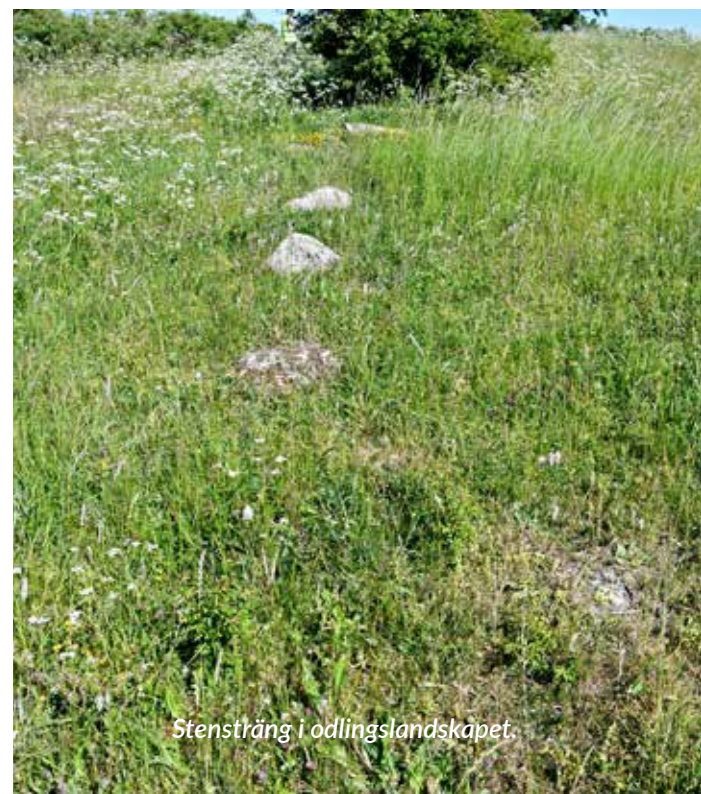
- Ensamgårdarnas belägenhet i det öppna jordbrukslandskapet, omgivna av hag- och åkermarker och angränsande till skogspartier.
- Gårdarna Olstorp och Baggelyckes äldre lägen och delvis bevarade bebyggelsestruktur, samt den yngre gården Eketorp.
- Agrart präglad bebyggelse med rödfärgade träbyggnader som speglar ett äldre byggnadsskick. Ladugård och ekonomibyggnader som vittnar om hur gårdarna har brukats i äldre tid.
- Gårdarnas gröonstrukturer i form av äldre uppvuxna träd och fruktträd.
- Fornlämningsmiljön med gravfält sydväst om Eketorp, som berättar om områdets stora tidsdjup.
- Agrara lämningar i odlingslandskapet i form av stensträngar från förhistorisk tid.
- Äldre vägsträckningar.

Gravfält från järnåldern, idag övervuxet.

Ekonomibyggnader vid Baggelycke.

Stensträng i odlingslandskapet.

Manbyggnaden vid Olstorp.

Betesmarker med stensträngar.

Gården Eketorp.

Manbyggnaden vid Baggelycke.

Äldre fruktträd.

Allén som leder fram till Baggelycke.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan gårdar och jordbruksmark.
- Landskapets äldre bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre gårdslägen bevaras.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga/äldre karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre karaktär och omgivande miljö.
- Nya tillägg bör anpassas till gårdarnas äldre struktur och utformas med hänsyn till miljöns karaktär avseende skala, placering samt material och färgval.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar och uppvuxna träd ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Fornlämningsmiljöer med synliga gravar bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.
- För att fornlämningarna ska kunna upplevas visuellt krävs regelbunden skötsel av anläggningarna. Planerade åtgärder skall först samrådats med Länsstyrelsen då dessa kan vara tillståndspliktiga.
- Det är viktigt att öka tillgängligheten till fornlämningarna och främja informationsinsatser.

Område 12. Rogslösa

KYRKBY / SOCKENCENTRUM / SAMHÄLLE, ROGSLÖSA SOCKEN

Rogslösa kyrkby är ett exempel på ett sockencentrum som berättar om hur landsbygdens miljöer kom att präglas av industrialiseringen på landsbygden under 1800- och 1900-talet. Byns karaktär kännetecknas idag både av järnvägens etablering i den södra delen av byn, samtidigt som den äldre bystrukturen är tydligt avläsbar i den norra delen av byn.

OMRÅDESBESKRIVNING

Rogslösa kyrkby är belägen i kommunens västra delar, i den öppna odlingsbygden på en svag förhöjning i landskapet. Miljön omfattar Rogslösa kyrka och kyrkby, som utgjort socknens administrativa centrum, och bebyggelse som uppförts kring den före detta järnvägsstationen. Samhället har två tydliga karaktärer: den gamla bytomten och kyrkan i den norra delen och bebyggelsen som etablerats efter järnvägens framdragning i den södra delen. Centralt på den gamla bytomten ligger Rogslösa kyrka varifrån bebyggelsen utgår åt väster, söder och öster längs med den gamla vägen som löper genom byn.

Kyrkobyggnaden bevarar en medeltida karaktär. I kyrkan finns ett flertal runristade kalkstensfragment från tidigkristna minnesvårdar som berättar om det kristna missionsskedet. Vid bogårdsmuren som omgärdar kyrkogården står en medeltida bod av murad sten. Utanför murens västra sida finns ett antal bevarade tjuvringstolpar från 1800-talet, där boende i socknen bundit sina hästar i samband med kyrkobesök. Norr om kyrkan finns äldre hägnader i form av stensträngar. I

kyrkans närområde finns skolan uppförd 1881, en lärarbostad från 1927, det före detta ålderdomshemmet från 1912 samt kyrkoherdebostället. Manbyggnaden vid kyrkoherdebostället utgörs av ett panelat och falurött timmerhus från 1800-talets början. Manbyggnaden flankeras av två flyglar, en ålderdomlig envänig parstuga som nu fungerar som församlingshem.

Bland de yngre bostadshusen i miljön kring kyrkan märks några villor från 1900-talet och lönebostället från 1938 i nationalromantisk stil. Ekonomilängorna är i regel av trä och faluröda, uppförda under årtiondena omkring 1900. Tomterna är lummiga. Äldre lövträd finns även utmed vägen som löper genom byn och i form av små skogspartier inom de större gårdarnas trädgårdar.

I samhällets södra del, mellan järnvägsspåret och vägen mellan Vadstena och Ödeshög, finns en koncentration av villabebyggelse. Byggnaderna är med undantag för stationshuset, sannolikt tillkommen på 1890-talet, präglad av det tidiga 1900-talets arkitekturideal. Bebyggelsen har överlag en egnahemskaraktär, bortsett för ett större stenhus mittemot den gamla magasinsbyggnaden. Den byggnad var ursprungligen ett mejeri men byggdes om till kommunalhus på 1950-talet av Östgöta-Dals landskommun. Karaktäristiskt för området är att tomterna skurits av i linje med den före detta järnvägen vilket gett upphov till märkligt utformade tomtgränser.

Mellan de två miljöerna finns modern bebyggelse i form av en ansamling kedjehus. Trädgårdarna här är enklare och mindre, med bevarade odlingar av fruktträd och äldre lövträd, vilka omgärdas av plank eller häckar.

HISTORIK

Rogslösa finns belagd i skrift sedan 1276 och Rogslösa kyrka är uppförd på 1200-talet. Mycket tyder på att stenkyrkan föregåtts av en ännu äldre träkyrka. Under detta skede lät området elit uppföra runristade minnesvårdar över sina döda i anslutning till kyrkan. Innan laga skifte bestod byn av kyrkan, två gårdar och två sockenstugor. Gårdarna, som utgjordes av kyrkoherdens boställe och ett kronorusthåll, låg båda öster om den nuvarande kyrkan medan sockenstugorna var belägna på den västra sidan. Prästgården har behållit sin plats men den nuvarande bebyggelsen är uppförd i början av 1800-talet. På prästgårdens mark byggdes under 1930-talet en ny manbyggnad med funktionen som löneboställe för prästgårdens arrendator. Vägen som löper genom Rogslösa norra halva har en delvis bevarad sträckning åtminstone från tiden runt storskifte.

Runt sekelskiftet 1900 började ett litet samhälle att växa fram runt byn. En skola byggdes strax söder om kyrkan 1881 och järnvägslinjen mellan Vadstena och Ödeshög öppnade 1888. Vid stationsområdet började det så småningom uppföras bostadsbebyggelse på åkermark som nu blivit svår att bruka på grund av sitt ogynnsamma läge. Runt stationshuset och intill spårområdet byggdes flera småhus, magasinsbyggnader hörande till järnvägsverksamheten samt en större stenvilla med ett transformatorstorn i rött tegel på mark som styckades av från gården Hässleby's ägor. Här fanns även post- och telegrafstation. I miljön kring kyrkan uppfördes även ett ålderdomshem 1912, en lärarbostad 1927 och en rad bostadshus.

MOTIV TILL BEVARANDE

Rogslösa kyrka och samhället däromkring målar på ett tydligt sätt bilden av en medeltida by som under århundraden utvecklats till ett modernt sockercentrum. Bebyggelsen inom Rogslösa belyser nästan alla delar av byns utveckling med kyrkan som den i särklass äldsta tidsmarkören. Utöver det speglas även välfärdssamhällets framväxt under slutet av 1800-talet och 1900-talets början av skolan, ålderdomshemmet och egnahemsbebyggelsen samt den kvarvarande järnvägsanknutna bebyggelsen. Samtidigt finns det också ett antal byggnader kvar som behåller sin agrara prägel så som kyrkoherdebostället från 1800-talets slut och lönebostället från 1938. Sammantaget är Rogslösa en god representant för jordbrukssamhällets utveckling, framför allt under 1800- och 1900-talet.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Täkern [E1-7].

Ortofoto över Rogslösa med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byns belägenhet på en svag förhöjning mitt i det öppna odlingslandskapet med kyrktorn och växtlighet väl synliga från bygden runtomkring.
- Kyrkomiljö med medeltida kyrka, den omgärdade bogårdsmuren med tiondebod och den f.d. prästgården intill. Tjuderingsstolpar utanför kyrkogården.
- Sockencentrum intill kyrkan med lanthandel och samhällsnyttiga byggnader som skolor, ålderdomshem, liksom byggnader av agrar karaktär som uthus, lador och magasin.
- Bebyggelsestrukturen i kyrkbyn som uppkommit efter laga skifte med prästgård, löneboställe samt några gårdar som blivit kvar efter laga skifte.
- Samhället som vuxit upp i anslutning till den för detta järnvägen i samhällets södra delar. Magasin, transformatorn och stationsbyggnad är av särskilt intresse liksom tomtstruktur och äldre bostadsbebyggelse av egnahemskaraktär med trädgårdar.
- Prunkande växtlighet som omgärdar samhället mot kringliggande jordbrukslandskap. Trädgårdar med äldre uppvuxna träd och omgärdningar i form av låga staket eller häckar.
- Agrara lämningar i odlingslandskapet i form av stensträngar.
- Äldre vägsträckningar.
- Kyrkoområdets fornlämningsmiljö. Minnesvårdar (Eskilstunakistor), vilka berättar om områdets tidiga kristnande

Flygfoto över Roglsösa. Foto: Vadstena kommun

Flygfoto över Roglsösa kyrka.
Foto: Vadstena kommun

Transformatorn i byns södra halva. Bakom transformatorn skymtar kommunhuset för Östgöta-Dals landskommun

Äldre flerbostadshus i Rogslösa.

Den äldre skolbyggnaden i Rogslösa.

Kronorusthållets mangårdsbyggnad öster om kyrkan från början på 1800-talet

Rogslösas f. d. stationshus.

Bebyggelse uppförd i samband med den f.d. järnvägsstationen. Bakom transformator tornet skymtar kommunhuset för Östgöta-Dals landskommun

En äldre gård i nära anslutning till bytomten.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande. Agrara lämningar ska bevaras.
- Rogslösas befintliga bebyggelsestruktur med två historiskt skilda bydelar ska bevaras.
- Eventuell nyexploatering ska i första hand placeras i anslutning till byns yngre bebyggelse mellan de två byhalvorna. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns befintliga karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Uppvuxna träd och häckar inom bytomter och trädgårdar, liksom äldre gårdsstrukturer så som murar, staket och rundlar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Äldre vägsträckningar bör bevaras.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Lämningarna efter tidigkristna minnesvårdar inom kyrkoområdet berättar om områdets kristnande. För att berättelsen ska kunna förmedlas bör stenarna vara skyltade och tillgängliga för allmänheten.

Område 13. Källstad

KYRKBY, KÄLLSTAD SOCKEN

Källstad utgör en mindre kyrkby bestående av kyrka, två gårdar och en småskola. Den välbevarade bymiljön förmedlar på ett tydligt sätt en kyrkby som splittrats efter laga skifte på 1800-talet. Källstad kyrka utgör ett exempel på en medeltida kyrka som antagit en nyromansk karaktär under 1800-talet.

OMRÅDESBESKRIVNING

Källstad ligger norr om Tåkern i kommunens sydvästra delar och omges av Östgötaslättens flacka landskap. Miljön består av en minde kyrkby med Källstad kyrka och de två gårdarna Mellangården och Tistegården, samt en småskola. Bytomten ligger tätt inbäddad i grönska på en svag förhöjning i landskapet. På avstånd är det endast kyrktornet och Mellangårdens moderna ekonomibyggnader som syns från det omgivande landskapet. Genom bymiljön sträcker sig en väg kantad av lövträd, med bebyggelsen samlad söder därom.

Kyrkan har en nyromansk karaktär som även täcker in det medeltida tornet. Byggnaden är vitkalkad med stora rundbågiga fönster och en något ovanlig planlösning då tornet är placerat vid långshusets ena långsida snarare än vid gaveln som är vanligare. Orsaken till detta är att kyrkobyggnaden genomgick omfattande ombyggnader under 1860-talet då ett nytt långhus

uppfördes. Kyrkans planlösning ändrades till dagens utseende. I det medeltida tornet finns även ett bevarat kapell, även kallad emporvåning, ursprungligen avsedd för kyrkans byggherre.

Både Mellangården och Tistegården är uppförda i 1 ½ våningsplan med en stor frontespis, typiska för större gårdar vid 1800-talets mitt. Tistegårdens manbyggnad kantas av två fristående flygelbyggnader som följer manbyggnadens karaktär. Bostadshuset kompletteras av rödmålade ekonomibyggnader. Mellangården saknar flyglar men har inom tomten två mindre uthus placerade något söder om manbyggnaden. Öster om manbyggnaden och utanför trädgården finns gårdens ekonomibyggnader som utgörs av fem större byggnader varav två är tillkomna i modern tid.

Båda gårdsmiljöerna har under 1800- och 1900-talet genomgått förändringar och en del av byggnadernas tidsprägel och karaktär försvunnit. Bebyggelsen är dock alltså läsbar som två större gårdar uppförda kring 1800-talets mitt. Småskolan har en välbevarad och tydlig karaktär av det tidiga 1900-talet med stildrag av jugend. På skolans tomt finns ett bevarat utedass som kompletterar miljön. Trädgårdarna är av parkliknande karaktär och är likt de flesta gårdstomterna i kommunen kantade av uppvuxna lövträd. I trädgården vid Mellangården finns ytterligare bebyggelse i form av

en låg stuga som troligen härrör från 1800-talet.

HISTORIK

Källstad kyrkby är omnämnd i skrift 1306. Kyrkans äldsta delar är däremot från 1100-talet. Stora delar av kyrkobyggnaden blev ombyggd under 1800-talets andra hälft då den fick sitt nuvarande utseende. Innan Tåkerns sjösänkningar låg Källstad precis vid Tåkerns strand och själva bytomten gränsade mot vattnet. Under 1600-talet fanns det åtta gårdar i byn, ett förhållande som bestod åtminstone till och med storskiftet under 1770-talet. Gårdarna i byn var då Tistegården, Pihlegården, Capellans Bostället, Gategården, Mellangården och Östergården jämte två ej namngivna gårdar. Vägen som löper mellan Källstad och landsvägen norr om samhället har till stor del samma sträckning som den hade vid tiden för storskiftet. Innan dess såg dock sträckningen annorlunda ut varför den kan antas ha tillkommit under 1700-talets första hälft.

Byn genomgick laga skifte på 1850-talet varefter endast två av byns tidigare åtta gårdar blivit kvar i byn: Tistegården väster om kyrkan och Mellangården på den östra sidan. År 1908 byggdes den före detta småskolan strax intill kyrkan. Tistegårdens ekonomibyggnader revs i början av 1900-talet medan det vid Mellangården har tillkommit två större ekonomibyggnader under 1900-talets slut och i början av 2000-talet. Övriga ekonomibyggnader är sannolikt uppförda efter laga skifte.

MOTIV TILL BEVARANDE

Källstad är ett exempel på en mindre kyrkby där den största delen av bybebyggelsen flyttats ut i samband med laga skifte. Den kvarvarande bebyggelsen bevarar en tydlig karaktär av en kyrkby från tiden efter laga skifte. Väldigt få nya byggnader har tillkommit och bebyggelsen som finns utgörs av den ålderdomliga kyrkan, de båda välbevarade gårdarna Mellangården och Tistegården uppförda under 1800-talets och småskolan från 1908. Sammantaget har Källstad en tydlig och läsbar karaktär från tiden strax efter laga skifte med mindre komplement från åren kring sekelskiftet 1900.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

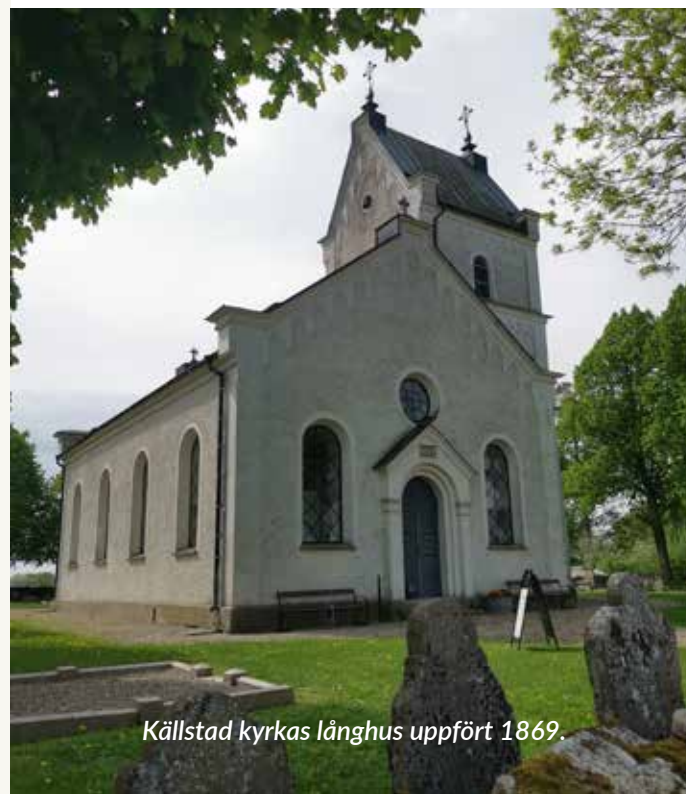
Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Källstad med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Kyrkbyns placering på en svag höjd i det öppna jordbrukslandskapet med det medeltida kyrktornet väl synligt från kringliggande bygd med sjön Tåkern i fonden.
- Rester efter kyrkbyns äldre bebyggelsestruktur med två kvarvarande gårdar och av sockencentrum med bland annat kyrka, lanthandel och skolkhus med kvarvarande äldre utedass.
- Bevarad bebyggelse av varierad karaktär från 1800- och 1900-talet inom bymiljön. Bland annat större manbyggnader i ljus puts eller oljemålad panel, rödfärgad uthusbebyggelse samt panelklädd villabebyggelse målad i ljusa oljefärger.
- Prunkande växtlighet inom bytomten i form av uppvuxna lövträd, låga buskage och häckar som omgärdar kyrkan och kantar trädgårdarna.
- Äldre gårdsstrukturer som grusade rundlar.
- Äldre vägsträckningar.

Vy söderut mot Källstad kyrka från den omgivande slätten.

Småskolan med tillhörande utedass.

Tistegården strax väster om kyrkan.

Tistegården östra flygelbyggnad.

Mellangården, öster om kyrkan i Källstad.

Ekonomibyggnad intill kyrkan i Källstad.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande. Kyrkans framträdande synlighet i det omgivande landskapet ska värnas.
- Bymiljöns äldre bebyggelsestruktur ska bevaras och bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i anslutning till bytomten för att värna kyrkbyns befintliga struktur. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns befintliga karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Uppvuxna träd, häckar och andra planteringar, liksom äldre gårdsstrukturer så som murar, staket och rundlar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar, vattnet eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Äldre vägsträckningar bör bevaras.

Område 14. Stora Vilseberga

HERRGÅRDSMILJÖ / ENSAMGÅRD, ROGSLÖSA SOCKEN

Stora Vilseberga är ett exempel på en välbevarad herrgårdsmiljö belägen på en höjd i det flacka odlingslandskapet. Miljön illustrerar en typisk ensamgård som vuxit fram i samband med laga skifte och omfattar välbehållen bebyggelse från tidigt 1800-tal till och med 1900-talets första hälft.

OMRÅDESBESKRIVNING

Stora Vilseberga är en större ensamgård i den sydvästra delen av kommunen. Miljön ligger ungefär mittemellan kyrkbyarna Örberga och Rogslösa. Närmiljön utgörs av öppet jordbrukslandskap med långa öppna vyer mot Vättern och kringliggande gårds- och bymiljöer. Gårdsmiljön utgörs av en större manbyggnad som är strategiskt placerad på en kulle mitt i landskapet. Runtom denna finns ekonomibyggnader, ytterligare bostadshus och före detta arbetarbostäder. Bland byggnaderna stickar särskilt manbyggnaden, hönshuset och stenladan ut.

Bebyggelsen har överlag en prägel av sent 1800-tal och tidigt 1900-tal. Manbyggnaden ska enligt uppgift vara uppförd i början av 1900-talet och har en välbevarad karaktär av rådande stilideal vid sekelskiftet 1900. Hönshuset är en konstfärdigt utförd liten träbyggnad med stildrag av både nationalromantik och jugend. Strax söder om gårdsbebyggelsen, lite avsides, ligger en större stenlada om två våningar. Byggnaden är till skillnad från de flesta stenbyggnaderna på Vadstenaslätten

uppförd till stor del med gråsten snarare än kalksten. Byggnaden har ett påkostat uttryck och påminner mer om de herrgårdslänkande gårdar som uppförts runt om i landskapet under 1800-talets slut. Stenladan har flera stora murade fönsternischer med spröjsade fönster och en artikulerad entré med fronton, samt profilerade tegellister som markerar våningsplanen i fasaden. Stenladan har tidigare brukats som bryggeri och används idag som festlokal.

HISTORIK

Vilseberga har sedan åtminstone slutet av 1200-talet fram till laga skiftet på 1840-talet varit en bymiljö. I de allra äldsta källorna benämns byn som Vithlösoby-argh, Vitlösabiærgha eller Witlösabergh. Innan skiftet bestod byn av ett flertal gårdar koncentrerade till den höjd där merparten av gårdens bebyggelse befinner sig idag. I samband med skiftet sammanslogs hela byns ägor till en och samma äga. Resultatet blev att en gård en flyttades ut från bytomten, Lilla Vilseberga, till ett läge något söder om nuvarande gårdsbebyggelse. Samtidigt lämnades en gård kvar på den gamla bytomten och resterande gårdsbebyggelse försvann.

Innan laga skifte var den äldre huvudbyggnaden placerad på toppen av höjden i landskapet, strax norr om den nuvarande manbyggnaden från sekelskiftet 1900, som uppfördes samtidigt som den äldre manbyggnaden revs. Större delen av gårdens ekonomibyggnader härrör även från samma tid.

MOTIV TILL BEVARANDE

Stora Vilseberga är en välbevarad gårdsmiljö med bebyggelse som innefattar manbyggnad, arbetarbostäder och agrara byggnader från tidigt 1800-tal till och med 1900-talets första hälft. Av särskilt intresse är hönshuset och manbyggnaden, från tidigt 1900-tal med välbevarad bebyggelsekaraktär. Även stenladan i gårdsmiljöns södra ände är av särskilt stort intresse och bedöms vara uppförd under 1800-talets första hälft. De omgivande öppna hag- och åkermarkerna är värdefulla inslag som visar hur marken runt gården brukats. Miljön illustrerar en typisk ensamgård av herrgårdskaraktär som vuxit fram i samband med laga skifte under mitten av 1800-talet och bevara bebyggelse från två sekel. Även övriga byggnader inom miljön besitter höga värden.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Stora Vilseberga med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Samlad gårdsmiljö av herrgårdskaraktär placerad på en markant höjd i det kringliggande flacka jordbrukslandskapet.
- Gårdsstruktur bevarad sedan tiden för laga skifte.
- Manbyggnad med vitputsade fasader, mittrisalit och ett brutet valmat sadeltak.
- Agrart präglad bebyggelse med rödfärgade eller vitputsade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick. Ladugård, ekonomibyggnader och arbetarbostad som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Stenladan i kalksten i miljöns södra ände, som särskilt utmärker sig bland gårdens byggnader.
- Fönster, dörrar, tegelpannor och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer.
- Den parkliknande trädgården med uppvuxna lövträd som omges av öppna hag- och odlingsmarker.
- Äldre vägsträckningar, alléer och andra bevarade gårdsstrukturer som exempelvis stenmurar.

Manbyggnaden vid Stora Vilseberga, vy från öster.

Manbyggnaden vid Stora Vilseberga, vy från väster.

Vägen som leder fram till Stora Vilseberga från närliggande Hageby.

Uthusbyggnad i hagmark.

Arbetarbostad i gårdens södra ände.

Putsad ekonomibyggnad vid Stora Vilsberga.

Konstfärdig utformat hönshus i jugendstil.

Ekonomibyggnad och stenmur vid Stora Vilsberga.

Den ovanliga kalkstensladan, som tidigare var bryggeri.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till Stora Vilsberga bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan gård och jordbruksmark.
- Gårdens äldre bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i utkanten av gårdsmiljön för att inte konkurrera med kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Jordbruksmark ska inte tas i anspråk för ny bebyggelse.
- Befintliga byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster, portar och grindar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning och den omgivande miljön.
- Nya tillägg bör anpassas till gårdens befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns agrara karaktär avseende skala, placering samt material- och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, stenmurar, alléer och uppvuxna träd ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.

Område 15. Herrestad

KYRKBY, HERRESTAD SOCKEN

Herrestad utgör en mycket speciell bebyggelse-miljö strax norr om Tåkern. Kyrkbyn har en karaktär av oregelbunden platsby och innehåller flera välbevarade manbyggnader och agrarbyggnader uppförda runt 1800-talets mitt. Byns stora tidsdjup illustreras av den medeltida kyrkan och Biskop Kols källare.

OMRÅDESBESKRIVNING

Herrestad är en kyrkby i kommunens sydvästra delar, belägen på den öppna slättbygden strax norr om sjön Tåkern. Miljön domineras av Herrestads kyrka som ligger i den sydvästra delen av byn, vars romanska torn reser sig över trädridan som omger bytomten. I byn ingår även tre äldre gårdar, skola och lanthandel. Runt bymiljön breder jordbruksmark ut sig i alla riktningar. Hela bymiljön präglas av växtlighet i form av uppvuxna lövträd och häckar som skärmar av tomtarna från bygatorna, som löper i olika riktningar över bytomten.

Både bytomtens omfattning och tomt- och gatustruktur är i stort intakt sedan åtminstone slutet av 1600-talet. By- och bymiljön är förhållandevis tätt bebyggd och präglas av bebyggelse uppförd under 1800-talet. Herrestad kyrka bevarar en medeltida karaktär och bland inventarierna finns ett flertal runristade kalkstensfragment från tidigkristna minnesvårdar som berättar om det kristna missionsskedet. Skolbyggnaden från 1920-talet är mycket välbevarad med en tydlig karaktär av klassicism med ett brutet tak, fronton och spröjsade fönster.

De tre kvarvarande gårdarna Mellangården, Storgården och Haggården utmärker sig i miljön. Gårdarna har en enhetlig karaktär som väl överensstämmer med de lokala byggnadstraditioner som var rådande vid 1800-talets mitt. Alla manbyggnader har en sexdelad plan om 1 ½ våningsplan med en stor frontespis, men skiljer sig i fråga om fasadmaterial och bevarandegrad. Mellangården är klädd med gulmålad locklistpanel och Storgården är klädd i ljusgrå puts. Haggården sticker ut då den under 1900-talet blivit tilläggsisolerad med silikatsten. Alla gårdar har tillhörande ekonomibyggnader, uthus och ytterligare små bostadshus. Den agrara bebyggelsen har en tydlig äldre prägel med rödmålade träfasader.

Biskop Kols källare utgör ett intressant karaktärsskapande inslag i miljön som, tillsammans med kyrkan tydliggör byns medeltida anor. Själva källaren utgörs av en kalkstensbyggnad som är halvt nedgrävd i marken. Byggnadstypen kallas för "cellarium" och hade ursprungligen en träöverbyggnad. Invärtes har den ett valvslaget tak. Till det yttre finns ett rundbågigt fönster och en portalomfattning bevarad. Byggnadens yttertak och förlängning av trä är tillkommen under 1900-talet. Nordväst om kyrkan finns en äldre agrar lämning i form av en stensträng.

HISTORIK

Herrestad omnämns i skrift så tidigt som 1208, då en kyrkoherde vid namn Petri namnges i samband med kyrkan. Herrestads kyrka uppfördes redan under

1100-talet. Under detta skede lät områdets elit uppföra runristade minnesvårdar över sina döda i anslutning till kyrkan. Mycket tyder på att stenkyrkan föregåtts av en ännu äldre träkyrka. Bland annat har man genom dendrokronologisk datering kunnat härleda delar av kyrkans trädelar till åren 1111-1112 samtidigt som man hittat virke fält under 800-talets slut vilket gör kyrkan till en av de äldsta daterade kyrkorna i landet. Kvar från medeltiden finns förutom kyrkan även den så kallade Biskop Kols källare som kan dateras till åren kring 1200-talets början.

Byn förekommer i historiska kartor sedan slutet av 1600-talet och bestod då av 12 gårdar samlade i en tät klunga öster om kyrkan. Byn bevarade samma struktur fram till laga skifte på 1850-talet. Byn omfattade då 8 ¾ mantal och antalet delägare i gårdarnas mantal hade då ökat till närmare 20 bostadshus inom de 12 gårdarna. Av dessa fick fem kvarboenderätt efter skiftet och idag återstår endast tre.

Under 1800-talets andra hälft och 1900-talets början uppfördes ett ålderdomshem och två skolbyggnader i byn, varav den ena tillkom på 1860-talet och den andra på 1920-talet, tillsammans med lärarbostad. Den första kyrkan var en landets första folkhögskolor: Herrestads folkhögskola. Den var dock bara aktiv i Herrestad mellan 1868 och 1872 då den flyttade till Lunnevad. Utöver Biskops Kols källare, är majoriteten av byns bebyggelse uppförd på 1800-talet.

Ortofoto över Herrestad med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

MOTIV TILL BEVARANDE

Herrestad har trots utskiftade gårdar en välbehållen bebyggelsestruktur med karaktär av ore-gelbunden platsby från tiden innan laga skifte. I miljön finns flera välbevarade manbyggnader och ekonomibyggnader som berättar om äldre tiders byggnadsskick. Den nuvarande miljön vittnar även om den samhällsutveckling som skedde på landsbygden under 1800- och 1900-talet när sockencentrumet utvecklades med bland annat folkskola och landhandel. De äldsta byggnaderna i byn, Herrestad kyrka och Biskop Kols källare, utgör mycket värdefulla årsringar som vittnar om byns stora tidsdjup. Sammantaget utgör miljön i sin helhet ett mycket tydligt exempel på en äldre kyrkby.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Biskop Kols är ett byggnadsminne enligt kultur-miljölagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Täkern [E1-7].

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byns placering i det öppna jordbrukslandskapet med det medeltida kyrktornet väl synligt från kringliggande bygd.
- Delvis bevarad by- och vägstruktur med karaktär av oregelbunden platsby från tiden innan laga skifte med tre kvarvarande gårdar inom bytomten.
- Bevarade strukturer av sockencentrum med bland annat kyrka, lanthandel och skolhus.
- Grönstrukturer inom bytomten med uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Runt Haggården har även utländska trädsorter planterats in så som lärkträd.
- Gårdsmiljöernas bevarade byggnader från 1700-, 1800- och 1900-talet inom bytomten.
- Medeltida bebyggelse såsom Biskop Kols källare och kyrkan vilka förstärker upplevelsen av Herrestads stora tidsdjup.
- Hag- och åkermarker, liksom agrara lämningar i odlingslandskapet i form av stensträngar.
- Kyrkoområdets fornlämningsmiljö. Minnesvårdar (Eskilstunakistor), vilka berättar om områdets tidiga kristnande.

Flygfoto över Herrestad. Foto: Vadstena kommun

Herrestad kyrka. Foto: Vadstena kommun

*Miljöbild från Herrestad kyrkby.
Foto: Vadstena kommun*

Miljöbild från Herrestad.

Biskop Kols källare vid Storgården i Herrestad.

Byggnader med agrar prägel i Herrestad.

Skolhuset från 1920-talet i Herrestad.

Manbyggnad vid Storgården i Herrestad.

Manbyggnad vid Mellangården i Herrestad.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre trädbevuxna partier värnas.
- Bymiljöns bebyggelsestruktur ska bevaras och bör inte förtätas med nya bostadshus. Befintlig bebyggelse bör inte tillbyggas eller till sitt yttre förändras.
- Bebyggelsens äldre karaktär ska bevaras och värnas vid ombyggnad och underhåll. Ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer ska värnas, exempelvis fönster och portar i originalutförande.
- Mindre tillbyggnader och komplementbyggnader bör utformas med stor hänsyn till miljöns karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Uppvuxna träd och häckar inom bytomter och trädgårdar, liksom äldre gårdsstrukturer så som murar, staket och rundlar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Äldre vägsträckningar bör bevaras.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Lämningarna efter tidigkristna minnesvårdar inom kyrkoområdet berättar om områdets kristnande. För att berättelsen ska kunna förmedlas bör stenarna vara skyltade och tillgängliga för allmänheten.

Område 16. Örberga

KYRKBY / SOCKENCENTRUM / BYMILJÖ / HERRGÅRDSMILJÖ, ÖRBERGA SOCKEN

Örberga är en större kulturmiljö väster om Vadstena stad som omfattar flera byar och ensamgårdar. Här finns bland annat högreståndsmiljöer som Arneberga, kyrkbyn och sockencentrumet Örberga, den bevarade bymiljön vid Säby och prins Eugens sommarboende Örgården. Bebyggelsemiljöerna omgärdas av ett rikt kulturlandskap präglat av öppna jordbruks- marker, alléer och skogsbevuxna höjder.

OMRÅDESBESKRIVNING

Miljön omfattar ett större område i Örberga socken där Örberga kyrkby, gårdarna Luckerstad och Arneberga samt byn Säby ingår. Landskapet är en del av den karaktäristiska Östgötaslätten och erbjuder långa siktlinjer som bryts av alléer och flacka trädbevuxna kullar. Västerut gränsar en del av området till sjön Vättern. I området finns flera höjder med gravfält från järnåldern.

Örberga kyrkby ligger på en höjd i det annars flacka landskapet, väl synlig från den kringliggande bygden. Byn har en delvis bevarad bebyggelsestruktur där kyrkan haft en central placering med gårdarna placerade runt om. Idag har en del ny bebyggelse till viss del förändrat denna struktur. Bebyggelsen är i huvudsak tillkommen under 1800- och 1900-talet. Den medeltida kyrkan utmärker sig med sitt speciella torn och tillhörande medeltida tiondebod. I byn finns även en källarstuga som anses vara uppförd under 1200-talet. Även Örgården, prins Eugens sommarboende, kommunministerbostället, prästgården och skolbyggnaderna är värda att nämnas.

Både Arneberga och Luckerstad är ensamgårdar från 1800-talets mitt, belägna söder om Örberga kyrkby. Arneberga utgörs av en större manbyggnad om 2 ½ våningsplan flankerad av två flyglar, alla vitputsade. Byggnaderna ligger på en höjd i landskapet och omges av parkliknande trädgårdar med uppvuxna träd och en allé som leder fram till den grusbelagda gårdsplanen. Ekonomibygnaderna är av varierande ålder men har en sammanhållen agrar prägel.

Gårdsmiljön Luckerstad ligger i en trevägskorsning. Tomten har en parkliknande karaktär med flera uppvuxna lövträd och låga häckar. Manbyggnaden och flyglar vid Luckerstad är likt Arneberga vitputsade men mindre i storlek. Öster om vägen som korsar gårdsmiljön finns ekonomibygnader och ett bostadshus som bedöms vara uppförda i början av 1900-talet. Strax norr om gårdsmiljön finns en äldre smedja samt lämningar efter en före detta backstuga. Vägen mellan Krigsberga och Luckerstad har tidigare varit kantad av en allé.

I den västra delen av området ligger Säby. Bymiljön, som består av tre gårdar, är belägen på ett impediment med fri sikt mot Vättern. De två östra gårdarna består av yngre bebyggelse med karaktär från tiden omkring sekelskiftet 1900. Den västra gården bevarar en äldre karaktär i form av en timrad parstuga klädd i rödmålad locklistpanel. Inom byn finns ekonomibygnader som sannolikt uppförts under 1800-talets första hälft med en del tillägg från 1900-talets första hälft.

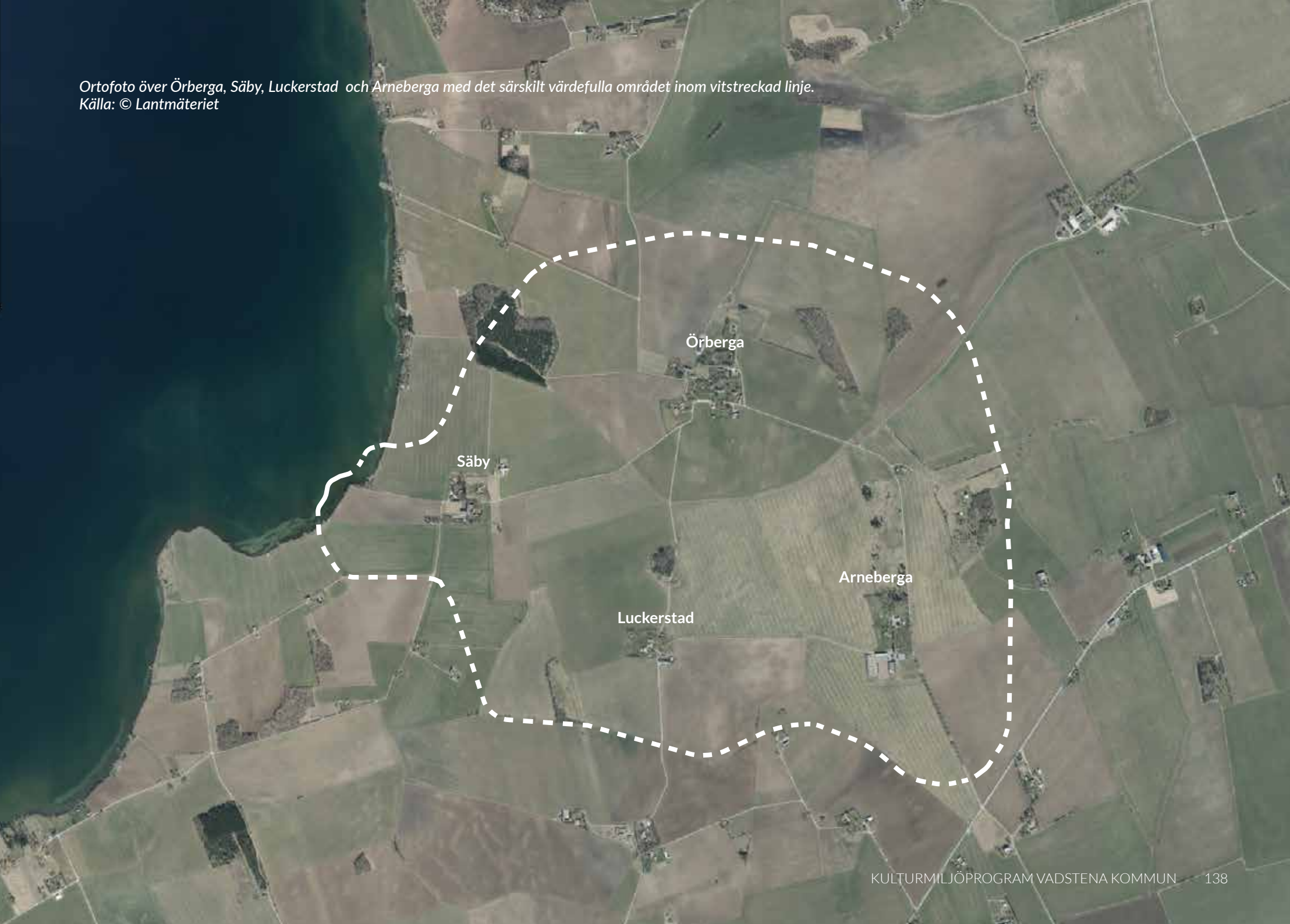
MOTIV TILL BEVARANDE

Miljöerna kring Örberga, Säby, Luckerstad och Arneberga berättar på ett tydligt sätt om Östgötaslättens historiska bebyggelseskick och levnadsvillkor i äldre tider. Örberga kyrkby med tillhörande bebyggelse med samhällsfunktioner speglar kyrkans betydelse som sockencentrum. Örberga kyrka har även ett stort tidsdjup. Inom alla by- och gårdsmiljöer finns välbevarade byggnader som speglar arkitektoniska ideal under olika århundraden inom olika samhällsklasser. Högreståndsmiljöerna Arneberga och Luckerstad är exempel på herrgårdsmiljöer. Området i sin helhet ingår även i den större berättelsen om 1800-talets övergång från ett småskaligt jordbruk till industrialiserade storjordbruk.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Örberga, Säby, Luckerstad och Arneberga med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

En av manbyggnaderna i Säby.

F. d. smedja placerad utmed vägen en bit bort från Luckerstad.

En dekorativt huggen sten i numera igensatt dörröppning till Örberga kyrka.

HISTORIK

Örberga kyrkby finns belagd i skrift sedan 1300-talet, medan kyrkan går att härleda till 1100-talets början. Området har dock varit bebott under lång tid, vilket gravfälten från järnåldern vittnar om. Kyrkan har om- och tillbyggs i omgångar. På 1400-talet tillkom korsarmar, kor och kryssvalv och på 1750-talet den nuvarande tornhuven. På kyrkogården står även en tiondebod från 1200-talet där den del av tiondet som inte tillföll prästen lagrades. Vid 1700-talets mitt omfattade Örberga, förutom kyrkan, även en by bestående av sex gårdar varav ett kyrkoherdeboställe. Mot slutet av samma århundrade hade även en klockargård uppförts strax söder om kyrkan. Byn genomgick storskifte 1780 och laga skifte 1849. Sedan dess har en gård rivits och nya byggnader tillkommit. Bland annat en skolmiljö som började uppföras under 1800-talets andra hälft strax väster om kyrkan, Örgården från 1916, ålderdomshem, ett antal mindre bostadshus och en lanthandel uppförd 1958.

Luckerstad by finns belagd sedan 1290. I en geometrisk ägoavmätning från 1689 bestod byn av fyra gårdar: Närre gården, Mellangården, Östre gården och Södergården. I kartans legend anges att de tillhörde Vadstena slott. I samband med att byn gick igenom

storskifte 1797 slogs alla gårdarna vartefter den tidigare bymiljön försvann. Nuvarande manbyggnad uppfördes 1866 tillsammans med park- och trädgårdsanläggning. Sannolikt byggdes även flyglarna och ekonomibyggnaderna vid samma period, men de senare har till- och ombyggs under 1900-talet.

Arneberga omtalas i skrift redan 1404. Under 1600-talet ägdes gården av Zacharias Rehnberg, hovintendent vid Carl XI:s hov. Manbyggnaden och flygelbyggnader är uppförda under 1800-talets andra hälft medan delar av den stora U-formade ladugården bedöms vara från 1700-talet. Övriga ekonomibyggnader har troligen tillkommit huvudsakligen under 1900-talet.

Säby har utgjort en by sedan åtminstone år 1258. Fram till laga skifte bestod byn av uppemot sex gårdar med två underliggande grenadjärstorp. I slutet av 1800-talet hade dock större delen av ägorna slagits ihop eller gårdarna utflyttats varför det nu endast återstår tre gårdar i byn. Bebyggelsen vid de östra gårdarna har förnyats under 1800-talets slut och i början av 1900-talet. Den västra gården, sannolikt uppförd i början av 1800-talet eller tidigare, har inte förändrats i samma utsträckning.

Flygfoto över Örberga från 1962. Kyrkspiran från Örberga kyrka skymtar till höger i bild, inbäddad i grönska.
Foto: Östergötlands museum

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byarna och gårdarnas placering i det öppna jordbrukslandskapet med det medeltida kyrktornet tillhörande Örberga kyrka väl synlig från kringliggande bygd.
- Örberga kyrkby med delvis bevarad bystruktur och karaktär av sockencentrum med bland annat medeltida kyrka och tiondebod, prästgård, lanthandel och skola.
- Bevarad bystruktur vid Säby.
- Högre ståndsmiljöer av olika dignitet vid Arneberga respektive Luckerstad med tillhörande agrar bebyggelse och parkliknande trädgårdsmiljöer.
- Bevarad bebyggelse från 1700-, 1800- och 1900-talet inom de olika miljöerna.
- Prunkande grönska inom bytomterna med uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Trädgårdar med fruktträd och planteringar, liksom omgärdningar i form av staket och häckar.
- Äldre vägsträckningar och alléer som löper genom landskapet mellan de olika gårdsmiljöerna.
- Agrara lämningar i jordbrukslandskapet i form av två röjningsrösen.
- Fornlämningsmiljöer med förhistoriska gravfält, bland annat på Hässelberget, vilka berättar om områdets stora tidsdjup.

Flygfoto över Örberga kyrka. Foto: Vadstena kommun

Vy mot Örberga, i bild syns Örgården.

Den före detta Kyrkoherdebostaden i Örberga.

Vy söderut från Luckerstad.

Manbyggnad vid en av gårdarna i Säby.

Manbyggnaden vid Örberga.

Vy västerut, mot Vättern från Säby.

Manbyggnaden vid Luckerstad.

Allé i landskapet utanför Örberga.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre skogspartier värnas.
- By- och gårdsmiljöerna bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus. Miljöerna vid Säby, Luckerstad och Arneberga bör inte förtätas alls.
- Eventuell nyexploatering i Örberga ska ske med stor hänsyn till befintlig miljö och placeras i anslutning till bytomten för att värna kyrkbyns äldre struktur. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöernas karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande.
- Uppvuxna träd och häckar inom bytomter och trädgårdar, liksom äldre gårdsstrukturer så som murar, staket och rundlar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Äldre vägsträckningar och alléer bör bevaras.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen bör undvikas.
- Fornlämningsmiljöer bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.

Område 17. Nässja

KYRKBY / BYMILJÖ / FORNLÄMNINGSMILJÖ, ÖRBERGA SOCKEN

Nässja består av byarna Nässja, Eneby och Östnässja och ett större stycke öppet jordbruksmark. Bymiljöerna omfattar förutom Nässja kyrka från 1100-talet även bebyggelse från 1700-tal till 1900-tal. I området finns flera fornlämningar som tydligt går att uppleva och förstärker områdets tidsdjup, som den mäktiga domarringen från järnåldern i Nässja.

OMRÅDESBESKRIVNING

Miljön upptar ett långsträckt markområde på Nässja-halvön vid Vättern, strax nordväst om Vadstena stad. I området ingår de tre byarna Nässja, Östnässja och Eneby med bebyggelse från 1700- till 1900-talet. Mellan bymiljöerna breder jordbruksmark ut sig och i norr angränsar miljön till ett skogsområde. I och runt Nässja kyrkby finns flera gravfält och ensamliggande gravar från järnåldern likväl som den imponerande fornlämningen Nässja domarring i nära anslutning till Nässja gård.

Nässja utgör i sin kärna en kyrkby och sockencentrum. Av de äldre gårdarna finns endast två kvar, varav ett kyrkoherdeboställe. Bebyggelsen är i huvudsak från sent 1800-tal och tidigt 1900-tal med undantag från 1100-talsskyrkan, en fattigstuga från 1700-talet och enstaka moderna byggnader. Kyrkan ligger i den sydvästra delen av byn, intill en trädkantad väg. Bostadsbebyggelsen är placerad norr om vägen och söderut ligger ekonomibyggnader tillhörande Nässja gård med själva manbyggnaden placerad direkt norrut. Manbyggnaden tillhöran-

de Nässja gård utgör med sin stora salsbyggnad och ekonomibyggnader ett dominerade inslag i bymiljön. Gården har en påtagligt godsliknande karaktär med parkliknande trädgård och arbetarbostäder. Strax öster därom ligger Nässja domarring.

I områdets mitt ligger Eneby, med gårdarna Eneby Norr- och Södergård placerade i gränsen mellan halvöns skogsklädda norra ände och det i söder dominerande slättlandskapet. Bebyggelsen utgörs av två bredvid varandra placerade manbyggnader inbäddade i grönska från omgivande uppvuxna träd. Utöver manbyggnaderna finns här även ett antal ekonomibyggnader som bedöms vara uppförda under 1800- och 1900-talet, liksom ett par moderna tillägg.

I ett naturskönt läge intill Vättern ligger Östnässja. Miljön har en till stora delar bevarad bykaraktär från tiden före laga skiftet då byggnadslägena överlag är desamma sedan åtminstone 1700-talet. Miljön innehåller värdefull bebyggelse i form av gårds- och ekonomibyggnader. Norr om bygatan ligger de bäst bevarade husen, däribland Västergården, som är ett av de bäst bevarade gårdskomplexen i miljön. Gårdsplanen var ursprungligen kringbyggd men en av längorna har tagits bort under 1900-talet. Bortsett från Västergården, som är äldre, har bebyggelsemiljön en karaktär av 1800- och 1900-tal. Manbyggnaden söder om bygatan i Östnässja har antingen blivit ersatt eller kraftigt moderniserad under 1900-talet, detsamma gäller för den mellersta av de tre manbyggnaderna norr om bygatan. Söder om gatan

har ett bostadshus i historiserande stil tillkommit.

Nordväst om Östnässja ligger Östnässjavillan lite av-sides placerad, en välbevarad villa uppförd i slutet av 1800-talet med ekonomibyggnader samt frukt- och trädgårdsodlingar.

MOTIV TILL BEVARANDE

Området speglar flera skeden i landsbygdens historiska utveckling med många särskilt välbevarade exempel på äldre by- och gårdsmiljöer. I både Östnässja och Eneby är bebyggelsestrukturen från tiden innan laga skifte bevarad och till stor del även bebyggelsen. Nässja kyrkby, som i högre grad förändrats med laga skifte, representerar både en medeltida kyrkby men också de storjordbruk som skapats genom sammanslagning av mindre ägor under 1800- och 1900-talet. Tillsammans berättar bymiljöerna om de bebyggelsemönster och levnadsskick som präglat olika samhällsklasser på landsbygden i Vadstena i olika tider. Områdets långa tidsdjup förstärks av fornlämningsmiljöer som domarringen i Nässja.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljövården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Nässjahalvön med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

Nässja kyrkby

Eneby

Östnässja

Magasinsbyggnad tillhörande Nässja gård.

Den f. d. fattigstugan i Nässja.

Blandad bebyggelse i Östnässja.

HISTORIK

Nässja kyrka etablerades under 1100-talets andra hälft och har ett stort tidsdjup. Att området har varit bebott under lång tid vittnar även de många gravarna från järnåldern om. Kyrkobyggnaden, vars äldsta delar utgör en romansk kalkstenskyrka från 1100-talets andra hälft, har bland annat tillbyggt med sakristia under medeltiden och vapenhus i början av 1800-talet. Det äldsta kartmaterialet över Nässja visar byn i samband med laga skifte 1780. Då bestod byn av sex gårdar placerade i nära anslutning till kyrkan. Vid laga skifte 1850 hade alla gårdarna, bortsett från Västergården, tillfallit en och samma ägare. Resultatet av skiftet blev att Västergården flyttades ut från byn medan de andra slogs samman med Nässja gård och försvann. År 1907 uppfördes en småskola i byn, innan dess hade den gamla fattigstugan delvis fungerat som skola. Gården uppfördes under 1800-talets första hälft som ett resultat av laga skifte och sammanslagning av byns ägor.

Eneby finns omnämnd i skrift så tidigt som 1285 och var under 1400-talet en del av Vadstena klostrets ägor. Gårdarna Eneby Södergård och Eneby norrgård, till-

sammans med ett soldattorp strax nordväst om gårdsbebyggelsen, förekommer i samma bebyggelseläge idag som i storskifteskartan från 1785. Delar av de bägge manbyggnaderna är sannolikt uppförda under 1700-talet. Soldattorpets tomt, norr om gårdsbebyggelsen, är fortfarande bebyggd men huset bedöms vara uppfört antingen under 1800-talets andra hälft eller i början av 1900-talet. Byn genomgick laga skifte 1831 utan att någon av de två gårdarna utflyttades.

Östnässja, som ligger vid halvöns östra strand, finns belagd i skrift sedan 1359. I det äldsta kartmaterialet från 1689 fanns det vid denna tidpunkt fyra gårdar i byn, en söder om gatan som löper genom byn och tre norr därom. Vid storskiftet 1775 hade ytterligare en gård lagts till söder om bygatan, och vid laga skiftet 1858 och uppmätandet av häradsekonomiska kartan mellan 1874-1881 var förhållandet oförändrat. I slutet av 1800-talet uppfördes Östnässjavillan strax nordväst om bymiljön. Under 1900-talet har en del modern bebyggelse tillkommit i byns utkanter.

Flygfoto över Nässja kyrka. Foto: Vadstena kommun

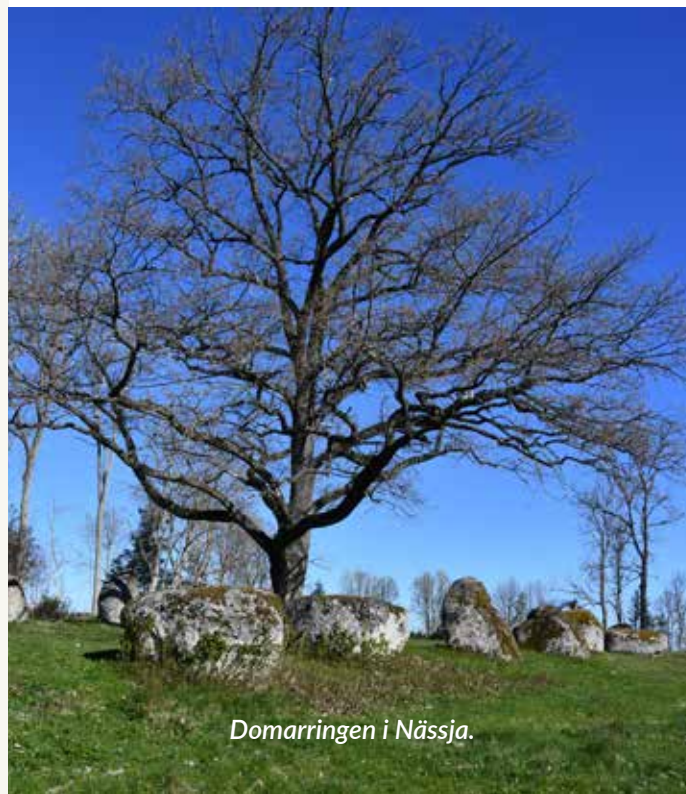

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byarna och gårdarnas placering i det öppna jordbrukslandskapet, som i norr avgränsas av ett skogsområde och som möter Vättern i öst och väst.
- Äldre vägsträckningar och alléer som löper genom landskapet mellan de olika by- och gårdsmiljöerna.
- Nässja kyrkby med delvis bevarad bebyggelsestruktur och karaktär av sockencentrum med kyrka, småskola och före detta fattigstuga.
- Bebyggelsemiljön i Nässja med byggnader från medeltiden till 1800- och 1900-talet. Exempelvis Nässja gård med större manbyggnad, parkliknande trädgård, ekonomibyggnader och transformator torn.
- Välbevarade by- och gårdsstrukturer i Eneby och Östnässja. Mindre gårdsmiljöer av äldre ålder som speglar ett typiskt agrart byggnadsskick.
- Välbevarad bebyggelse från sekelskiftet 1900, bland annat i form av Östnässjavillan och småskolan i Nässja kyrkby.
- Prunkande grönska inom bytomterna med uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Trädgårdar med fruktträd och planteringar, liksom omgärdningar i form av låga staket och häckar.
- Fornlämningsmiljöer intill Nässja kyrkby, i form av gravfältet Nässja domarring vilket ytterligare förstärker bygdens stora tidsdjup.

Manbyggnad och parkliknande trädgård vid Nässja gård i Nässja kyrkby.

Domarringen i Nässja.

Transformator torn tillhörande Nässja gård.

Den f. d. småskolan i Nässja.

Manbyggnad vid Eneby Norrgård.

Manbyggnaden vid Eneby Södergård.

Manbyggnaden vid Östnässja västergård.

Manbyggnad vid en av gårdarna i Östnässja.

Östnässjavillan strax norr om Östnässja.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre skogsbevuxna partier värnas.
- By- och gårdsmiljöernas bebyggelsestruktur ska bevaras. Gårdsmiljöerna i Eneby bör inte förtätas med nya bostadshus och Östnässja Västergård bör inte förtätas alls. Eventuell nyexploatering i Nässja kyrkby och Östnässja ska placeras i anslutning till byns yngre bebyggelse. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Bebyggelsen vid Östnässja Västergård bör inte tillbyggas och förändras till sitt yttre.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöernas karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Uppvuxna träd och häckar inom bytomter och trädgårdar, liksom äldre gårdsstrukturer så som murar, staket och rundlar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Äldre vägsträckningar och alléer bör bevaras.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Fornlämningsmiljöer bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.

Område 18. Naddö och Lilla Ullevi

ENSAMGÅRDAR / HERRGÅRDSMILJÖER, ÖRBERGA SOCKEN

Naddö och Lilla Ullevi är två ensamgårdar placerade i det öppna landskapet på Nässjahalvön. Gårdarna var för sig är välbevarade exempel på gårdar av väldigt olika karaktär. Tillsammans målar de en bild som tydliggör skillnaden både i bebyggelseskick och levnadsvillkor mellan småjordbruken och storjordbruken under årtiondena runt förra sekelskiftet.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området utgörs av de två ensamgårdarna Naddö och Lilla Ullevi, belägna i det flacka landskapet invid Vättern, strax väster om Vadstena stad. Naddö, som är den större gården, ligger på en udde precis intill vattnet medan den betydligt mindre gården Lilla Ullevi ligger cirka 1,5 km inåt landet, sydväst om Naddö. De bägge miljöerna omges av öppna odlingslandskap.

Naddö nås via en allékantad väg som kantas av två bostadshus symmetriskt placerade framför grindarna. Huvudbyggnaden utgörs av en tidstypiskt nationalromantisk herrgårdsbyggnad. Huset är uppfört i två våningar med sex fönsteraxlar, fasader i ljus puts och säteritak klätt med röda tegelpannor. Entrén är markerad med en portal i skulpturalt huggen kalksten. Tomten har karaktär av park med uppvuxna äldre lövträd, prydnadsbuskar och slingrande trädgårdsgångar. Här finns också rester efter en nyttoträdgård med fruktträd

och odlingar. I trädgårdens södra ände finns ett äldre badhus och brygga med utsikt mot Vadstena och Vättern. Invid vattnet finns ett minnesmärke uppfört över två av Verner von Heidenstams hundar.

Runtom Naddös manbyggnad, både innanför och utanför själva trädgårdens gränser finns ett stort antal bostadshus och ekonomibyggnader som bedöms vara uppförda under 1800-talet och 1900-talets första hälft. Bostadshusen är i regel vitputsade med 1920-talskaraktär eller timrade röda stugor sannolikt uppförda under 1800-talet. Ekonomibyggnaderna bedöms även de vara uppförda antingen i slutet av 1800-talet eller under 1900-talets första decennier. Strax norr om miljön har ett modernt bostadshus uppförts under 2010-talet. Söder om Naddö finns en kapellruin från 1900-talets början, enligt uppgift "första fru Annas begravningsplats", fru till en av gårdens ägare.

Lilla Ullevi utgörs av en mindre manbyggnad med två fristående uthusbyggnader placerade i vinkel. Sannolikt är bebyggelsen uppförd under 1800-talets andra hälft. Manbyggnaden utgörs av en mindre byggnad om 1,5 våning på en grund av huggen sten. Fasaderna är klädda med vitmålad locklistpanel och taket täcks av rödmålad falsad skivplåt. De två uthusbyggnaderna är klädda med samma typ av panel men rödmålade och har tak av rött enkupigt lertegel. Norr om gårdsmiljön finns en äldre ekonomibyggnad bevarad. Hela tomten

omgärdas av äldre uppvuxna lövträd.

HISTORIK

Naddö, med det äldre namnet Noddöge, omnämns för första gången 1414. Gården har under århundrandena bytt ägare flera gånger. Bland ägarna finns bland annat en Karin Nilsson som 1537 sålde gården till riddaren Birger Nilson, riksråd under Gustav Vasa. I slutet av 1600-talet tillhörde gården grevinnan Maria Skytte. År 1902 köptes gården av författaren Verner von Heidenstam. Efter att han sålt fastigheten 1918 revs den gamla manbyggnaden och en ny byggnad i nationalromantisk stil uppfördes efter ritningar av arkitekten Henning Möller. Byggnadsbeståndet vid gården är sannolikt uppfört under 1800-talet och i början av 1900-talet.

Lilla Ullevi, eller Ullevid Lillgård som den också har kallats, utgör en av två gårdar som flyttades ut från Ullevi by i samband med laga skifte år 1847. Den södra av de två gårdarna revs i början av 1980-talet. Den nuvarande bebyggelsen likväl som de nu rivna ekonomibyggnaderna inom Lilla Ullevis gårdstomt uppfördes 1851 strax efter laga skifte. Gårdens ladugård revs under 1900-talets andra hälft och utgjordes innan dess av en u-formad lada strax norr om manbyggnaden.

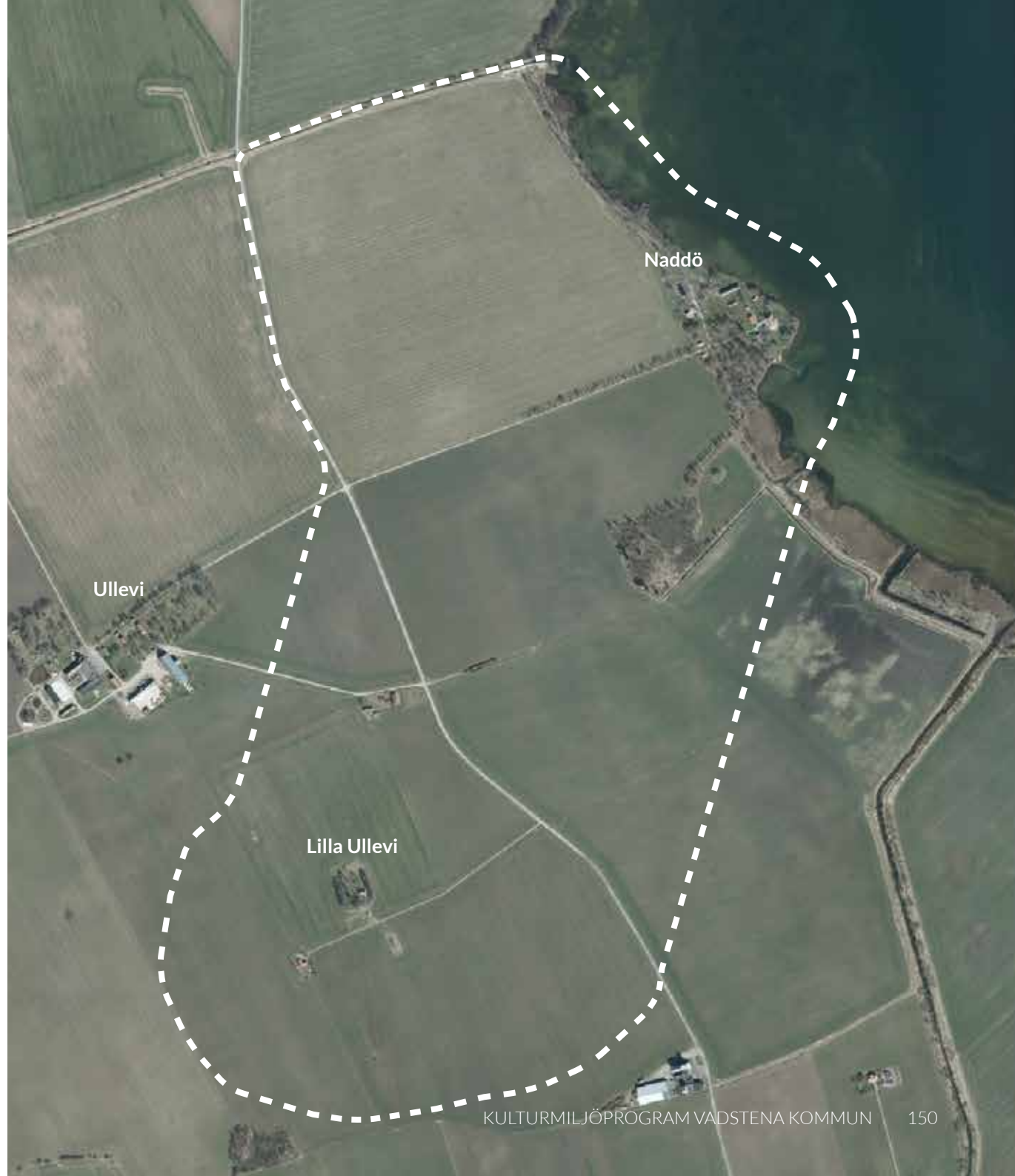
MOTIV TILL BEVARANDE

Naddö och Lilla Ullevi är två mycket välbevarade exempel på ensamgårdar av olika karaktär i kommunen. Naddö är en högre ståndsmiljö med en påkostad manbyggnad och tillhörande arbetarbostäder och parkliknande trädgård, medan Lilla Ullevi utgör en mindre gårdsmiljö med en enklare agrar karaktär. Båda miljöerna har i hög grad bevarade bebyggelse från 1800- och 1900-talet. Tillsammans målar de upp en tydlig bild av ensamgårdens utveckling på landsbygden, som tydliggör skillnaden både i bebyggelseskick och levnadsvillkor mellan småjordbruken och storjordbruken vid årtiondena runt förra sekelskiftet.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Till höger: Ortofoto över gårdarna Naddö och Lilla Ullevi med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Naddös belägenhet i landskapet, tätt inbäddad i grönska invid Vätterns strand. Lilla Ullevis placering mitt i det öppna jordbrukslandskapet, omgärdad av ett öppet odlingslandskap i alla riktningar.
- Gårdarnas bebyggelsestruktur med en centralt placerad manbyggnad omgiven av ekonomibyggnader.
- Herrgårdsmiljön vid Naddö bestående av manbyggnad och flera bostadshus med tydlig karaktär av nationalromantik och 1920-talsklassicism. Ekonomibyggnader från 1800-tal eller tidigt 1900-tal.
- Den parkliknande trädgårdsmiljön vid Naddö med planteringar, uppvuxna lövträd, kalkstenspir, brygga och badhus samt allén som leder fram till gården.
- Den synnerligen välbevarade bebyggelsen inom Lilla Ullevi med manbyggnad och tillhörande uthus samt den omgärdande växtligheten av skyddande uppvuxna lövträd.
- Ursprungliga byggnadsmaterial som fönster, dörrar, fasadmaterial och taktäckning, är alla viktiga karaktärsdrag för de enskilda byggnaderna.
- Äldre vägsträckningar och allér.

Flygfoto över Naddö. Foto: Vadstena kommun

Flygfoto över allén som leder fram till Naddö och gårdens entré. Foto: Vadstena kommun

Flygfoto över Naddö. Foto: Vadstena kommun

Mindre timrad stuga inom Naddös gårdstomt.

Vy från bryggan mot Naddös manbyggnad och trädgård.

Omgivande växtlighet och landskap vid Lilla Ullevi.

Manbyggnaden vid Lilla Ullevi.

Uthusbyggnad vid Lilla Ullevi.

Uthusbyggnad vid Lilla Ullevi.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till gårdsmiljöerna bör värnas för att bibehålla det funktionella sambandet mellan gårdarna och jordbruksmarken.
- Lilla Ullevi bör inte förtätas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering vid Naddö ska placeras i utkanten av gårdsmiljön för att inte konkurrera med den äldre bebyggelsen. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör anpassas till gårdarnas befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns karaktär avseende skala, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundel, uppvuxna träd och alléer ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.

Område 19. Kedevad och Mjölna

ENSAMGÅRDAR / ÅRUM, STRÅ SOCKEN

Genom Strå socken flyter den meandrande Mjölnaån från Tåkern till Vättern. Ån har brukats för kvarnverksamhet sedan medeltiden. I miljön vid Mjölna finns de sista bevarade spåren av det förindustriella samhällets nyttjande av vattenkraften i kommunen. I området ingår även flera välbevarade ensamgårdar som tydligt sätt speglar olika tiders bebyggelseskick.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området är beläget utmed Mjölnaån strax söder om Vadstena, med ett öppet slättlandskap som breder ut sig i alla riktningar. I norr möter slättbygden Vadstena stad och i öster finns ett större skogsparti som kallas för Rismarken. I miljön ingår ensamgårdarna Östra och Västra Kedevad, som ursprungligen utgjorde en sammanhållen by under namnet Kedevad, och Mjölna som ursprungligen utgjort en ensamgård med tillhörande kvarn och mjölnarboställe.

Västra Kedevad ligger på den västra sidan av ån och nås från vägen via en bro. Gårdsmiljöns bebyggelse är i huvudsak uppförd under 1800- och 1900-talet, med en manbyggnad från 1700-talet som kan innehålla äldre delar. På gården finns två manbyggnader: den yngre som är uppförd 1940 och en äldre som kan beläggas i kartmaterial åtminstone till 1769. Inom miljön ryms även några äldre ekonomibyggnader, sannolikt tillkomna under 1800-talet, och en stor ekonomibyggnad från 1910-talet. Inom trädgården finns en uppvuxen allé med lövträd

som löper från gårdsplanen till tomtens västra gräns. Östra Kedevad består av två parallellställda gårdar placerade öster om ån. Båda tomterna omgärdas av tätt växande lövträd och har sin västra tomtgräns direkt mot ån. Gårdsmiljöerna nås från den större vägen via allékantade och grusade infartsvägar. Bebyggelsen består av två manbyggnader och ytterligare ett bostadshus, troligen arbetarbostäder, placerade inom den södra gårdens tomt intill ån. Husen är sannolikt uppförda under 1800-talets första hälft. Här finns även ett stort antal ekonomibyggnader som bedöms vara samtida med manbyggnaderna. Vid Nykvarns äldre läge finns idag endast en fördämning kvar som påminner om den äldre kvarnverksamheten på platsen.

Vid Mjölna finns två manbyggnader och en rad ekonomibyggnader. Den äldre manbyggnaden bedöms vara uppförd runt 1800-talets andra hälft. Den yngre manbyggnaden har sannolikt tillkommit kring 1900-talets mitt. På tomten finns även en timrad länga som bedöms vara det ursprungliga bostadshuset, troligen byggt under 1800-talets första hälft eller tidigare. Utöver dessa finns en stor kvarnbyggnad klädd med rödfärgad locklistpanel, vita knutar och snickerier. Dammen är inte längre i bruk men dammportar och vallar finns kvar.

HISTORIK

Östra och Västra Kedevad finns omnämnda som Kedevad sedan 1289. Vid 1600-talets slut hade byn splittrats till Östra och Västra Kedevad som bestod av två

gårdar vardera. Östra Kedevad är även omnämnd 1543 i samband med att Udd Jönsson, troligen ägare till en eller båda gårdarna, uppförde en kvarn vid ån. Den äldre kvarnen ersattes senare av en annan kvarn placerad cirka 200 meter norrut, vilken finns med i 1695 års ägomätning över Östra Kedevad. Vid tiden för storskifte 1752 hade de båda gårdarna sammanslagits till en gård men delades igen efter skiftesdelningen.

Gårdarnas nutida placering är ett resultat av laga skifte 1840. Den norra gården hade tidigare ett mer östligt läge, öster om vägen som löper mot Mjölna. Kvarnen som fanns vid Nykvarn var i bruk åtminstone till 1870-talet då den såldes till en friherre Hermelin. Västra Kedevads bystruktur, som varit intakt sedan slutet av 1600-talet, blev i och med hemmansklyvning under 1860-talet delad i två. Ägorna är dock idag sammanslagna, vilket sannolikt skedde under slutet av 1800-talet eller under 1900-talet.

Mjölna är historiskt belagd sedan 1363. Från 1300-talet och troligen fram till reformationen ägdes Mjölna av klostret i Vadstena. Mjölna har haft en kvarn åtminstone sedan 1447 då kvarnen finns omnämnd i skrift. Kvarnverksamhet har sannolikt pågått längre än så. I en ägomätningsskarta från 1691 anges att gården låg under Wadstena slott. Vid laga skiftet 1831 hade antalet gårdar vuxit till tre stycken: Kvarnen, Mellangården och Södergården. Vid tiden för häradsekonomiska kartans uppmätande fanns det dock endast två gårdar kvar i byn.

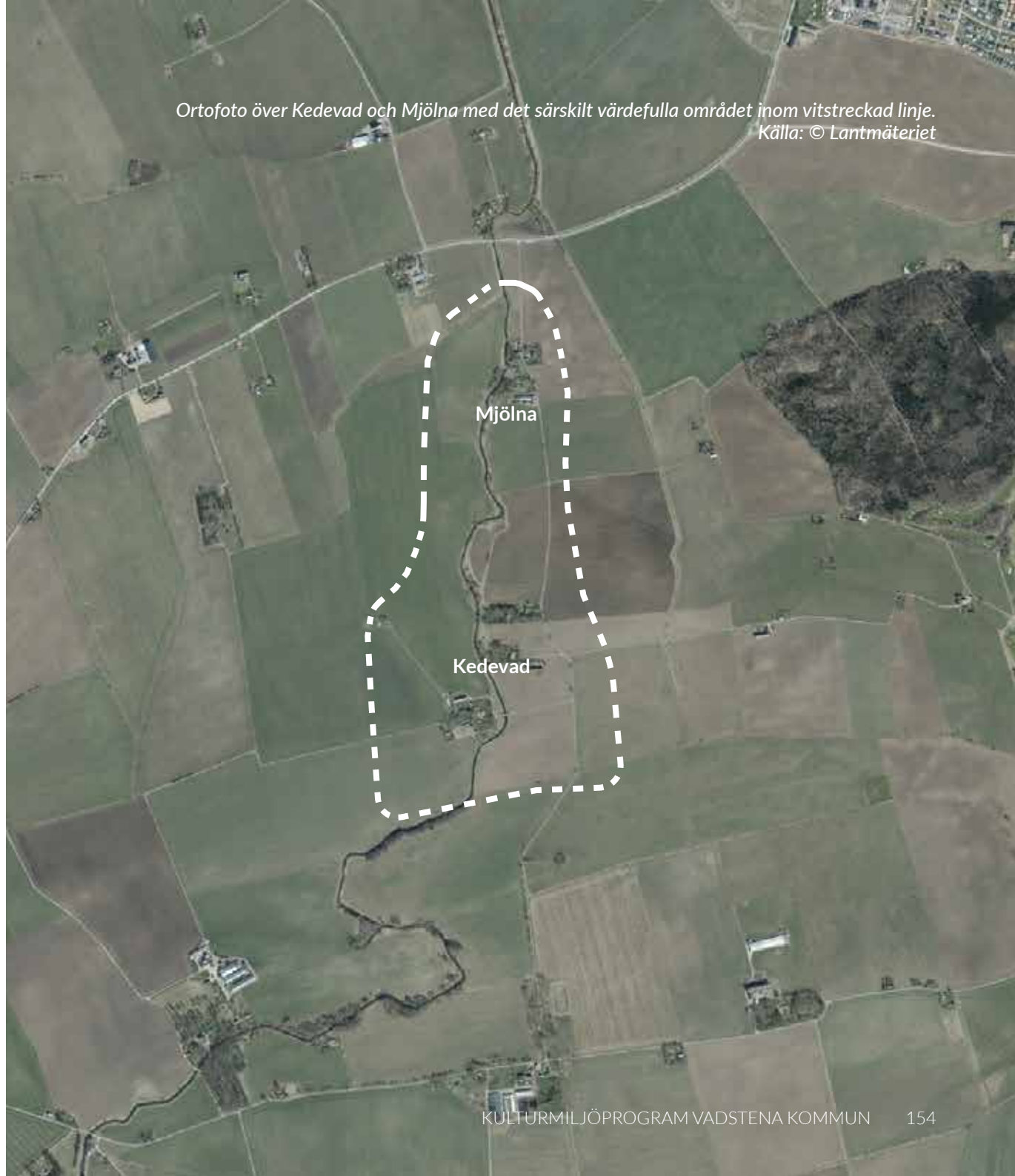
MOTIV TILL BEVARANDE

Den värdefulla miljön kring den slingrande Mjölnaån utgör de enda bevarade spåren efter vatten-driven kvarnverksamhet i Vadstena, med en lång kontinuitet på platsen. Kvarnbyggnaderna och fördämningen vid Mjölna är tydliga och läsbara exempel på det förindustriella samhällets utnyttjande av vattenkraft sedan medeltiden. Utöver kvarnmiljön vid Mjölna, där det också finns gårdsbebyggelse, ingår även ensamgårdarna Västra och Östra Kedevad i området. Tillsammans utgör de välbevarade bebyggelsemiljöer med byggnader från 1700-talet till början av 1900-talet representerar skilda tiders bebyggelseskick.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Kedevad och Mjölna med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Bebyggelsemiljöernas placering i nära anslutning till det trädkantade årummet med omgärdande öppna jordbrukslandskap i alla riktningar.
- Välbevarade bebyggelsestrukturer inom alla miljöer.
- Gårdsmiljöer med manbyggnader av olika karaktär och tillhörande agrart präglad bebyggelse med rödfärgade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick från 1700- till 1900-talet. Ladugårdar, ekonomibyggnader och arbetarbostäder som vittnar om hur gårdarna har brukats i äldre tid.
- Lämningar efter äldre vattenkraftsanläggningar i form av fördämningar och kvarnbyggnad vid Mjölna.
- Trädgårdar med äldre uppvuxna lövträd och planteringar, liksom den allékantade grusvägen som avslutas i en grusad gårdsplan eller rundel.
- Äldre vägsträckningar och alléer.

Flygfoto över Västra och Östra Kedevad. Foto: Vadstena kommun

Flygfoto över Mjölna. Foto: Vadstena kommun

Den äldre manbyggnaden vid Västra Kedevad.

Den yngre manbyggnaden vid Västra Kedevad.

Manbyggnad vid den södra gården i Östra Kedevad.

Manbyggnad vid den norra gården i Östra Kedevad.

Kvarnhuset vid Mjölnaån i Mjölna.

En av manbyggnaderna vid Mjölna.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till gårdarna bör värnas för att behålla det funktionella sambandet mellan gårdar och jordbruksmark.
- Gårdarnas äldre bebyggelsestruktur ska bevaras och bör i första hand inte förtätas. Gårdarna i Östra Kedevad bör inte förtätas med nya bostadshus.
- Kvarnmiljön vid Mjölna ska bevaras och underhållas så att det kulturhistoriska värdet består.
- Vid Västra Kedevad och Mjölna ska eventuell nyexploatering placeras i utkanten av gårdsmiljöerna för att inte konkurrera med kulturhistoriskt värdefull bebyggelse. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för ny bebyggelse.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till respektive miljöns befintliga struktur och karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundel och uppvuxna träd ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen bör undvikas.

Område 20. Strå och Broby m.fl.

KYRKBY / HERRGÅRDSMILJÖER / ENSAMGÅRDAR / BACKSTUGOR OCH TORP, STRÅ SOCKEN

Området som utgörs av Strå socken och delar av den f.d. socknen Broby innehåller särskilt många ensamgårdar av herrgårdskaraktär liksom kyrka, skola och f.d. backstugor och torp. Den välbevarade bebyggelsen belyser särskilt väl olika samhällsklassers levnadsförhållanden och övergången från ett mer småskaligt jordbruk till industrialiserade storjordbruk.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området utgör ett större stycke slättbygd strax söder om Vadstena stad. I miljön ingår en mindre kyrkby kring Strå kyrka, ensamgårdarna Kalvestad och Broby, säteriet Åbylund och en del småskalig bebyggelse i form av skola, före detta backstugor och torp, liksom det gamla prästbostället Prästtorp. Huvuddelen av bebyggelsen är koncentrerad runt den väg som i öst-västlig riktning löper genom det utpekade området. Undantaget är Broby och Kvarngården som ligger lite avskides i områdets nordvästra utkant vid Mjölnaån. Det omgivande landskapsrummet karaktäriseras av öppna jordbrukslandskap genomskuret av alléer. Kring kyrkan och gårdsmiljöerna växer planterade lövträd.

I områdets östra del ligger Strå kyrka tillsammans med en mindre bebyggelsekoncentration runt kyrkan bestående av sockenstuga och prästgård tillsammans med uthus och ekonomibyggnader. Sockenstugan består av en panelad och faluröd parstuga i två våningar,

troligen uppförd sent 1700-tal. Stugan användes som skolhus under 1800-talets andra hälft. Prästgården har rödmålade man- och ekonomibyggnader i tidstypisk stil från 1920–30-tal. Bredvid Prästgården ligger några större ekonomibyggnader som utgör ett modernt inslag i området. Strå kyrka är medeltida men har en lång och komplicerad byggnadshistoria men karaktäriseras särskilt av dem i den östra fasaden inmurade gravstenarna från 1600-talet.

Strax öster om kyrkan ligger Strågården som är en utflyttad gård från kyrkbyn. Dess manbyggnad från 1841 är en putsad salsbyggnad i en våning. Byggnaden pryds av en frontespis och entré accentuerad av en balkong stående på kalkstenspelare. Vid Strågården finns även äldre ekonomibyggnader som innefattar en större rödmålad panelklädd ladugård sannolikt uppförd runt sekelskiftet 1900 och ett rödmålat magasin i timmer, sannolikt uppfört på 1800-talet. Trädgården har en parkliknande karaktär samt är omgärdad av uppvuxna lövträd och häckar. Utöver detta finns även några moderna byggnader i form av ekonomibyggnader och en villa från uppförd under 1900-talet slut.

I områdets västra del finns platsen där Broby kyrka tidigare låg, men som sannolikt revs på 1600-talet. Dess kyrkogård, av vilka inga synliga lämningar finns kvar idag, ligger vid Prästtorp och markeras av ett stort träkors på den fyrkantiga tomten. Prästtorp är bebyggt med en ålderdomlig rödmålad parstuga omgärdad av tät

växtlighet i form av uppvuxna lövträd och syrenbuskar. Karaktäristiskt för området är de stora ensamliggande gårdarna med herrgårdsprägel. De utgörs av Kalvestad, Åbylund och Broby som ligger i det utpekade områdets västra halva. Alla tre manbyggnaderna inom dessa gårdar bevarar sin tidsprägel och utgör välbevarade bebyggelsemiljöer med stora parkliknande trädgårdar. Åbylund, uppförd 1817, har en typisk säterikaraktär med en putsad huvudbyggnad i två plan. Byggnaden omges av fyra flyglar och åtta bodar, alla putsade i en ljus kulör. Broby uppfördes under 1870-talet och har en klassicerande stil, medan Kalvestad från århundradets slut är byggd i nygotisk stil. Båda har två våningar och putsade fasader. Till gårdarna hör stora ekonomilängor av monumental karaktär som är väl synliga i landskapet runt omkring.

Utmed vägen mellan Kalvestad och Strå kyrka finns även en mindre samling av före detta backstugor och statartorp av enklare agrar karaktär.

MOTIV TILL BEVARANDE

Området berättar på ett tydligt sätt om Östgöta-slättens historiska bebyggelseskick och levnadsvillkor i olika tider. De utpekade bebyggelsemiljöerna i Kalvestad, Broby och Åbylund är välbevarade högre ståndsmiljöer från 1800-talet. Samtidigt finns bebyggelse som vittnar om de lägre samhällsklassernas levnadsförhållanden genom backstugor och statartorp. Majoriteten av bebyggelsen är välbevarad och berättar om olika arkitektoniska ideal samtidigt som gårdarna och kyrkan alla har stort tidsdjup. Miljön ingår även i den större berättelsen om 1800-talets rationaliseringar av jordbruket och övergång från ett småskaligt jordbruk till industrialiserade storjordbruk.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljövården Omberg-Tåkern [E1-7].

Ortofoto över Strå socken med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

Strå kyrkas östra gavel.

Timrat magasin vid Strågården.

Platsen för Broby kyrkas kyrkogård.

HISTORIK

Strå socken finns belagd i skrift sedan 1270-talet. Området omfattar även den mark som fram till 1600-talet utgjorde Broby socken. Broby socken har sedan dess hört till Strå. Broby kyrka är idag försvunnen och väldigt få spår finns kvar men ett antal arkeologiska lämningar har hittats som indikerar platsen för den före detta kyrkan. 1208 omnämns en Johannes som kyrkoherde i Broby. Kyrkan var sannolikt uppförd som en gårdskyrka någon gång under 1100-talet under samma tid de flesta kyrkorna i området. Strå kyrka uppfördes sannolikt redan under 1100-talets andra hälft eller runt sekelskiftet 1200. Även de flesta stora gårdarna i området går att belägga till tidig medeltid: Broby och Åbylund finns omnämnda vid 1200-talets början och Kalvestad går att belägga åtminstone till 1289.

Runt Strå kyrka fanns det fram till laga skifte år 1837 en by bestående av tre gårdar: Sörgården, Mellangården och Komministergården (tidigare kallad Norrgården). Efter att byn genomgått laga skifte fanns endast komministergården kvar i byn medan Strågården blev utflyttad och nyetablerades cirka 800 meter nordöst om den gamla bytomten. Manbyggnaden vid Strågården är uppförd 1841 med ett antal ekonomibyggnader som bedöms vara uppförda under 1800-talet eller sekelskiftet 1900 med undantag för de sentida moderna inslagen.

I kartmaterial från 1600-talet förekommer alla gårdar i området, förutom Broby, i form av byar. Broby finns uppmätt först 1755 då det anges att man antagit att gården stått öde under de senaste hundra åren, men samtidigt slår fast att så inte varit fallet. Vid uppmätning bestod Broby av en större gård tillsammans med den mindre Kvarngården. Broby genomgick laga skifte 1834 och den nuvarande manbyggnaden vid gården tillkom under 1870-talet.

Åbylund var ursprungligen en by och har omväxlande kallats för både Åby och Åbylund. Under 1600-talet bestod byn av fyra hemman, illustrerat i kartmaterial som fyra gårdar. Redan på 1770-talet hade ägorna i byn samlats under Åbylunds säteri. Bybebyggelsen revs sannolikt i samband med uppförandet av den nuvarande säteribyggnaden 1817.

Kalvestad bestod likt Åbylund vid 1600-talets slut av fyra gårdar. Vid storskiftet år 1764 hade gårdarnas ägor börjat samlas under en och samma ägare. Kapten Georg Boje ägde alla gårdar med undantag av en gård som låg under säteriet Åbylund. Dagens byggnader härstammar från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Sannolikt försvann bybebyggelsen under 1700- eller 1800-talet.

Flygfoto över Strå kyrka. Foto: Vadstena kommun

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Miljöernas belägenhet i det öppna odlingslandskapet, där den dominerande bebyggelsestypen utgörs av större herrgårdsliknande gårdar med tillhörande ekonomibyggnader placerade längs med vägen som löper rakt igenom socknen.
- Den medeltida kyrkan med sitt torn tydligt synligt från kringliggande bygd.
- Bebyggelsestruktur kring Strå kyrka i form av före detta komministerbostad, skolor och kyrka.
- Välbevarad bebyggelse från 1700- 1800- och 1900-talet inom de olika bebyggelsemiljöerna.
- Högre ståndsmiljöer av olika dignitet vid Broby, Kalvestad och Åbylund med tillhörande agrar bebyggelse, parkliknande trädgårdsmiljöer och alléer.
- Bevarad bebyggelse utmed vägen mellan Strå och Mjölnaån som inkluderar bland annat före detta arbetarbostäder, skolor, statarbostäder och backstugor.
- Prunkande grönska i form av uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Trädgårdar med fruktträd och planteringar, liksom omgärdningar i form av låga staket och häckar.
- Äldre vägsträckningar och alléer.

Flygfoto över manbyggnad vid Broby gård. Foto: Vadstena kommun

Manbyggnad vid Kalvestads gård.

Manbyggnad vid Åbylunds gård.

Monumental ladugård vid Kalvestad.

Ekonomibyggnader vid Åbylund.

Den bevarade manbyggnaden vid Prästtorp.

Bostadshus vid Åbylund.

Mindre bostadshus vid Broby.

Del av allé som utgår från Åbylund.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre skogsbevuxna partier värnas.
- By- och gårdsmiljöerna bör i första hand inte bebyggas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering bör placeras i anslutning till vägen som går genom området, dock inte i direkt anslutning till äldre gårdstomter för att inte konkurrera med befintlig bebyggelse. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till respektive miljöns befintliga struktur och karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från den mer småskaliga bebyggelsen inom miljön.
- Uppvuxna träd och häckar inom bytomter och trädgårdar, liksom äldre gårdsstrukturer så som murar, staket och rundlar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Äldre vägsträckningar och alléer bör bevaras.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vattnet, vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.

Område 21. Hov och Bondorlunda m. fl.

KYRKBY / HERRGÅRDSMILJÖER / ENSAMGÅRDAR / BACKSTUGOR OCH TORP, HOV OCH STRÅ SOCKNAR

Området utgör ett välbevarat kulturlandskap med ett stort tidsdjup och en stor variation av bebyggelsemiljöer från 1700-talet till 1900-talets första hälft. Miljön omfattar bland annat gårdar, bymiljöer, backstugor och torp. Flera av gårdarna har historiskt tillhört Vadstena kloster och senare Vadstena slott.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området ligger i kommunens sydöstra delar och utgörs av bymiljöerna Hov och Bondorlunda, samt ett antal spridda bebyggelsemiljöer i det kringliggande landskapet och utmed vägen mellan byarna, däribland backstugor och torp. Ensamgårdarna omfattar Hovgården, Klosterorlunda, Palsgården, Ringstholm och Annelund. Den öppna slättbygden erbjuder långa siktlinjer som endast bryts av byarna, kyrkorna, alléer liksom trädgårdsplanteringar och mindre skogspartier. I området finns flera bevarade gravfält från förhistorisk tid.

Bondorlunda

Bondorlundas bykärna består av fyra äldre gårdar, varav tre är placerade på rad norr om vägen mot Hunnerstorp, och den fjärde söder om vägen. Den äldsta bebyggelsen i byn utgörs av de två västligaste gårdarna norr om vägen, vilka båda har manbyggnader av parstugutyp med panelade och rödmålade fasader. Den södra gården har en karaktär som följer de två äldre gårdarna men har genomgått förändringar vilket lett till att den till viss del förlorat sin karaktär. Manbyggnaden vid den östligaste gården norr om vägen är putsad och har förändrats under 1800-talet vilket gör att den skiljer sig från dem övriga gårdar i fråga

om både utformning och fasadmaterial. Till gårdarna hör uthus och ekonomibyggnader med en enhetlig karaktär med rödfärgade fasader och vitmålade snickerier. På vägens södra sida har även yngre bebyggelse tillkommit, den östligaste sannolikt under 1900-talets inledande decennier och den andra under 1900-talets andra hälft.

Hov

En bit söder om Bondorlunda tornar Hovs kyrka upp sig. I kyrkan finns ett stort antal runristade kalkstensfragment från tidigkristna minnesvårdar. Kyrkan befinner sig utkan- ten av samhället då bebyggelsen är koncentrerad kring vägen mot Hovgården söderut eller vägen österut, mot Bjälbo. Byggnaderna har en huvudsaklig karaktär av sent 1800-tal eller tidigt 1900-tal med inslag av moderna villor. Närmast kyrkan finns de samhällsnyttiga byggnaderna som skolor, det före detta ålderdomshemmet och lant- handel av funkiskaraktär. Utmärkande i byn är Skräddare- gården, en panelklädd rödfärgad parstuga uppförd under 1700-talet.

Tomterna och gaturummet i både Bondorlunda och Hov präglas av växtlighet i form av uppvuxna ädellövträd, fruktträd och låga häckar. Strax öster om byn ligger den utflyttade gården Annelund. Gården har en välbevarad ka- raktär av en jordbruksmiljö och är sannolikt uppförd un- der 1800-talets första hälft och innefattar en manbyggnad, ett mindre bostadshus jämte en större lada och ett maga- sin. Bostadshuset är vitputsade och ekonomibyggnaderna är rödfärgade med vita snickerier. Manbyggnaden har blå- målade snickerier bortsett från verandan som är vitmålad med detaljer i snickarglädje.

MOTIV TILL BEVARANDE

Området utgör ett välbevarat kulturlandskap med ett stort tidsdjup och en stor variation av bebyg- gelsemiljöer från 1700-talet till 1900-talets för- sta hälft. Miljöerna berättar på ett tydligt sätt om olika samhällsklassers levnadsvillkor på landsbyg- den i skilda tider. Detta illustreras bland annat ge- nom Hovs kungsgård, arbetarbostäderna utmed vägen mot Furåsa samt backstugor och torp på vägen till Bondorlunda. Här finns också bevarade gårdar som Skräddaregården samt Bondorlunda mellangård tillsammans med herrgårdsliknande bebyggelse vid Palsgården, Hovgården och Klos- terorlunda. Sammantaget utgör miljön ett större område med en hög andel välbevarad bebyggelse som speglar olika tider byggnadsideal. Det kring- liggande jordbrukslandskapet har även ett högt värde som bidrar till möjligheten att uppleva Vad- stenaslätterns äldre agrara karaktär.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Skräddaregården är ett byggnadsminne enligt kulturmiljölagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Täkern [E1-7].

Klosterorlunda

Bondorlunda

Ringsthalm

Palsgården

Hov

Annelund

Hovgården

Ortofoto över Hov och Bondorlunda m.fl. med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje. Källa: © Lantmäteriet

Klosterorlunda och Hovgården

Bland ensamgårdarna utmärker sig Klosterorlunda och Hovgården, vars byggnader enligt uppgift är uppförda på 1700-talet. Klosterorlunda är placerad på en höjd i det omgivande åkerlandskapet och nås via en allékantad väg. Miljön utgörs av en stor jordbruksanläggning med två större bostadshus sannolikt uppförda på 1700-talet eller tidigt 1800-tal, samt två mindre bostadshus från 1900-talets början. Inom gården finns även ekonomibyggnader av varierande ålder och karaktär, däribland ett stort rödfärgat magasin med vitmålade snickerier och monumentala ekonomibyggnader av samma karaktär, båda troligt tillkomna under 1800-talets andra hälft eller kring sekelskiftet 1900. Övrig bebyggelse runtom bostadshusen är generellt från 1800- och 1900-talet. Under 1700-talet hörde gården till Mattias Jonas Wallberg, en av Linnés lärjungar. Han anlade en botanisk trädgård av vilken det finns spår kvar än idag.

I södra utkanten av Hovs by ligger den större Hovgården med en tydlig herrgårdsprägel. Miljön omfattar en stor manbyggnad och en vinkelställd flygel med två likartade bostadshus placerade på tomten. Här finns även arbetarbostäder från 1940-talet, ekonomibyggnader från sent 1800-tal och ett antal mindre bostadshus. Huvudbyggnaden utgörs av en stor vitputsad byggnad om två våningar under ett brutet tak med fronton, prydd av ett stort ur och balkong på framsidan. Miljön omges av lövträdsbevuxen hagmark, alléer och en parkliknande trädgårdsanläggning. Söder om herrgårdsmiljön, utmed vägen, finns gårdens ekonomibyggnader och arbetarbostäder. Bebyggelsen är av varierande karaktär och täcker ett tidsspann från sent 1700-talet till och med mitten av 1900-talet. I trädgården bakom manbyggnaden finns även en runsten bevarad.

Palsgården och Ringstholm

Gårdarna Palsgården och Ringstholm har båda en karaktär som stämmer väl överens med det sena 1800-talet.

Ringstholm är belägen på vägen mellan Hov och Bondorlunda, medan Palsgården ligger ute i åkermarken strax väster om Hovs by. Här finns manbyggnader och ekonomibyggnader från 1880-talet. Särskilt de stora ladorna här är intressanta då de, tillsammans med ladorna tillhörande Hovgården, har socklar eller hela bottenplan av kalksten.

HISTORIK

Byarna Hov och Bondorlunda har medeltida anor och omnämns i skrift 1268 respektive 1356. I området finns flera gravfält från förhistorisk tid som vittnar om områdets tidsdjup. Bondorlunda har aldrig haft någon kyrka och kyrkan i Hov uppfördes under 1100-talet och har likt många andra kyrkor i trakten ett rikt bestånd av tidigkristna gravhällar. Dessa berättar om det kristna missionsskedet och att stenkyrkan föregåtts av en ännu äldre träkyrka.

Sockencentrumet i Hov är lokaliserat till Hovs kyrka. Byn omfattade fram till laga skifte 15 gårdar. Efter laga skifte 1834 fanns endast tre gårdar kvar i byn. Under 1800- och 1900-talet förnyades bebyggelsen i byn samtidigt som flera nya byggnader tillkom. Bland de nya byggnaderna kan nämnas skolhus och ålderdomshem, uppförda under 1870-talet, Vinbergsgården och Kåreholmen uppförda under 1880-talet, lärarbostaden byggd 1920 samt ett butikshus från 1930-talet. Av de tre gårdarna var det endast Skräddaregården som behöll sin bebyggelse från tiden innan skiftet. Annelund är en ensamgård som ligger strax öster om och fanns etablerad redan innan Hovs by genomgick skifte. Gården utgjorde enligt laga skifteskartan från 1868 ett säteri.

Strax söder om Hovs by ligger Hovgården, en före detta kungsgård som går att belägga åtminstone till 1310. Fler-talet fornlämningar som återfunnits inom gårdens tomt pekar på ett större tidsdjup än så. Manbyggnaden och bo-

stadshusen däromkring uppfördes under 1770–1780-talet med övrig bebyggelse tillkommen under 1800-talet eller i början av 1900-talet.

Byn Bondorlunda omfattade vid laga skifte år 1836 fem gårdar vars fem mantal var uppdelade mellan 20 olika ägare. Alla gårdarna utgjorde kronoskattehemman. Ett kronoskattehemman innebär att jorden ursprungligen ägts av kronan men vid något tillfälle avyttrats till allmogebefolkningen med förbehållet att kronan också hade förköpsrätt, till skillnad från skattehemman som fick säljas till vem som helst. På de fem tomtarna fanns runt ett dussin bostadshus av vilka endast fyra fanns kvar efter genomfört skifte. Idag har ny bebyggelse tillkommit vid Bondorlunda och av den äldre bebyggelsen återstår de på rad placerade tre gårdarna norr om vägen samt en av de äldre gårdarna söder om vägen. Enligt uppgifter ska byn ha legat under klostret i Vadstena för att senare dras in under reformationen och hamna under Vadstena slotts ägobild.

Av de fyra ensamgårdarna i området är Klosterorlunda den äldsta, omnämnd som gård så tidigt som 1274. På 1630-talet visar en ägomätning att Klosterorlunda bestod av en by med tre gårdar och ett torp i markernas södra utkanter. Likt Bondorlunda har Klosterorlunda (som namnet antyder) också varit ägt av Vadstena kloster för att i och med reformationen dras in och, som många av klostrets tidigare ägor, samlas under Vadstena slotts ägobild. Vid slutet av 1600-talet fanns det fortfarande tre gårdar, men det södra torpet hade rivits och två nya tillkommit: ett soldattorp i de norra utkanterna och ett torp i de västra utkanterna av vilka inga finns kvar idag. Två av gårdarna slogs samman i samband med storskifte på 1750-talet och sedan 1700-talet slut har alla tre gårdar varit samlade under en och samma ägare. Palsgården och Ringstholm bildades av Hovgårdens marker 1879 på grund av brukningstekniska skäl.

Flygfoto över Hovs kyrka. Foto: Vadstena kommun

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byarna och gårdarnas placering i det öppna jordbrukslandskapet med det medeltida kyrktornet tillhörande Hovs kyrka väl synlig från kringliggande bygd. Närheten till sjön Tåkern.
- Bevarade bebyggelsestrukturer av olika karaktär. Från de stora ensamgårdarna av herrgårdskaraktär till bymiljöerna runt Hov och Bondorlunda kompletterat av småhus, torp och backstugor utmed vägen som löper genom socknen.
- Bevarade strukturer av sockencentrum i Hov med bland annat kyrka, lanthandel, skolor, läroarbostad och äldre gårdar.
- Bevarad bebyggelse från 1700-, 1800- och 1900-talet inom de olika miljöerna.
- Välbevarade högre ståndsmiljöer vid Hovgården, Ringstholm, Palsgården och Klosterorlunda med tillhörande agrar bebyggelse och parkliknande trädgårdsmiljöer och långa alléer som skär genom jordbruksmarken.
- Prunkande grönska i form av uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Trädgårdar med fruktträd och planteringar, liksom omgärdningar i form av låga staket och häckar.
- Kyrkoområdets fornlämningsmiljö. Minnesvårdar (Eskilstunakistor) som berättar om områdets tidiga kristnande.
- Fornlämningsmiljöer intill de äldre gårdsmiljöerna, som gravfält vilket ytterligare förstärker gårdarnas stora tidsdjup.

Hovgårdens manbyggnad med flygel. Foto: Vadstena kommun

Flygfoto över Skräddaregården i Hov.
Foto: Vadstena kommun

Flygfoto över Bondorlunda bymiljö.
Foto: Vadstena kommun

En f.d. backstuga placerad utmed gatan mellan Bondorlunda och Hov.

Bondorlunda mellangård.

Bondorlunda Västergård.

Manbyggnader vid Klosterorlunda.

Manbyggnaden vid Ringstholm.

*Flygfoto över gårdsmiljön vid Palsgården.
Foto: Vadstena kommun*

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre skogsbevuxna partier värnas.
- By- och gårdsmiljöerna bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus. Miljöerna vid Bondorlunda, Klosterorlunda och Palsgården bör inte förtätas alls.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i anslutning till vägen mellan Bondorlunda och Hov, alternativt i anslutning till Hovs kyrkby. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöernas karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre by- och gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundlar, uppvuxna träd och andra planteringar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen bör undvikas.
- Fornlämningsmiljöer bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.

Område 22. Furåsa

BYMILJÖ, HOVS SOCKEN

Furåsa utgör kommunens enda välbevarade exempel på en typisk radby. Bystrukturen i miljön är tydligt avläsbar trots laga skifte och byn bevarar bebyggelse från 1800-tal och tidigt 1900-tal. I Furåsa är även Tåkerns sjösänkningar särskilt tydliga genom de ytor som blivit torrlagda under 1800-talet.

OMRÅDESBESKRIVNING

Furåsa är en bymiljö belägen i kommunens sydöstra kanter, på vägen mellan Hov och Väderstad. Markerna väster om bymiljön utgörs i huvudsak av betesmarker och skogsområden innan den övergår i strand och sjö. Öster om bymiljön är landskapet öppet med vida utblickar över åkrarna. I öppningarna mellan skogspartierna finns möjlighet till utblickar mot sjön Tåkern.

Byn har tidigare utgjort en samlad radby med flera gårdar placerade utmed en byväg. Den äldre bebyggelsestrukturen är tydligt avläsbar även om gårdarna väster om vägen flyttats ut från byn i samband med laga skifte. Idag finns här fyra gårdar placerade på rad på den östra sidan av vägen, av vilka den nordligaste av dem flyttades till sin nuvarande plats på 1960-talet. Söder om dessa återfinns Strömslund och en samling av småskaliga bostadshus uppförda under 1800-talet.

Ytterligare en bit söder därom ligger de två utflyttade gårdarna Aspegården och Frälsegården. I åkerlandskapet strax öster om Aspegården finns även Brunnskällan, en äldre källa omgärdad av uppvuxna lövträd. Källan är idag täckt av ett brunnslöck i kalksten.

Gårdsbebyggelsen i området har överlag en sammanhållen karaktär där de flesta kantas av små friställda uthus- eller flygelbyggnader. Trädgårdar har stora uppvuxna ädellövträd och fruktträd. Bebyggelsen inom gårdarna är i huvudsak uppförd under 1800-talets andra hälft eller tidigt 1900-tal och följer tidernas respektive stilideal med i huvudsak panelklädda fasader och tegelklädda sadeltak. Flera av manbyggnadernas huvudfasad markeras av en frontespis. Till gårdarna hör även ekonomibyggnader varav de flesta är tillkomna under 1900-talet.

HISTORIK

Byn Furåsa finns omnämnd redan i slutet av 1300-talet med namnet Furusom. Byn har ingen egen kyrka utan hör sedan långt tillbaka i historien till Hovs socken. Att området varit bebott under lång tid vittnar bland annat ett skålgropsblock från bronsåldern om. I det äldsta kartmaterialet från 1630-talet bestod byn av sju gårdar vid namn Norrgården, Storgården, Oxelgården,

Aspegården, Frälsegården, Appelgården och Södergården. Dessa var placerade på rad längs med landsvägen som löpte utmed Tåkerns östra strand. Samma struktur bevarades fram till slutet av 1700-talet. Centralt i byn går det i kartmaterialet att utläsa att en broslagen bäck mynnade ut i sjön Tåkern.

Vid laga skiftet 1846 hade antalet gårdar i byn minskat till sex gårdar varav tre av dessa flyttades ut i samband med skiftet. Ungefär samtidigt hade även ett antal backstugor och torp etablerats på byns marker, däribland Strömslund strax söder om den nuvarande bymiljön. Runt mitten av 1800-talet påbörjades de omfattande sjösänkingsprojekt som har kommit att prägla Tåkern med kringliggande landskap. Byn som tidigare legat nästan direkt på stranden hamnade efter att projektet slutförts närmare 500 meter från vattenbrynet. Den största delen av landvinningen som tillräknades byn brukades dock aldrig till mer än betes- och skogsmark.

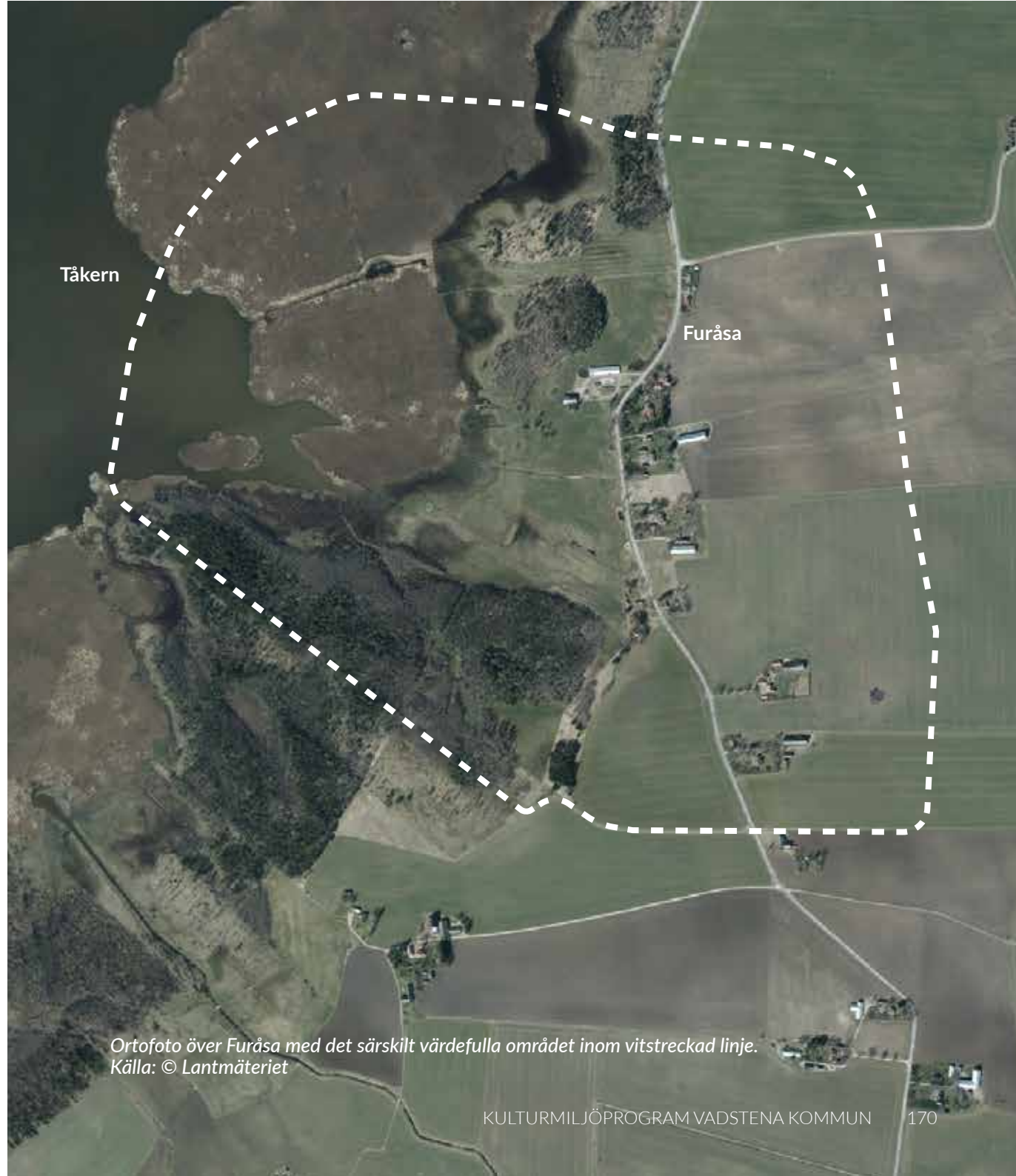
Bebyggelsen i byn bedöms huvudsakligen vara uppförd under 1800-talet eller i början av 1900-talet. I närheten av byn, strax österut om Aspegårdens nuvarande läge, finns även resterna av en brunn med namnet Brunnskällan som enligt uppgift ska ha utgjort en offerkälla under 1600- och 1700-talet.

MOTIV TILL BEVARANDE

Furåsa är ett tydligt exempel på en radby med en bebyggelsestruktur som till stora delar är bevarad sedan åtminstone 1600-talets början. Byn bevarar även en stor andel tidstypisk bebyggelse från 1800- och 1900-talet. I miljön ingår även markområden som torrlagts efter Tåkerns sjösänkningar i syfte att brukas som odlingsmark. Här syns resultatet extra tydligt då gårdarna innan sjösänkningen låg invid vattenbrynet. I närheten av byn finns även en gammal källa med högt kulturhistoriskt värde, Brunnskällan. Tillsammans illustrerar miljön det historiska agrara landskapet och dess utveckling under lång tid med flera skilda berättelser som illustreras av tydliga fysiska lämningar.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Området ligger inom riksintresse för kulturmiljö- vården Omberg-Tåkern [E1-7].

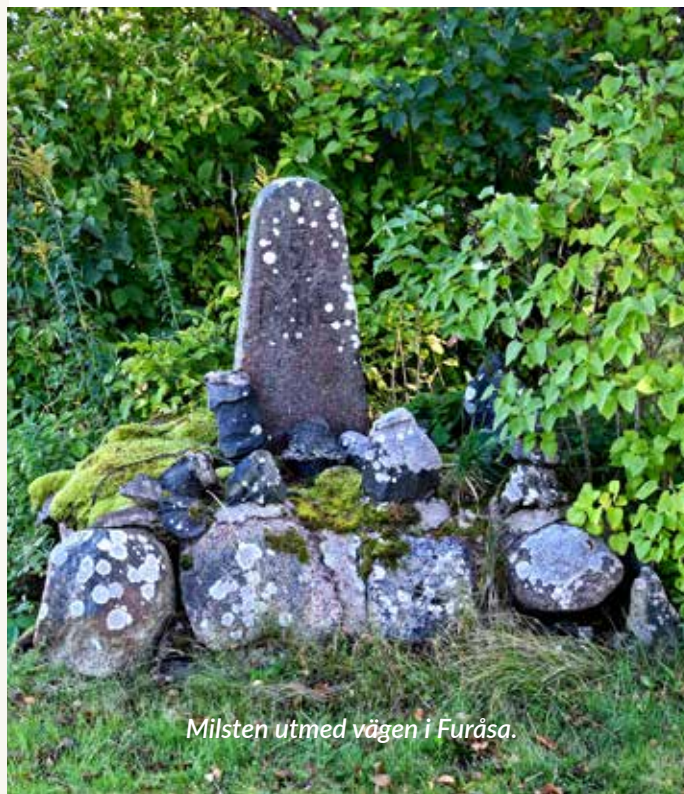
Ortofoto över Furåsa med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byns placering i det öppna jordbrukslandskapet i nära anslutning till sjön Tåkern. Här blir 1800-talets sjösänkingsarbeten tydliga av de låglänta markerna väster om byn och vägen.
- Delvis bevarad by- och vägstruktur med karaktär av radby från tiden innan laga skifte, med tre kvarvarande gårdar och två utflyttade strax söderut.
- Välbevarad gårdsbebyggelse av enhetlig karaktär från 1800- och 1900-talet med snarlik struktur inom alla gårdarna.
- Bevarad backstuge- och torpbebyggelse vid Strömslund.
- Prunkande grönska inom bytomten med uppvuxna ädellövträd som kantar gårdstomter och tillfartsvägar.
- Äldre vägsträckningar, alléer och milsten.
- Brunnskällan omgärdad av träd som markerar dess plats mitt i åkerlandskapet.
- Fornlämningar som skålgropsstenen från bronsålder samt milstolpe och offerkälla från historisk tid, vilka berättar om områdets stora tidsdjup.

Manbyggnad och flygelbyggnader vid Apelgården, en av de kvarvarande gårdarna på bytomten i Furåsa.

Milsten utmed vägen i Furåsa.

Brunnskällan strax öster om Aspegården i Furåsa.

Den nordligaste manbyggnaden i Furåsa.

F. d. sjöbotten vid sjön Tåkern som nu är brukbar mark.

Bostadshus vid Strömslund.

Bostadshus vid Strömslund.

Allén som leder fram till manbyggnaden vid Aspegården.

Manbyggnad vid Fräsegården.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre skogbevuxna partier värnas.
- Utblickarna mot Tåkern ska värnas.
- Befintlig bebyggelsestruktur ska bevaras och bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering ska placeras inom bytomten för att värna radbyns befintliga struktur. Marken väster om byn/vägen samt jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre by- och gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, milsten, alléer, uppvuxna träd och andra planteringar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Brunnskällan bör bevaras och tillgängliggöras.
- Fornlämningsmiljöer bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.

Område 23. Stavlösa

ENSAMGÅRD / HERRGÅRDSMILJÖ, STAVLÖSA SOCKEN

Stavlösa utgör en välbevarad gårdsmiljö med flera äldre ekonomibyggnader och en stor manbyggnad uppförd under 1860-talet. Miljön illustrerar de för Vadstena typiska ensamgårdarna som bildats efter laga skifte och anpassats till det industrialiserade jordbruket.

OMRÅDESBESKRIVNING

Område utgörs av en ensamliggande gård belägen sydöst om Vadstena. Runtom gården breder Östgötaslättens öppna landskap ut sig. Strax norr om gården, utanför det utpekade området finns ett flertal bebyggelselägen som tidigare utgjort utflyttade gårdar. Bebyggelsen i detta område har till stor del föryngrats under 1900-talet.

Gårdsmiljön består av manbyggnad, ett mindre bostadshus och en rad ekonomibyggnader och uthus av varierande volym, karaktär och ålder. Tomten har en parkliknande karaktär och är omgärdad av uppvuxna äldre lövträd. Manbyggnaden är en två våningar hög putsad byggnad med en stram nyklassicistisk karaktär. Fasaderna är putsade i en ljus gul kulör med symmetriskt placerade fönster på byggnadens långsidor. Byggnadens gavel östra gavel pryds av symmetriskt placerade burspråk på varsin sida om dörren samt två stycken dekorativa runda fönster. Det valmade

sadeltaket har en "kinesiserande" karaktär vilket innebär en svag böjning på takåsarna. Taket pryds samtidigt av tre nätta och symmetriskt placerade takkupor. Inom gårdsmiljön finns ett flertal ekonomibyggnader och uthus av varierande karaktär och ålder. Dessa är placerade runt omkring manbyggnaden, i huvudsak utanför trädgården, med undantag för en före detta mejeribyggnad strax väster om manbyggnaden som utmärks särskilt av sin för Östgötaslätten karaktäristiska kalkstenssockel. Även det stora vitputsade magasinsbyggnaden i korsvirkeskonstruktion är av stort värde för miljön. Vagnätet som utgår från gården går åtminstone delvis att belägga till och med 1700-talet.

HISTORIK

Stavlösa finns omnämnd i skrift 1320. I det äldsta kartmaterialet från 1635 bestod Stavlösa av en by med sju gårdar placerade på rad på varsin sida om en öst-västlig väg. Vid storskiftet 1790 hade antalet gårdar i byn ökat till åtta gårdar fördelade mellan nio olika ägare. År 1843 genomgick byn laga skifte och splittrades. Redan innan dess hade ägobilden börjat förändrats då alla tomter söder om vägen slagits ihop till en enda större äga. Gårdarna norr om vägen hade också minskat i antal till tre stycken. De kvarvarande gårdarna gick under namnen Skattegården, Gaddegården, Mellangården och Södergården som

utgjorde ett så kallat hospitalhemman och var alltså ägt av Vadstena hospital. Efter att byn splittrades förpassades flertalet av gårdarna huvudsakligen norr och sydväst om den äldre bytomten. Samtidigt etablerades ett antal backstugor och statorp ute i åkermarkerna. I häradsekonomiska kartan från 1860-talet syns tydligt hur den sprängda byn spridit ut sig i landskapet runt den gamla bytomten.

Ungefär samtidigt som laga skifte på 1840-talet så uppfördes en ny gårdsbyggnad inom den gamla bytomten. Denna byggnad är samma som idag utgör Stavlösas nuvarande manbyggnad. Manbyggnaden byggdes om under 1950-talet efter ritningar av arkitekten Göran Dahlstrand varigenom den fick sitt nuvarande utseende. Under 1990- och 2000-talet har även ytterligare ekonomibyggnader för ett modernt jordbruk tillkommit. Även ekonomibyggnaderna bedöms vara uppförda vid samma tid, med undantag för det före detta mejeriet och ekonomibyggnaderna som står på kalkstensgrund, vilka är uppförda under 1880-talet.

MOTIV TILL BEVARANDE

Stavlösa utgör en välbevarad ensamgård av herrgårdskaraktär med ett stort tidsdjup. Miljön illustrerar de för Vadstena typiska ensamgårdarna som bildats efter laga skifte genom sammanslagning och anpassats till ett mer industrialiserat och rationaliserat jordbruk. Bland bebyggelsen märks särskilt kvarvarande äldre ekonomibyggnader från 1800-talets andra hälft och den manbyggnad som omdanats under 1950-talet efter ritningar av arkitekten G. Dahlstrand. I landskapet runtom Stavlösa finns bevarad jordbruksmark och bebyggelselägen som utgör platsen för flertalet utflyttade gårdar. Idag är en stor del av bebyggelsen förnygrad men bidrar till att berätta historien om laga skiftets inverkan på jordbrukslandskapet.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Stavlösa med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

VÄRDEBÄRANDE KARAKTÄRSDRAG

- Stavlösas belägenhet i landskapet omgiven av ett öppet odlingslandskap med mindre jordbruksfastigheter och utflyttade gårdar.
- Gårdens bebyggelsestruktur med en centralt placerad manbyggnad av herrgårdskaraktär och övrig bebyggelse placerad på ett behörigt avstånd från denna.
- Agrart präglad bebyggelse i jordbrukslandskapet utanför gårdstomten med rödfärgade eller vitputsade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick. Mejeri, magasinsbyggnad, ladugård med bevarad körbro och ekonomibyggnader som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Spröjsade träfönster, glasade dörrar, tegelpannor, panel och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer. Särskilt sådana detaljer som anknyter till byggnadens nyklassicistiska still, t.ex. takfall, takkupor, burspråk och runda fönster.
- Trädgård av parkliknande karaktär med uppvuxna äldre träd och växtlighet samt hag- och åkermark i nära anslutning till gårdstomten.
- Äldre vägsträckningar och alléer.

Manbyggnaden i nyklassicistisk stil vid Stavlösa.

Ekonomibyggnader vid Stavlösa.

Vy mot det kringliggande jordbrukslandskapet från Stavlösa.

Stallbyggnad vid Stavlösa.

Magasinsbyggnaden vid Stavlösa.

Ekonomibyggnader vid Stavlösa.

Betesmark i närheten av manbyggnaden vid Stavlösa.

Byggnadsdetalj från ena av ekonomibyggnaderna vid Stavlösa.

Mejeriet vid Stavlösa.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till Stavlösa bör värnas för att bibehålla det funktionella sambandet mellan gård och jordbruksmark.
- Gårdens bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras. Miljön bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i utkanten av området utmed vägen mot Vadstena, för att värna gårdens befintliga struktur. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör anpassas till gårdens befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns karaktär avseende skala, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, stenmurar, parkartad trädgård och uppvuxna träd i allé eller tomtgräns ska värnas. Hårdgörande av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen bör undvikas.

Område 24. Piltorp och Altorp

ENSAMGÅRDAR, ORLUNDA SOCKEN

Piltorp och Altorp utgör två olika exempel på samma företeelse: ensamgårdar. De båda gårdarna illustrerar på ett pedagogiskt sätt hur jordbruket vid en ensamgård har anpassats efter olika tiders krav. Altorp har till stor del bevarat en förindustriell karaktär medan Piltorp i större grad har utvecklats och idag drivs som ett modernt jordbruk.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området ligger strax söder om Vadstena stad och det större skogsområdet Fyllamossen. Miljön utgörs av de båda ensamgårdarna Altorp och Piltorp, liksom ett större stycke omgivande jordbruksmark. Gårdarna är placerade mitt i det öppna landskapet med mindre skogspartier som delvis avgränsar landskapsrummet. Centralt i området finns ett bevarat gravfält från förhistorisk tid.

Gårdsmiljön vid Altorp består idag av en manbyggnad som flankeras av två uthusbyggnader, placerade runt en cirkelformad grusad gårdsplan. Manbyggnaden utgörs av en timrad och rödmålad parstuga i två plan med ett framträdande trapphus. Det nuvarande bostadshuset och det äldre uthuset bedöms ha tillkommit vid ungefär samma tidpunkt kring 1800-talets början. Det östra uthuset bedöms antingen vara nyuppfört i äldre stil eller vara hitflyttad från ett tidigare läge lite längre österut på tomten. Tomten omgärdas av uppvuxna lövträd men själva trädgården utgörs främst av gräsmatta. Strax söder om gården finns fortfarande rester efter gårdens ekonomibyggnader synliga ovan mark.

Strax öster om Altorp ligger ensamgården Piltorp. Gården omfattar en större manbyggnad och sex ekonomibyggnader av agrar karaktär. Manbyggnaden är en stor vitputsad byggnad med framspringande hörnflyglar. Ekonomibyggnaderna är av varierande ålder och utförande. Bland dessa utmärker sig de äldre timrade ekonomilängorna och ladan som är samtida med huvudbyggnaden. Trädgården präglas av stora gräsytor med äppelträd placerade likt en allé på vardera sida av den grusade uppfarten. Dessa utgör resterna av en äldre och större fruktträdgård. Vid den södra och västra tomtgränsen finns även ett flertal större uppvuxna lövträd som skärmar av tomten mot det kringliggande landskapet.

HISTORIK

Altorp förekommer i skrift sedan 1385 och i kartmaterial sedan början av 1600-talet. Samtidigt vittnar det närliggande gravfältet från förhistorisk tid om områdets stora tidsdjup. År 1635 utgjorde Altorp en ensamgård och frälsehemman omfattande 3/2 mantal, i slutet av samma århundrade benämns gården som rusthåll med ett tillhörande ryttartorp. År 1787 delades jordbruksmarkerna tillhörande rusthållet Altorp i fyra lika delar samtidigt som byggnadstomten, bostadshuset och intilliggande uthuset delades i två lika delar. Vid laga skifte 1875 fanns det inom rusthållet sex delägare varav tre var boende inom tomten. Två av dessa byggnader flyttades i och med skiftet ut från

gården. I början av 1900-talet fanns det fortfarande två bostadshus kvar på tomten varav det östra har försvunnit eller flyttats under 1900-talet. Detsamma gäller för alla ekonomibyggnader tillhörande gården. Under 2000-talet har manbyggnaden renoverats och blivit tillbyggd mot söder efter en längre tid av förfall under 1900-talets slut.

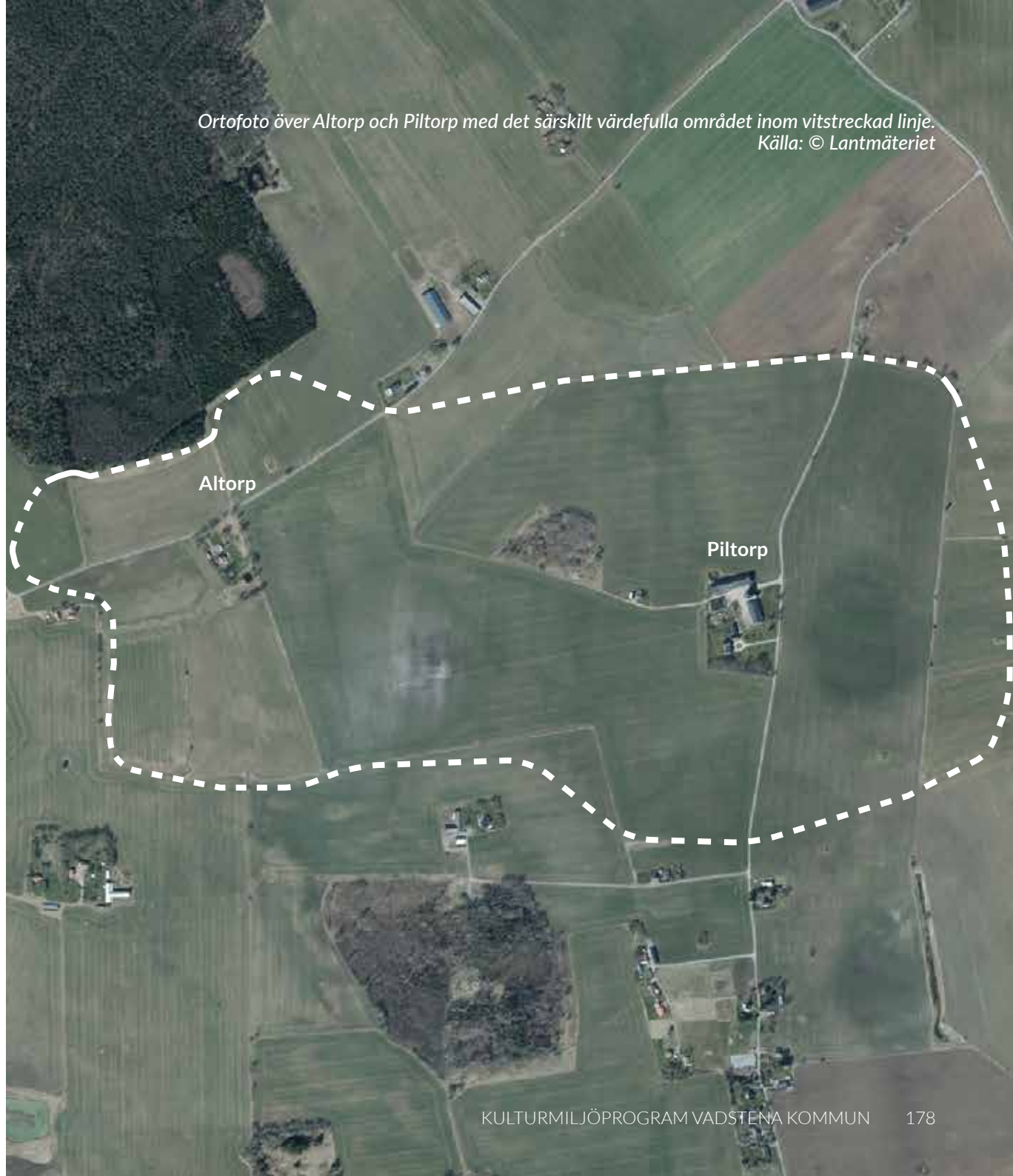
Piltorp finns belagd i skrift sedan 1354. Gården och dess marker finns uppritade i en geometrisk ägoavmätning från 1635. Den var redan då en ensamgård som utgjorde ett kronohemman omfattandes ett mantal. Under 1700-talet var mantalet uppdelat mellan två ägare, men bestod alltså av en ensam gård. Ägo gränserna behöll samma omfattning fram till 1900-talets slut. Huvudbyggnaden och den största av ekonomibyggnaderna tillkom under 1890-talet. Bostadshuset hade ursprungligen två byggnader placerade på vardera sida om manbyggnaden. Den södra av dessa är idag riven. Under 1900-talet har även andra ekonomibyggnader både tillkommit och försvunnit från miljön.

MOTIV TILL BEVARANDE

Piltorp och Altorp visar på ett pedagogiskt sätt ensamgårdarnas utveckling i Vadstena från 1700-tal till 1900-tal. Altorp har bevarats i sin förindustriella form och speglar ett äldre byggnadsskick med parstugor och timrade byggnader. Piltorp har under 1800- och 1900-talet utvecklats till ett modernt jordbruk i likhet med många av ensamgårdarna på Vadstenaslätten. Trots en del senare förändringar går det ännu att utläsa den äldre bebyggelsestrukturen med centralt placerade manbyggnader och intilliggande agrar bebyggelse i form av arbetarbostäder, ekonomibyggnader och uthus. De omgivande öppna hag- och åkermarkerna visar även hur marken runt gårdarna har brukats. Tillsammans berättar de båda miljöerna om jordbrukets utveckling och industrialisering på landsbygden i Vadstena.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Altorp och Piltorp med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Ensamgårdarnas belägenhet i det öppna jordbrukslandskapet, omgivna av hag- och åkermarker.
- Gårdarnas bevarade bebyggelsestruktur med en centralt placerad manbyggnad och vinkelställda flygelbyggnader centrerade runt en grusad gårdsplan.
- Ensamgårdar av olika karaktär som illustrerar samma företeelse med tillhörande agrar bebyggelse. Bevarad bebyggelse från 1800- och 1900-talet inom de två olika bebyggelsemiljöerna.
- Piltorps bevarade ekonomibyggnader är särskilt värdefulla inslag i miljön.
- Trädgårdar med äldre uppvuxna lövträd och fruktträd, särskilt vid Piltorp där rester efter större äppelodling finns kvar på vardera sida om uppfarten till manbyggnaden. Gårdsstrukturer som rundlar och grusade vägar.
- Äldre vägsträckningar.
- Fornlämningsmiljön med gravfält nordväst om Piltorp, vilket berättar om områdets stora tidsdjup.

Manbyggnaden vid Piltorp.

Manbyggnaden vid Piltorp med rester efter äppelodling i förgrunden.

Manbyggnaden vid Altorp.

Uthus vid Piltorp.

Äldre ekonomibyggnad vid Piltorp.

Ekonomibyggnad vid Piltorp.

Hönshus eller dylikt vid Piltorp.

Uthus vid Altorp.

Uthus vid Altorp.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan gårdar och jordbruksmark.
- Gårdarnas äldre bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras.
- Miljöerna bör inte förtätas med nya bostadshus. Mindre komplementbyggnader kan uppföras men bör placeras bakom gårdarna.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör anpassas till gårdarnas befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns karaktär avseende skala, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljöerna.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundlar och uppvuxna träd ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Fornlämningsmiljöer bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.

Område 25. Orlunda kyrkby

KYRKBY, ORLUNDA SOCKEN

Orlunda utmärker sig som enda kyrkbyn i kommunen vars medeltida kyrkobyggnad rivits och ersatts av en ny. Här finns även byggnader som speglar byns samhällsliga utveckling under 1900-talet i form av skola, lärarbostad och lanthandel. Trots att miljön genomgått vissa förändringar bibehåller miljön en övergripande äldre karaktär som speglar en bystruktur.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området består av Orlunda kyrkby, belägen i den östra utkanten av kommunen. Den kilformade byn ligger längs vägen mellan Vadstena och Bjälbo, med majoriteten av bebyggelsen på vägens östra sida. Mitt i byn står Orlunda kyrka med en spira som tornar upp sig i landskapet. Bebyggelsemiljön består, utöver kyrkan, av en lanthandel, skolkhus och lärarbostad, tre gårdar, en mindre timrad stuga och några modernare villor. Kyrkbyn är omgärdad av lövträdplanteringar, bland annat hamlade pilar, och omges av jordbruksmark i alla riktningar.

Kyrkan från 1890-talet är idag en korsformig centralkyrka av kalksten och tegel med en tydlig karaktär av nygotik, omgestaltad efter en restaurering på 1950-talet. I kyrkan finns flera runristade kalkstensfragment från tidigkristna minnesvårdar som berättar om den äldre kyrkomiljön och påminner om den medeltida kyrkan som föregick dagens kyrka på samma plats. Intill kyrkan ligger den före detta skolan i nyklassicistisk stil från 1928

och en lärarbostad med två lägenheter. Mittemot kyrkan ligger en äldre lanthandel som idag är ombyggd till bostad men till viss bevarar en äldre utformning.

Av byns manbyggnader är det endast en avsides belägen enkelstuga, placerad bakom den före detta skolan, som helt säkert återstår från tiden innan laga skifte. Stugan är målad i en faluröd kulör och har ett tillhörande mindre uthus. Av de tre gårdarna i byns norra ände är de två västligaste sannolikt uppförda under 1800-talets andra hälft. Båda har under 1900-talet genomgått förändringar men bibehåller i stort en äldre karaktär.

I byns nordöstra ände ligger den östligaste av de tre gårdarna. Manbyggnaden utgörs av en parstuga i två våningar som kan vara något äldre, sannolikt uppförd är runt 1800-talets mitt eller möjligen innan skiftet. Fasaderna är av rödmålad panel med vita snickerier och taket täckt med röda tegelpannor. Entrén har en veranda utsmyckad med lövsågerier. Till gårdarna hör även flera ekonomibyggnader av varierande ålder och karaktär, vanligen med rödmålade fasader, vita knutar och enkla sadeltak täckta med svart plåt eller eternitpannor.

HISTORIK

Orlunda omnämns som gård 1314 och som by 1360. I slutet av 1600-talet bestod byn av sju gårdar belägna på en avlång bytomt med den tidigare 1100-talskyrkan centralt placerad i samma läge som den nuvarande kyr-

kan. Vid 1700-talets slut var antalet gårdar oförändrat. Gårdarna i byn var då Prästegården, Frälsegården, Mellangården, Hauptmansgården, Norrgården och Dampegården. Bland ägarna fanns bland annat en ”Kyrkoherde och Rector Scholae i Wadstena, Wälärewordig och Höglärde Herr Magister Pehr Löngren” som var rektor vid skolan i Vadstena och kyrkoherde i Orlunda.

Efter att byn genomgått laga skiftet år 1852 fanns fyra gårdar kvar i byn och ett tiotal gårdar flyttades ut och etablerades i landskapet runt om byn. Bytomten har trots detta i stort behållit samma omfattning och tomtstruktur. På den mark som innan skiftet utgjorde Prästgårdens tomt finns idag en mindre panelklädd röd enkelstuga kvar sedan innan skiftet.

Resterande manbyggnader vid gårdarna är uppförda runt 1800-talets mitt eller under 1800-talets andra hälft. Den medeltida kyrkan revs då församlingen ansåg att den gamla var för liten. 1890 uppfördes dagens katedralliknande kyrka efter ritningar av Carl Möller. 1928 uppfördes skolhuset strax söder om kyrkan kompletterat av större lärarbostad.

Bymiljön har under 1900-talets slut och under 2000-talet genomgått en del förändringar, då en stor del av byggnaderna genomgått omfattande ombyggnader och en del nya byggnader tillkommit. Även poolanläggningar har tillkommit. Särskilt den gamla skolan och en av gårdarna i byns södra delar har förändrats.

MOTIV TILL BEVARANDE

Orlunda utmärker sig som enda kyrkbyn i Vadstena vars medeltida kyrkobyggnad rivits och ersatts av en ny. Den monumentala och katedralliknande kyrkan från 1890-talet är därigenom unik i sitt slag i kommunen och uppvisar ett ståtligt exempel på en kyrkobyggnad från sin tid. Bymiljön bevarar i stort en äldre bebyggelsestruktur med flera bevarade gårdar från tiden innan laga skifte. Här finns även byggnader som speglar byns samhällsliga utveckling under 1900-talet i form av skola, lärarbostad och lanthandel. Orlunda har trots utskiftade gårdar och vissa förändringar bibehållit en övergripande karaktär av kyrkby på Vadstenasläppen som illustrerar äldre tiders bebyggelsemönster och byggnadsskick.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Orlunda kyrkby med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Bymiljöns placering i det öppna jordbrukslandskapet med kyrktornet tillhörande Orlunda kyrka väl synlig från kringliggande bygd.
- Bytomtens i stort bevarade omfattning och tomtstruktur med majoriteten av bebyggelsen förlagd öster om bygatan.
- Bevarade strukturer av sockencentrum med bland annat kyrka, lanthandel, skolor och lärarbostad.
- Den nygotiska katedralliknande kyrkan uppförd på 1890-talet med sin höga takryttare väl synlig från kringliggande landsbygd.
- Agrar bebyggelse av olika karaktär, manbyggnader, ekonomibyggnader och uthus inom de efter laga skifte kvarvarande gårdarna.
- Bevarad bebyggelse från 1800- och 1900-talet inom bytomten i form av framförallt gårdar.
- Prunkande grönska i form av uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Trädgårdar med fruktträd och planteringar, liksom omgärdningar i form av låga staket och häckar.
- Äldre vägsträckningar.
- Kyrkoområdets fornlämningsmiljö. Minnesvårdar (Eskilstunakistor), vilka berättar om områdets tidiga kristnande.

Flygfoto över Orlunda kyrkby. Foto: Vadstena kommun

Detaljbild av ett av kyrkans trapphus.

Flygfoto över Orlunda kyrka. Foto: Vadstena kommun

Vy från Orlunda. Foto: Vadstena kommun

Den f. d. skolan från 1920-talet i Orlunda.

Den f. d. lärarbostaden i Orlunda.

Miljöbild från Orlunda.

Den f. d. lanthandeln i Orlunda.

Mindre stuga bevarad från tiden innan laga skifte i Orlunda.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska fortsatt hållas öppet.
- Bymiljöns bebyggelsestruktur ska bevaras och bör i första hand inte förtätas med nya bostadshus.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i anslutning till byns övriga bebyggelse inom bytomten för att värna kyrkbyns befintliga struktur. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre by- och gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundlar, uppvuxna träd och andra planteringar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Lämningarna efter tidigkristna minnesvårdar inom kyrkoområdet berättar om områdets kristnande. För att berättelsen ska kunna förmedlas bör stenarna vara skyltade och tillgängliga för allmänheten.

Område 26. Orlunda radiostation

ÖVRIG KULTURMILJÖ, ORLUNDA SOCKEN

Orlunda radiostation är ett teknikhistoriskt och modernistiskt monument över kalla krigets dagar. Byggnaden är med sin säregna arkitektur i form av robusta betongväggar och kopparklädda tak en solitär i det öppna slättlandskapet, och utgör en unik kulturmiljö i Vadstena kommun.

OMRÅDESBESKRIVNING

Miljön omfattar Orlunda radiostation. Anläggningen är belägen mitt ute på Östgötaslätten, strax sydost om Vadstena stad och norr om Orlunda kyrkby. Radiostationen nås via en grusväg som förgrenar sig från vägen mellan Vadstena och Orlunda i höjd med Börstad. Byggnadens läge mitt ute på åkern gör att den upplevs som en väl synlig solitär i landskapet.

Huvudbyggnaden utgörs av en fyrkantig koloss med slutna robusta betongväggar och ett kopparklätt tak. Det kupolliknande taket bidrar till byggnadens mycket säregna modernistiska karaktär. Intill byggnaden finns en mast för mobiltelefoni på 86,4 meter uppförd på samma plats som den ursprungliga radiomasten.

Runtom radiostationen återfinns rester efter de fem telemaster som ursprungligen omgav stationen. Dessa utgörs av fyra kopparklädda kuber samt en kub med

fasader i bar betong som är placerade mitt i åkerlandskapet. Dessa omges i sin tur av fästen för vajrar med vilka man stagat upp de nu rivna masterna. Precis söder om byggnaden finns en vattencistern och en del planterade buskar och prydnadsträd, bland annat oxel.

HISTORIK

Orlunda radiostation uppfördes mellan 1958 och 1961 som ett komplement till långvågsstationen i Motala, uppförd 1927. Radiostationen invigdes av prins Bertil i maj 1962. Stationen tillkom under kalla kriget med den specifika egenskapen att kunna stå emot kärnvapenattack. Byggnaden försågs därför med en robust konstruktion i betong. Stationen hade ursprungligen tre master och ett unikt antennsystem, samt ytterligare fem telemaster, vilka nedmonterats efter 1970-talet.

Byggnadens robusthet kan illustreras av den olycka som skedde 1970. Klockan 01.50 på morgonen den 12 juli slog blixten ner i en av masterna varefter den snart rasade samman över radiostationen. Byggnaden klarade sig oskadd men masten återuppfördes aldrig. Under 1990-talet stängdes sändaren av och masterna revs. Idag finns på platsen, förutom byggnaden, en mast på nära 90 meter avsedd för mobiltelefoni. Idag fungerar anläggningen dels som station för mobiltelefonimast, dels som museum.

MOTIV TILL BEVARANDE

Orlunda radiostation utgör i sin helhet ett värdefullt teknik- och samhällshistoriskt monument över såväl kalla kriget som 1900-talets radiotekniska utveckling. Byggnaden är mycket välbevarad både exteriört och interiört och har höga arkitektoniska värden genom dess säregna utformning med påkostade koppardetaljer, som är typiska för modernismen. Den robusta konstruktionen med slutna betongväggar speglar tydligt radiostationens motståndskraft och funktion under kalla krigets dagar. Mobilmasten, de kopparklädda kuber och andra detaljer som hör anläggningen till är alla viktiga spår som bidrar till förståelsen av radiostationens historia. Sammantaget utgör Orlunda radiostation en unik miljö med höga upplevelsevärden i Vadstena kommun som berättar om kommunens och även landets senare historia under efterkrigstiden.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

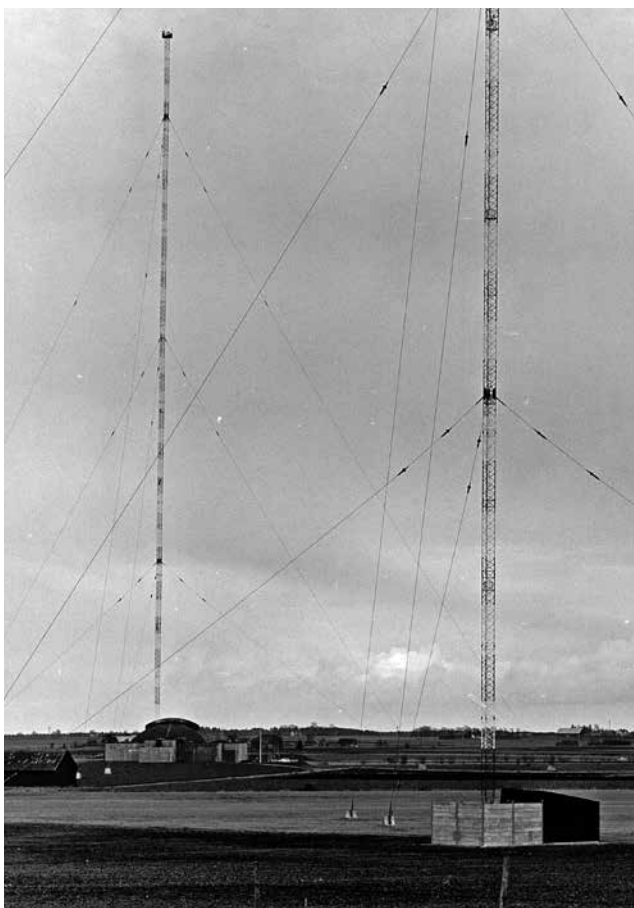

Foto av Orlunda radiostation från 1965, när masterna fortfarande var uppe. Källa: Tekniska museet

Ortofoto över Orlunda radiostation med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Anläggningen i sin helhet och dess funktion som ett modernistiskt monument i den i övrigt homogena bebyggelsemiljön på Vadstenas slättlandskap.
- Radiostationens huvudbyggnad med dess robusta betongfasader och kopparklädda tak som ger den en säregen arkitektonisk prägel. Ursprungliga byggnadsdetaljer som fönster, dörrar och armaturer, liksom byggnadens välbevarade interiörer och tekniska installationer.
- De kopparklädda kuberna som omger stationen samt betongfundament som utgjort fästen för de vajrar som stöttat upp masterna.
- Mobilmasten i anslutning till radiostationen, trots nyare tillägg, vilket bidrar till läsbarheten av ursprunglig funktion.
- Äldre vägs skylt vid infarten till radiostationen.
- Äldre växtlighet som omger anläggningen.

Flygfoto över Orlunda radiostation. Foto: Vadstena kommun

Entrén till radiostationen.

Äldre vägs skylt vid avfarten till Radiostationen.

Fasaddetalj och ursprungliga armatur.

Del av fasad och den intilliggande mobilmasten.

Rester efter den rasade masten.

*Ett av teknikhusen placerade i landskapet runt stationen.
Tidigare var dessa kopplade till varsin radiomast.*

RÅD OCH RIKTLINJER

- Radiostationen i sin helhet ska bevaras och underhållas så att det kulturhistoriska värdet består. Detta omfattar alla värdebärande delar som är viktiga för förståelsen av anläggningens historiska funktion, till exempel mobilmasten och de kopparklädda kuberna.
- Huvudbyggnadens säregna arkitektoniska uttryck ska värnas. Om- och tillbyggnader bör undvikas. Byte eller ändring av byggnadsdelar bör utföras med stor varsamhet om byggnadens gestaltning. Ursprungliga byggnadsdetaljer som fönster och portar, liksom funktionella och tekniska detaljer ska bevaras.
- Ingen ny bebyggelse bör tillkomma inom det särskilt värdefulla området.
- Närområdet bör fortsatt domineras av radiostationens huvudbyggnad. Eventuella tillägg i närheten av området bör uppföras på behörigt avstånd från befintliga byggnader så att helhetsmiljöns karaktär inte påverkas.

Område 27. Hagebyhöga

KYRKBY / SOCKENCENTRUM / ENSAMGÅRDAR, HAGEBYHÖGA SOCKEN

Hagebyhöga är en mindre kyrkby i kommunens östra delar. Här finns flera gårdar från 1800-talet liksom en medeltida kyrka, ursprungligen uppförd på 1100-talet, och fornlämningar från förhistorisk tid. Bymiljön utgör ett tydligt exempel på hur landsbygdens sockencentrum såg ut vid 1900-talets början.

OMRÅDESBESKRIVNING

Hagebyhöga är belägen på en grusås i det flacka slättlandskapet i kommunens östra delar. Kyrkan är centralt placerad på åsens krön, norr om byvägen. Runtom kyrkan växer planterade lövträd som bäddar in miljön i grönska. Söderut omges kyrkan av bebyggelse i form av bostadshus och ett före detta fattighus och skolhus. Norrut omges byn av ett mindre stycke jordbruksmark och två gårdsmiljöer. I jordbruksmarken finns en höjd med förhistoriska gravar, bland annat en hällkista från yngre stenålder.

Kyrkobyggnaden bevarar i huvudsak en medeltida karaktär, men har även tydliga spår av 1700- och 1800-talets renoveringar. Särskilt tornet har en tydligt prägel av 1700-tal. Fasaderna är vitputsade och taken på vapenhuset, långhuset, koret och absiden är täckta med takspån, och resterande takfall med falsad järn- eller kopparplåt. Bebyggelsen i kyrkans omedelbara närhet utgörs av ett skolhus och ett fattighus som härrör från 1800-talets andra hälft, en lärarbostad från tiden kring sekelskiftet

1900 och några villor från 1920- och 1930-talet. Lärarbostaden är idag en gul panelad träbyggnad med brutet sadeltak. Det före detta fattighuset, som även fungerat som skolhus, är en enkelstuga med rödmålade fasader och en tydlig agrar prägel. Den större skolbyggnaden har en mycket välbevarad karaktär av skolhus med en rektangulär byggnadskropp om 1,5 våningsplan, frontespis och veranda.

Strax nordost om kyrkan finns äldre gårdsbebyggelse i form av Norrgården, som nås via en allékantad infartsväg från bygatan. Gården omfattar en salsbyggnad om 1 ½ våning med två fristående flyglar sannolikt uppförda under 1800-talets andra hälft. Byggnaderna har genomgått exteriöra förändringar under 1900-talet men behåller i stort sin karaktär och gårdsstruktur. Till gården hör även en större ekonomibyggnad jämte ett par mindre uthus placerade strax norr om den parkliknande trädgården.

En bit i nordväst om bykärnan, avskilt från byn av ett mindre stycke jordbruksmark, ligger Skattegården. Gården omfattar en manbyggnad, ett lite mindre bostadshus och en stor ladugårdsbyggnad. Manbyggnaden är en stor avlång salsbyggnad om 1 ½ våning klädd med gulmålad panel. Det lite mindre bostadshuset delar manbyggnadens karaktär. I trädgården finns låga buskar, fruktträdplanteringar och stora gräsytor, vilka omgärdas av en låg stenmur som mot vägen övergår i en kallmurad en terrassering och uppvuxna lövträd.

HISTORIK

I området finns en höjd med gravar från förhistorisk tid som vittnar om ett stort tidsdjup. Hagebyhöga kyrka är uppförd under 1120-talet, men har genomgått flera ombyggnader. Bland annat slogs ett valv i kyrkan under 1400-talet och 1775 byggdes tornet om. Kyrkan genomgick även renoveringar under 1870-talet.

Hagebyhöga socken finns belagd i skrift sedan 1323 och byn sedan 1374. Antalet gårdar i byn har varierat genom århundradena. I det äldsta kartmaterialet från 1635 och 1755 fanns fem gårdar. När byn genomgick laga skifte 1845 hade antalet gårdar i byn ökat till hela 17 stycken. Byn hade fram tills dess bibehållit samma struktur med bebyggelsen uppdelad i två områden väster och öster om kyrkan, den nedre och övre holmen. Efter skiftet hade omkring sex gårdar kvarboenderätt vilket innebar att de inte var tvungna att flytta ut från bytomten. Av dessa fanns i slutet av 1800-talet endast tre gårdar kvar.

Den äldre bystrukturen antog därefter en ny form i och med att fler byggnader förlades närmare kyrkan, som antog formen av ett sockencentrum. Bland annat uppfördes en små- och folkskola under 1800-talets senare del. Flera villor tillkom under 1900-talets första hälft, liksom en lärarbostad och handelsträdgård. Senare under 1900-talet har en del modern bebyggelse tillkommit i miljön, samtidigt som den äldre bebyggelsen omdanats.

MOTIV TILL BEVARANDE

Hagebyhöga är en mindre bymiljö som tydligt berättar om de stora förändringar som laga skifte medförde på landskapets bebyggelsestruktur. De två kvarvarande gårdarna i närheten av kyrkan är goda representanter för landsbygdens bebyggelsekick under slutet av 1800-talet och 1900-talets början. Miljön har även ett högt värde som ett bevarat sockencentrum med kyrka, f.d. fattighus, skolbyggnader och lärarbostad bevarade. Miljön i sin helhet illustrerar väl hur landsbygdens sockencentrum såg ut i början av 1900-talet. Den i grunden medeltida kyrkan tillsammans med närliggande fornlämningar visar även på den långa historiska kontinuitet som kyrkbyarna i Vadstena kommun har.

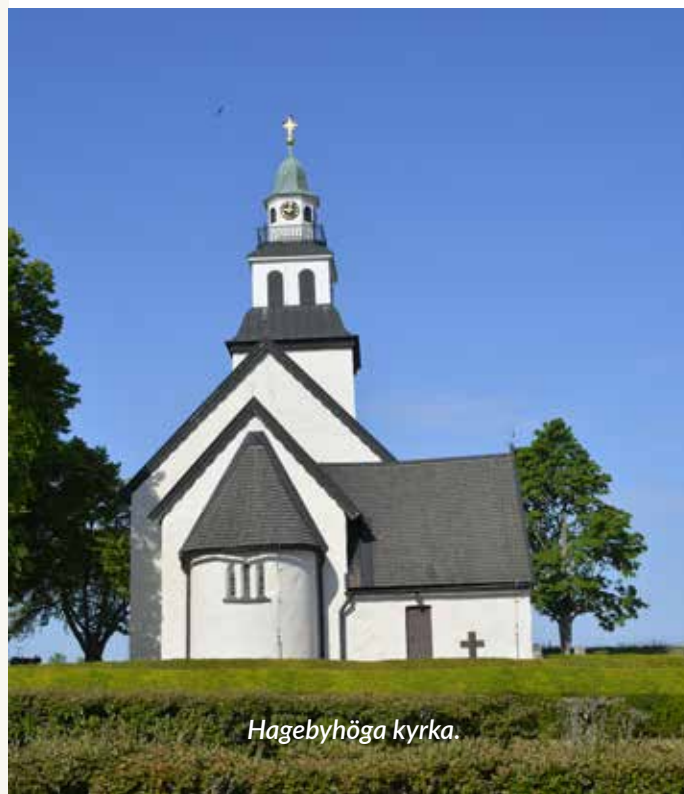
Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Hagebyhöga med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Byns placering i det öppna jordbrukslandskapet med den medeltida kyrkan belägen på åsens krön, väl synlig från kringliggande bygd.
- Bevarade strukturer av sockencentrum med kyrka, f.d. fattigstuga, f.d. skolhus och lärarbostad.
- Utflyttade gårdar som efter laga skifte förlagts i närheten av bymiljön likt Skattegården och Norrgården. De bägge gårdsmiljöernas välbevarade bebyggelsemiljöer med manbyggnad och ekonomibyggnader.
- Bevarad bebyggelse från 1800- och 1900-talet både inom de olika bebyggelsemiljöerna både inom byn och inom kringliggande gårdar.
- Prunkande grönska i form av uppvuxna ädellövträd som kantar kyrkomiljön, gårdstomter och vägar. Trädgårdar med fruktträd och planteringar, liksom omgärdningar i form av låga staket och häckar.
- Äldre vägsträckningar och alléer.
- Stenhägnader och åkerholme i jordbruksmarken norr om kyrkan.
- Fornlämningsmiljön med förhistoriska gravar nordväst om kyrkan, vilka berättar om områdets stora tidsdjup.

Den f. d. fattigstugan vid kyrkan i Hagebyhöga, som även har fungerat som skolklass.

Det f. d. skolhuset från 1800-talets slut i Hagebyhöga.

Bostadshus i byn uppfört runt sekelskiftet 1900. Sannolikt den f.d. lärarbostaden.

Norrgården, placerad strax norr om kyrkan i Hagebyhöga.

Stengårdsgård i åkermarken norr om kyrkan.

Skattegården, placerad strax norr om kyrkan i Hagebyhöga.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Jordbrukslandskapet ska hållas öppet genom fortsatt brukande och äldre skogbevuxna partier värnas.
- Miljöernas äldre bebyggelsestruktur ska bevaras.
- Eventuell nyexploatering ska placeras i anslutning till bebyggelsen inom bymiljön, men inte i direkt anslutning till de äldre gårdarna. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska bevaras och vårdas och dess arkitektoniska uttryck och karaktär värnas vid till- och ombyggnad samt underhåll. Äldre byggnadsdetaljer bör bevaras, exempelvis fönster och dörrar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre utformning.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns karaktär avseende volym, placering, material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre by- och gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundlar, uppvuxna träd och andra planteringar ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Fornlämningsmiljöer med synliga gravar bör fortsatt kunna avläsas i sin större kontext, med omgivande naturlandskap och historisk bebyggelse, utan nya dominerande tillägg.

Område 28. Medhamra

HERRGÅRDSMILJÖ, HAGEBYHÖGA SOCKEN

Medhamra är en vackert belägen herrgårdsmiljö på en udde vid Vättern. Gården har en lång kontinuitet på platsen och tillhörde tidigare ett dominikanerkloster i Skänninge. Dagens miljö speglar på ett tydligt sätt hur ett storjordbruk anpassats till ett industriellt brukande under 1800- och 1900-talet, där torp och byar rationaliserats bort för att frigöra odlingsmark.

OMRÅDESBESKRIVNING

Medhamra är en herrgårdsmiljö i kommunens norra delar, belägen på en udde i Vättern, strax öster om Vadstena stad. Gården nås via en avfartsväg från väg 943, som tidigare varit kantad av en allé. Vid den långa vägens början står en grindstuga och två större träd som ramar in infarten. Herrgårdsmiljön omges av åker- och hagmarker.

Manbyggnaden utgörs av stor vitputsad byggnad med ett tvärställt mittparti och två framspringande flyglar sammanbundna av envåninga längor. Huvudentrén är asymmetriskt placerad i den södra av de lägre längorna. Entrén accentueras av en veranda prydd med kanalerade pelare och pilastrar samt dubbeldörrar i trä. På vardera sida om byggnaden står en lägre komplementbyggnad. Inom tomten finns flera komplementbyggnader i form av ekonomibyggnader, uthus och före detta arbetar bostäder utspridda. Vid trädgårdens entré finns ett garage med tillhörande brygga. I nära anslutning till åkermarkerna finns agrar bebyggelse i

form av två större ladugårdar.

Tomten som omgärdar herrgården är en parkliknande anläggning med flera uppvuxna lövträd och enstaka fruktträd efter äldre fruktodlingar. Från tomtgränsen upp till huset löper en svängd grusväg, som delvis bevarar resterna efter en äldre allé.

Strax sydost om herrgårdens tomt finns ett före detta statarboställe kallat Bygget. Längs vägen står ett äldre transformatorntorn uppfört 1918. Byggnaden har trappstegsgavlar och har tidigare varit täckt i rödfärgad puts.

HISTORIK

Medhamra, eller Mohammar som det tidigare kallades, finns belagd sedan 1281. Gården ägdes då av dominikanerklostret i Skänninge. Gården har efter reformationen varit i flera olika släkters ägor, däribland Gyllenållon och Wendel. Gården var en så kallad sätesgård, vilket innebar att den åtnjöt skattefrihet från kronan. Under 1600-talet fanns tio torp och en mindre gård vid namn Klotorp, underställda Medhamra. Dessa var i huvudsak placerade i markernas utkant. Vid tiden för häradsekonomiska kartans uppmätning på 1860- och 1870-talet hade Klotorp och alla torpen, bortsett två torp vid det som idag kallas Hanstorpet och Bäckén, försvunnit. Vid samma tid hade statarbostället Bygget etablerats och antagligen ersatt torparna som arbetskraft vid jordbruket.

Manbyggnaden uppfördes 1820 och övriga byggnader bedöms härröra från samma tid eller något senare un-

der 1800-talet, bortsett från transformatorntornet och en komplementbyggnad i nordväst som är uppförda på 1900-talet. Innan gården flyttades till sitt nuvarande läge låg den cirka 1 km nordösterut. Idag finns endast lämningar efter en kvarn på denna plats.

MOTIV TILL BEVARANDE

Medhamra är en sätesgård med stort tidsdjup och välbevarad bebyggelse från 1800-talets första hälft till och med 1900-talets början. Miljön illustrerar ett äldre storjordbruk och herrgårdsmiljö med tillhörande park som under 1800- och 1900-talet anpassats till ett industriellt jordbruk där torp och byar rationaliserats bort för att frigöra jordbruksmark. Bland bebyggelsen märks särskilt manbyggnaden som uppfördes under 1820-talet efter att den äldre gården rivits. De omgivande öppna hag- och åkermarkerna visar hur marken brukats runt gården. Bebyggelsen innefattar även yngre bebyggelse i form av arbetarbostäder, garage, ekonomibyggnader, grindstuga och ett transformatorntorn som alla har höga kulturhistoriska värden och är av stor vikt för miljöns läsbarhet.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Medhamra med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

VÄRDEBÄRANDE KARAKTÄRSDRAG

- Samlad herrgårdsmiljö belägen på en udde intill Vättern med utsikt mot Vadstena stad.
- Herrgårdens bebyggelsestruktur med en central manbyggnad flankerad av två symmetrisk placerade komplementbyggnader.
- Manbyggnad från 1820 med välbevarad klassicistisk karaktär med vitputsade fasader, frontespis, portik och dekorativa fönsteröverstycken.
- Agrart präglad bebyggelse i jordbrukslandskapet utanför herrgårdsmiljön i form av rödfärgade eller vitputsade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick från 1800- och 1900-talets första hälft. Statarlänga, transformator torn, ladugård, ekonomibyggnader och grindstuga som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Fönster, dörrar, tegelpannor och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer.
- Trädgård av parkartad karaktär med uppvuxna äldre lövträd, fruktträd och annan växtlighet, liksom den gräsklädda rundeln och grusvägar.
- Äldre vägsträckningar och rester av allé.
- Öppna hag- och odlingsmarker utanför trädgården.
- Piren som går ut från udden bakom gården samt piren vid garaget med brygga och båtplats.

Flygfoto över Medhamra säteri. Foto: Vadstena kommun

*Flygfoto över garage och pir vid Medhamra säteri.
Foto: Vadstena kommun*

Medhamras gamla transformator torn från 1918.

Rester efter allén, till höger i bild syns grindstugan.

Detaljbild av grindstugan vid infarten till Medhamra säteris ägor.

Den f. d. statarbostaden som ligger en bit söder om Medhamra säteri.

Manbyggnaden vid Medhamra säteri.

Transformatorntorn och ekonomibyggnader.

Garagebyggnaden vid Medhamra.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till Medhamra bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan säteriet och jordbruksmark.
- Herrgårdsmiljöns äldre bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras.
- Nyexploatering bör ske restriktivt och med stor hänsyn till befintlig bebyggelsestruktur. Jordbruksmark bör inte tas i anspråk för bebyggelse.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga/äldre karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre karaktär och omgivande miljö.
- Nya tillägg bör utformas med stor hänsyn till miljöns karaktär avseende volym, placering, material- och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre småskalig bebyggelse inom miljön.
- Äldre strukturer i form av vägsträckningar, parkerad trädgård, alléer och uppvuxna träd ska värnas. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen mot vägar, vattnet eller det öppna landskapet bör undvikas.
- Transformatorntornet bör rustas upp och allén som tidigare löpt längs med vägen från grindstugan bör återplanteras.

Område 29. Kvissberg

HERRGÅRDSMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Kvissberg är en mycket välbevarad herrgårdsmiljö från 1800-talets början. Miljön gränsar västerut till Vadstena stad och stora delar av dess forna marker är idag bebyggda med villor. Gården har i sin helhet en tydlig karaktär av ett storjordbruk från 1800-talet med alléer, ekonomibyggnader, arbetarbostäder och omgivande jordbruksmarker.

OMRÅDESBESKRIVNING

Kvissbergs gård ligger strax öster om Vadstena stad, angränsande mot väster till ett modernt villaområde. I norr, öst och söder omges gården av öppna odlingslandskap med vida siktlinjer över Östgötaslätten. Från väg 206 löper en lång allé med uppvuxna lindar fram till gården, vilken korsas av de gamla spåren tillhörande Wadstena–Fogelsta järnväg. Här finns även en mindre hållplats i trä som nyttjas av museijärnvägen.

Manbyggnaden är centralt placerad på en höjd i landskapet. Framför manbyggnaden finns en stor grusad gårdsplan med en planterad rundel i mitten. Manbyggnaden är en påkostad herrgårdslignande byggnad om två våningar i klassicerande stil, med putsade fasader målade i en gul kulör med ljusare pilastrar som delar in fasaden. Framsidan markeras av en fronton och en centralt placerad entré. Byggnaden är sju fönsteraxlar bred och ett brutet tak med valmade gavlar täckt med rött lertegel. Vid byggnadens södra gavel finns en tillbyggd glasveranda liksom ytterligare en, mer diskret utformad, entré. En

intressant byggnadsdetalj är de taktegel som bytts mot takpannor i glas för ljusinsläpp till vindsutrymmena.

Strax öster om manbyggnaden står ett bostadshus med gulmålade panelade fasader och sadeltak. Inom gårdsmiljön finns även ytterligare ett bostadshus i form av före detta arbetarbostäder, liksom flera ekonomibyggnader av olika storlek och karaktär. Bebyggelsen är uppförd i timmer och sten, med fasader målade med rödfärg eller ljus oljefärg, eller fasader av ljus puts. Större delen av ekonomibyggnaderna, liksom huset strax nordost om manbyggnaden, tros härröra från 1800-talets första hälft medan resterande byggnader antagligen tillkommit under 1800-talet eller under 1900-talets första hälft.

Trädgården som omger gårdsmiljön har en parkartad karaktär med stora uppvuxna lövträd. Den omgärdas av en stenmur med kvarvarande grindar av gjutjärn. Vid det nuvarande vattentornet strax söder om Kvissberg fanns under 1800-talet en kvarn och torpet Grönlund. En kvarnsten från denna anläggning finns idag uppställd på tomten.

HISTORIK

Kvissberg finns belagd i skrift sedan 1362, då under namnet Kvissberga. Gården skänktes till Vadstena kloster under samma århundrade av Bo Jonsson Grip. I samband med reformation drogs gården in till kronan. Huvudbyggnaden är uppförd 1813 efter ritningar av Abraham Nyström och även övrig bebyggelse bedöms

vara samtida. Nyström var utöver Kvissbergs manbyggnad, även ansvarig för ritningarna och uppförandet av Vadstena hospital. Under 1900-talet såldes en stor del av gårdens marker till förmån för Vadstena stads utbyggnad, vartefter stora bostadsområden etablerades på gårdens forna marker. Innan dess var gården omgiven av jordbruksmark i alla riktningar och ägorna sträckte sig hela vägen in till nuvarande Vadstenas brandstation.

MOTIV TILL BEVARANDE

Kvissberg utgör en särskilt välbevarad högre stånds miljö i kommunen med bebyggelse från tidigt 1800-tal. Både manbyggnad, ekonomibyggnader, arbetarbostäder och den omgivande parkmiljön med allé och trädgård är mycket välbehållna och förmedlar på ett tydligt och läsbart sätt hur en större jordbruksfastighet såg ut under 1800-talet, med vissa inslag från 1900-talets början. Miljön speglar även levnadsvillkoren för olika samhällsklasser genom herrgården och arbetarbostäderna. Den kvarvarande kringliggande jordbruksmarken har även den ett högt värde som bidrar till förståelsen av miljöns kontext.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Kvissberg med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Kvissbergs belägenhet på svag förhöjning i landskapet, omgiven av ett öppet odlingslandskap åt norr, öst och söder.
- Samlad gårdsmiljö av herrgårdskaraktär med en centralt placerad manbyggnad i en parkliknande trädgård, med ekonomibyggnader och f.d. arbetarbostäder placerade på behörigt avstånd från denna. Mindre bostadshus inom tomten.
- Agrart präglad bebyggelse i jordbrukslandskapet utanför gårdstomten med rödfärgade eller vitputsade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick. Ladugård och ekonomibyggnader som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Trädgård med uppvuxna lövträd och annan växtlighet, omgärdad av en stenmur. Den allékantade grusvägen som leder fram till gården och avslutas i en gräsklädd rundel.
- Spröjsade träfönster, portar, glasade dörrar, tegelpannor, dekorativa snickerier, panel och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer.
- Äldre vägsträckningar.
- Järnvägen som korsar allén.

Manbyggnaden i klassicerande stil vid Kvissberg.

Allén som leder upp till Kvissberg.

Stenmuren som omgärdar manbyggnaden.

Äldre kvarnsten uppställd i trädgården vid Kvissberg.

Ekonomibyggnader av olika karaktär vid Kvissberg.

Mindre bostadshus vid Kvissberg.

En av de större ladugårdarna vid Kvissberg.

Ekonomibyggnad i tegel vid Kvissberg.

Mindre bostadshus, f.d. arbetarbostad, vid Kvissberg.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Det öppna odlingslandskapet i anslutning till Kvissberg bör värnas för att bibehålla den agrara kopplingen och det funktionella sambandet mellan gård och jordbruksmark.
- Gårdens äldre bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras.
- Ingen nyexploatering bör ske inom det utpekade området. Ytterligare områden av jordbruksmark kring gårdsmiljön bör ej tas i anspråk för nyexploatering.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga/äldre karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre karaktär och omgivande miljö.
- Nya mindre tillägg bör anpassas till gårdens befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns agrara karaktär avseende skala, placering samt material och färgval.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundel och uppvuxna träd ska värnas. Växtligheten hjälper till att avskärma gårdsmiljön från närliggande modern bebyggelse, vilket bidrar till miljöns värden. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen bör undvikas.

Område 30. Kungs Starby

HERRGÅRDSMILJÖ, SANKT PERS SOCKEN

Kungs Starby är resterna efter en äldre kungsgård som idag delvis blivit kringbyggd av staden. I miljön ingår även arbetarbostäder från tidigt 1900-tal. Miljön är i egenskap av kungsgård tätt sammanflätad med stadens och Vadstena slotts historia.

OMRÅDESBESKRIVNING

Området ligger i den sydvästra utkanten av Vadstena stad. Miljön består av flygelbyggnaderna tillhörande den äldre kungsgården, liksom den omgivande trädgården och ekonomibyggnader. Öster om den gamla kungsgården, på andra sidan vägen, finns även två större ladugårdsbyggnader och en samling arbetarbostäder med uthus, som även de ingår i området. Precis nordöst om miljön finns en hotell- och spaanläggning vid Kungs Starbys yngre manbyggnad, som dock inte ingår i miljön.

Gårdsmiljön nås via en grusad uppfart kantad av stora uppvuxna lövträd. Flygelbyggnaderna utgörs av två snarlika timmerbyggnader placerade mitt emot varandra. Fasaderna är klädda med rödmålad locklistpanel med grönmålade snickerier, med undantag för entréerna vars dörrblad är svartmålade. Taken är delvis valmade mansardtak täckta med enkupigt rött lertegel. De två uthusbyggnaderna på tomten är av enklare karaktär men även de är rödmålade timmerbyggnader.

Trädgården kring de nuvarande manbyggnaderna inom kungsgården har en parkartad karaktär. Norr om

denna finns ett större parti med mer vildvuxen natur som tidigare utgjort parkmiljö tillhörande gården, vilken idag tillhör hotellanläggningen.

Arbetarbostäderna ligger placerade på rad, i nära anslutning till jordbruksmarken och ekonomibyggnader relaterade till jordbruket. Bebyggelsen är av enklare egnahemskaraktär och har genomgått en del förändringar. Byggnaderna står på stenfot, har rödfärgad panel och vitmålade snickerier med enkla, tegeltäckta sadeltak. Till byggnaderna hör även äldre odlingar av fruktträd och uthusbyggnader.

HISTORIK

Kungs Starby finns belagd som Starby sedan 1323. År 1435 hamnade gården under Wadstena klostrets ägor för att i och med reduktionen 1525 dras in till kronan direkt under Wadstena slott ägobild. Det är härifrån namnet Kungs Starby härstammar. Efter detta har godset utarrenderats i flera omgångar. I början av 1900-talet genomgick gården stora förändringar. Egnahemsrörelsen hade fått fotfäste i landet och ett flertal småbruk och egnahem avyttrades från fastigheten. En första omgång avstyckningar skedde 1913 då de flesta av gårdens befintliga torp, tillsammans med lämpliga jordplättar av brukbar mark, avstyckades. En andra omgång skedde under 1920-talet då ytterligare egnahemslägenheter avstyckades för kvarteren Kulan och Ribban.

De två kvarvarande flygelbyggnaderna uppfördes på

1760-talet och kompletterade ursprungligen en manbyggnad från sekelskiftet 1700. Manbyggnaden revs 1979 då den under 1900-talet använts som spannmålsmagasin och fått omfattande skador. Strax norr om den äldre manbyggnaden uppfördes 1914 en ny manbyggnad, numera huvudbyggnad vid Starby hotell. Utöver dessa byggnader finns tre stora lador från 1800-talet och 1900-talets första hälft.

MOTIV TILL BEVARANDE

Kungs Starby med rester efter en äldre herrgårdsmiljö i Vadstenas utkant utgör en delvis välbevarad före detta kungsgård. De kvarvarande flygelbyggnaderna, trädgård, ekonomibyggnader speglar ett äldre byggnadsskick som var vanligt innan den moderna stadens utbyggnad. Miljön berättar även om hur Sveriges städer i början av 1900-talet expanderade och att mark som tidigare undantagits bostadsbebyggelse, så som jordbruksmark, exploaterades. Kungs Starby är ett tydligt exempel på denna företeelse vars marker tagits i anspråk för exploatering under 1900-talet, vilket arbetarbostäderna i den östra delen av området är ett uttryck för. Miljön speglar även hur stad och landsbygd vuxit samman.

Miljön som helhet bör betraktas som ett särskilt värdefullt område enligt plan- och bygglagen.

Ortofoto över Kungs Starby med det särskilt värdefulla området inom vitstreckad linje.
Källa: © Lantmäteriet

KARAKTÄRSDRAG ATT VÄRNA

- Samlad gårdsmiljö av herrgårdskaraktär från 1700-talet med parkliknande trädgård och kompletbyggnader tillsammans med mindre arbetarbostäder och stora ekonomibyggnader placerade avsides från gården.
- Gårdens äldre bebyggelsestruktur med de två flygelbyggnader centralt placerade mot varandra på vardera sida om en grusad gårdsplan med rundel.
- Agrart präglad bebyggelse i jordbrukslandskapet utanför gårdstomten med rödfärgade eller vitputsade träbyggnader som speglar olika tiders byggnadsskick. Ladugårdar och ekonomibyggnader som vittnar om hur gården har brukats i äldre tid.
- Trädgård med uppvuxna lövträd och annan växtlighet, liksom en allékantad grusväg som leder fram till gårdsplanen.
- Arbetarbostäder av enhetlig egnahemskaraktär med uthus och små trädgårdar.
- Spröjsade träfönster, dörrar, tegelpannor, dekorativa snickerier, panel och andra ursprungliga/äldre byggnadsdetaljer.
- Äldre vägsträckningar.

Den norra av de två flygelbyggnaderna.

Den södra av de två flygelbyggnaderna.

Allé längs med infarten till Kungs Starby.

Uthus i trädgården vid Kungs Starby.

Tillbyggnad vid den östra av de två flygelbyggnaderna östra fasad..

Uthus i trädgården vid Kungs Starby.

Trädgård och uthus vid arbetarbostäderna.

Arbetarbostäderna vid Kungs Starby.

Arbetarbostäderna vid Kungs Starby.

RÅD OCH RIKTLINJER

- Gårdens bebyggelsestruktur ska vara fortsatt läsbar och äldre bebyggelse bevaras.
- Arbetarbostäderna och kvarvarande ekonomibyggnader ska bevaras.
- Ingen nyexploatering bör ske inom det utpekade området.
- Äldre byggnader ska hållas i vårdat skick och ursprungliga/äldre karaktärsdrag och detaljer bevaras, exempelvis fönster och portar i originalutförande. Fasadmaterial och färgval ska anpassas efter byggnadernas äldre karaktär och omgivande miljö.
- Nya mindre tillägg bör anpassas till gårdens befintliga struktur och utformas med hänsyn till miljöns agrara karaktär avseende skala, placering samt material och färgval. Utformning kan med fördel hämta inspiration från äldre bebyggelse inom miljön.
- Äldre gårdsstrukturer i form av vägsträckningar, rundel och uppvuxna träd ska värnas. Växtligheten hjälper till att avskärma gårdsmiljön från närliggande modern bebyggelse, vilket bidrar till miljöns värden. Hårdgörning av markytor med asfalt eller plattor bör undvikas.
- Trädäck, pooler eller andra moderna inslag som är främmande i miljön och som kan bli framträdande i exponerade lägen bör undvikas.

Källförteckning

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Anderson, Marianne & Lindaryd, Christina (2022). *Vadstena med omnejd på 1900-talet*. Vadstena: T&L förlag.

Anderson, Marianne & Lindaryd, Christina (2021). *Vadstena: vår stad på 1900-talet*. Vadstena: T&L förlag.

Andersson, Marianne & Söderström, Göran (2002). *Vadstena innerstad: en kulturhistorisk rundvandring*. D. 1. Vadstena: Föreningen Gamla Vadstena

Atlas över Sverige 133/134A *Det medeltida Sverige: kulturella förhållanden* (1967). Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalt.

Bergström, Carin (1992). *Kyrkplatsen som socknens centrum*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Björkhager, Viktoria & Lindberg, Rickard (2013). *Elkabel mellan Medhamra och Kvarnbacken: sträckan Huvudstad - Kvarnbacken RAÄ 70, 71 och 72 i Vadstena stad, RAÄ 38 i S:t Pers socken, Vadstena stad och S:t Pers socknar, Vadstena kommun, Östergötlands län : arkeologisk förundersökning*. Linköping: Avdelningen för arkeologi och byggnadsvård, Östergötlands museum.

Björkhager, Viktoria & Nyberg, Petter (2013). *Nya perspektiv på fornlämningar söder och öster om Tåkern, Rök, Svanshals, Hov, Kumla och Strå socknar Ödesbogs, Mjölby och Vadstena kommuner Östergötlands län. Samlingsrapport för arkeologisk utredning etapp 1 och 2 samt förundersökning och delundersökning*. Linköping: Avdelningen för arkeologi och byggnadsvård, Östergötlands museum.

Brink, Stefan (1991). *Sockenbildningen i Sverige. Kyrka och socken i medeltidens Sverige* / av Roger Andersson; redaktör: Olle Ferm. s. 113–142., Studier till det medeltida Sverige 5, Stockholm.

Brink, Stefan (2016). *Sockenbildningen i Sverige: forskningsläget 25 år senare*. Riksarkivets årsbok. 2016.

Carlsson, Christer (2008). *Nytt avlopp vid gamla folkskolan i Hagebyhöga: Gamla folkskolan, Hagebyhöga: Hagebyhöga socken: Vadstena kommun : Östergötlands län : arkeologisk förundersökning/ antikevarisk kontroll*. Linköping: Avdelningen för arkeologi, Östergötlands länsmuseum.

Carlsson, Tom. 2014. *This must be the place, perspectives on the Mesolithic/Neolithic transition in Östergötland, Eastern Middle Sweden*. Stockholm. Riksantikvarieämbetet.

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.) (2008). *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetet

Elfström, Gunnar (red.) (1983). *Natur, kultur: miljöer i Östergötland: naturvårdsplan och kulturminnesprogram*. Linköping: Länsstyrelsen i Östergötlands län.

Ersgård, Lars & Hedvall, Rikard (2002). *Arkeologi i Vadstena: nya resultat med utgångspunkt i undersökningarna i stadsdelen Sanden*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

Gruber, Göran (2005). *Boplatslämningar från äldre bronsålder*

der vid Bårstad: Bårstad, Rogslösa socken, Vadstena kommun, Östergötland: arkeologisk förundersökning. Linköping: UV Öst, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet.

Hasselmo, Margareta (1982). *Vadstena*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer.

Hedvall, Rikard (2008). *Schaktgrävning för åskledaranläggningar vid Källstad, Rogslösa, Väversunda, Näsjö och Hovs kyrkor: Källstad, Rogslösa, Väversunda, Näsjö och Hovs socknar, Vadstena kommun, Östergötland: arkeologisk förundersökning i form av antikevarisk kontroll*. Linköping: UV Öst, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet.

Hedvall, Rikard (2013). *Schaktgrävning i Näsjö och Örberga [Elektronisk resurs] : Östergötland, Vadstena kommun, Näsjö och Örberga socknar, Järnevid 1:1 och Örberga 6:1, RAÄ 9:1 och 10:1, Näsjö socken : arkeologisk förundersökning*. Linköping: Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst), Riksantikvarieämbetet.

Hedvall, Rikard & Lindeblad, Karin (2007). *Det medeltida Östergötland: en arkeologisk guidebok*. Lund: Historiska media.

Kaliff, Anders (red.) (2009). *Skuggor i ett landskap: västra Östergötlands slättbygd under järnålder och medeltid : resultat av ett tvärvetenskapligt projekt*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Karlsson, Emma (2007). *Aska mellangård: ny maskinhall: RAA 45, Aska 8:14, Hagebyhöga socken, Vadstena kommun, Östergötlands län: arkeologisk förundersökning*. Linköping: Kulturmiljöavdelningen, Östergötlands länsmuseum.

Karlsson, Emma (2009). *Fornlämningar i förbifarten: ny sträckning av RV 50 förbi Vadstena: RAA 21, 22, 23, 29, 30, 34 och 53, Vadstena stad och S:t Per socken: Vadstena kommun, Östergötlands län: arkeologisk utredning etapp 1 och 2*. Linköping: Avdelningen för arkeologi, Östergötlands länsmuseum.

Karlsson, Emma & Lundberg, Anders (2010). *Förundersökningar i förbifarten: ny sträckning av RV 50 förbi Vadstena: RAA 11, 12, 44 och 58, Vadstena stad, RAA 29, 35 och 36, S:t Pers socken, Vadstena kommun, Östergötlands län: arkeologiska förundersökningar*. Linköping: Avdelningen för arkeologi, Östergötlands länsmuseum.

Klerung, Martin (2017). *Mellan saga och folketro. Drottning Omma som arkeologisk artefakt*, Östergötlands Hembygdsblad, Nr. 3, 2017, s. 6-8. Östergötlands Hembygdsförbund.

Larsson, Sabina (2019). *Boplatslämningar i Vadstena, Vadstena 4:44, Vadstena socken, Östergötland, arkeologisk utredningen etapp 1 och 2*. Arkeologigruppen i Örebro.

Lindqvist, Gunnar & Söderström, Göran (red.) (2000). *600 år i Vadstena: Vadstenas historia från äldsta tider till år 2000*. Stockholm: Stockholmia.

Ljung, Cecilia (2016). *Under runristad häll [1] Tidigkristna*

gravmonument i 1000-talets Sverige. Diss. (vol. 1-2) Stockholm: Stockholms universitet.

Löfgren Ek, Anita (2022). *Hus på landet: handbok i byggnadsvård för Östergötland*. Linköping: Länsstyrelsen Östergötland.

Ohlsén, Marie (2008). *Murrester vid Orlunda kyrka: Orlunda kyrka: Orlunda socken, Vadstena kommun, Östergötlands län: arkeologisk förundersökning*. Linköping: Avdelningen för arkeologi, Östergötlands länsmuseum

Rundkvist, Martin & Viberg, Andreas (2014). *"Geophysical Investigations on the Viking Period Platform Mound at Aska in Hagebyhöga Parish, Sweden"*, Archaeological Prospection. Vol. 22, Issue 2. pages 131-138.

Sjölin, Marita (2015). *Krogarängen - ett romartida gravfält, Östergötland, Vadstena kommun, Vadstena och Sankt Per socken, Krissberg 2:5 och 2:6, Del av RAA 11 i Vadstena socken, Del av RAA 36 i Sankt Per socken, RAA 67, 68 och 74 i Vadstena socken*. Arkeologisk undersökning, Statens Historiska Museer.

Sjöström, Ingrid & Ullén, Marian (red.) (2004). *Östergötland - landskapets kyrkor*. 1. [uppl.] Stockholm: Riksantikvarieämbetets förl.

Storm, Gunnar (1990). *Sten födde Borghamn: en vandring i min hembygd: från Alvastra kloster, Göta kanal och Karlsborgs fästning till nutid*. Borghamn: G. Storm

Tollin, Clas (2010). *Ägodomäner och sockenbildning i västra Östergötland: en rumslig studie om kyrkliga upptagningsområden och ägarförhållanden vid tiden för Alvastra klostets grundande*. Uppsala: Avdelningen för agrarhistoria, Institutionen för ekonomi, Sveriges lantbruksuniversitet.

Zachrisson, Sune (2000). *När Vadstena blev stad*. Vadstena: Föreningen Gamla Vadstena.

Zachrisson, Sune (2002). *Vadstena: en rundvandring i Birgittas stad*. Vadstena: Föreningen Gamla Vadstena i samarbete med Destination Vadstena.

Westling, Claes & Hagård, Anna-Lisa (2021). *Människor och byggnader vid Rådhusorget och Krabbegatan*. [Vadstena]: Föreningen Gamla Wadstena.

Westling, Claes (2002). *Småstadens dynamik: Skänninges och Vadstenas befolkning och kontaktfält ca 1630-1660*. Diss. Linköping: Univ..

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Lagar och författningar

SFS 1988:950. *Kulturmiljölagen*. Stockholm: Kulturdepartementet.

SFS 2013:558 *Förordning om statliga byggnadsminnen*. Stockholm: Kulturdepartementet.

SFS 2010:900. *Plan- och bygglagen*. Stockholm: Landsbygds- och infrastrukturdepartementet.

SFS 1998:808. *Miljöbalken*. Stockholm: Klimat- och näringslivsdepartementet.

Riksantikvarieämbetet

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet

Tillgänglig: <http://www.bebyggelseregistret.raa.se/>

Kulturmiljöregistret (Fornsök), Riksantikvarieämbetet.

Tillgänglig: <https://app.raa.se/open/fornsok>

Riksintressen för kulturmiljövården, Östergötland (E), uppdaterat senast 2016-02-05.

Tillgänglig: <https://www.raa.se/samhallsutveckling/riksintresse-for-kulturmiljovarden/riksintressebeskrivningar/>

Naturvårdsverket

Biotopskyddsområden

Tillgänglig: <https://www.naturvardsverket.se/amnesomraden/skyddad-natur/olika-former-av-naturskydd/biotopskyddsomraden/>

Boverket

Boverkets byggregler (BBR), PBL Kunskapsbanken

Tillgänglig: <https://www.boverket.se/>

Lantmäteriet

Historiska kartor i rapporten kommer från Lantmäteriets historiska kartarkiv.

Tillgänglig: <https://www.lantmateriet.se/sv/kartor/vara-karttjanster/Historiska-kartor/>

Ortofoton kommer från Lantmäteriet Min karta.

Tillgänglig: <https://minkarta.lantmateriet.se/>

Länsstyrelsen Östergötland

Regional landskapsanalys för Östergötland (2016).

Östergötlands museum

Kulturarv Östergötland. Tillgänglig: <https://k-arv.se>

Bebyggelseinventeringar och rapporter:

Modernismen i Vadstena (2010), Kulturmiljöanalys Birgittas sjukhusområde (2019), Kulturhistorisk utredning Järnvägen Vadstena – Fågelsta (2009)

Historiska fotografier via DigitaltMuseum.

ÖVRIGA KÄLLOR

Vadstena kommun

Detaljplaner, äldre inventeringsmaterial, översiktsplan, FÖP, Miljöregler, m.m.

Föreningen Gamla Vadstena

Historiska fotografier

**VADSTENA
KOMMUN**